

ГЕОГРАФИЯ

(Географияи амалӣ)

Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфи 10-уми
муассисаҳои таълими миёна

Нашири якум

*азорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон тасдиқ
намудааст*

Нашириёти давлатии илмий
«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Тошканд – 2017

УЎТ: 91 = 512.133(075.3)

КБК: 26.8я721

Г-35

Муаллифон:

Ш.М.Шарипов, В.Н.Федорко, Н.Э.Сафарова, В.А.Рафиқов

Муҳаррири масъул:

М.Т.Миракмалов – мудири кафедраи географияи факултети геология ва географияи ДМУ ба номи Мирзо Улуғбек

Муқарризон:

Қ.Абдуназаров – дотсенти кафедраи география факултети геология ва географияи ДМУ ба номи Мирзо Улуғбек;

М.Абдуллоева – омўзгори калони кафедраи таълими методикаи географияи ДДОТ ба номи Низомӣ;

Н.Рафиқова – корманди илмии лабораторияи геоэкологияи Институти заминларзасанҷии АУ Ўзбекистон;

М.Авезов – омўзгори фанни географияи мактаби рақами 278-уми таълими миёнаи умумии ноҳияи Олмазори шаҳри Тошканд;

Л.Болтаева – омўзгори фанни географияи мактаби рақами 273-уми таълими миёнаи умумии ноҳияи Юнусободи шаҳри Тошканд;

Д.Қўзиева – омўзгори фанни географияи давлатии ихтисосонидашудай рақами 11 ноҳияи Қумқўрғони вилояти Сурхондарё.

А л о м а т ҳ о и ш а р т ӣ :

– Мафҳум ва истилоҳоти такаюғҳӣ;

– Савол ва супоришҳо.

Аз ҳисоби маблағи Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст.

ISBN 978-9943-07-539-9

© Шарипов Ш.М. ва дигарон, 2017.

© Нашриёти давлатии илмии
«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2017.

БОБИ I. ФАНИИ ГЕОГРАФИЯ ВА ТАЪРИХИ ОН

§ 1. Мафҳум дар бораи низоми фанҳои география

Маълум аст, ки география яке аз фанҳои қадима буда, доираи ҳодисаҳои омӯзондашавандааш васеъ мебошад. Сараввал, шумоён дар синфи 5 бо таърифи дар бораи география додасуда «фанне, ки табиати рӯи замин, аҳоли ва фаъолияти хоҷагии инсонро меомӯзад» шинос шудед. Баъдтар объекти омӯзиши фанни география будани қабати (қишри) географиро ҳам дониста гирифтед.

Қабати географӣ геонизоми аз ҳама бузурги сайёраамон, яъне дар муштаракии байниҳамдигарӣ ва доираи таъсири қишрҳои қабатҳои саҳт (литосфера), об (гидросфера), ҳаво (атмосфера) инчунин ҳаёт (биосфера)-и Замин байни ҳам васлшуда ва дар натиҷаи доираи таъсир ба вучуд омадааст ва низоми табиӣи яклухти табиист ниҳоят мураккаб ривочёфтааст. Маҳз қабати (қишри) географӣ муҳити ҳаёт ва фаъолияти истеҳсолии инсоният, манбаи асосии захираи табиӣ ба ҳисоб меравад.

Қабати географӣ дар навбати худ ба бисёр иттиҳодияҳои географии табиӣ хурду калони ба ҳамдигар вобаста пайваст, яъне ба хушкӣ ва обӣ, қитъаҳо ва укёнусҳо, кишварҳои географии табиӣ, минтақаҳои табиат, музофотҳо, округҳои географии табиӣ ва ҳоказо тақсим гардида, инчунин ҳамаи онҳо аз ҷониби фанни география ҳамачониба тадқиқ мегарданд. Инчунин, география сохторҳои ҳудудии дар мобайни рушди таърихӣи ҷамъият пайдошуда – мамлакатҳо, вилоятҳо, шаҳр ва дехотро ҳам меомӯзад.

Қабати географӣ ва воқеаву ҳодисаҳои қисмҳои таркибии онро дигар фанҳо ҳам меомӯзанд. Лекин маҳз ҷуғрофия ин объект ва ҷараёнҳоро дар вобастагии байниҳамдигарӣ дар сарҳадҳои ҳудуди маълум бо яклухтӣ тадқиқ намуда, оиди ҳудудҳо ва ҳамаи рӯи Замин тасаввуроти илмӣи маҷмӯӣи яклухтро ташаккул медиҳад. География баъди ба сифати соҳаи фан таркиб ёфтани, алалхусус, дар даври ҳозира, барои он масъалаҳои алоқадорӣи байни ҷамъият ва табиат аҳамияти калон касб менамоянд. Аз ин мебарояд, ки

дар шароити замонавӣ география ба сифати фанне, ки чараёнҳои иҷтимоӣ ва табиӣ ҳодиса ва объектҳои дохили қишри географиро дар алоқамандии байни ҳамдигарӣ яклухт дар макон ва замони маълум меомӯзад, ривоч меёбад. Маълум аст, ки фанни география ба ду соҳаи бузург: географияи табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ тақсим мегардад. Якумӣ, қабати географӣ, компонентҳои он ва геонизоми рӯйи Замиро тадқиқ намояд, дуюмӣ, дар миқёси дунё, минтақаҳо ва мамлакатҳои он, шахру деҳот аҳоли, тарзи зиндагонии он ва маданияти он, соҳаҳои истехсолот, воқеаву ҳодисаҳои сиёсиро меомӯзад.

Фарогирӣ ва ҳачми донишҳои географӣ вусъат ёфта, дар натиҷаи амикгардии аҳамияти илмӣ-амалӣ дар таркиби географияи табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ якҷанд фанни моҳиятан камзарар ва самтҳои илмӣ-тадқиқотӣ ташаккул ёфт. Аз он ҷумла, дар доираи географияи табиӣ қисматҳои табиати алоҳида фанҳои онҳоро ҳамачониба омӯзонда ташаккул ёфта, ба сифати фанни алоҳида ривоч меёбад: *геоморфология* (релефи рӯйи Замиро меомӯзад), *иқлимшиносӣ* (хосиятҳои иқлимро меомӯзад), *гидрология* (гидросфераро меомӯзад, ба *океанология* ва *гидрологияи хушкӣ* тақсим мегардад), *глятсиология* (барф ва пирияхҳоро тадқиқ мекунад), *геокриология* (заминҳои яхноки бисёрсоларо меомӯзад), *географияи хокҳо* (пахншавии хокҳоро меомӯзад), биогеография дар рӯйи Замин пахншавии организми зиндаро меомӯзад, ба геоботаника ва зоогеография тақсим мегардад), фанни ландшафтшиносӣ ҳам, ки соҳти табиати ҳудудҳои хурд ва тадқиққунандаи хусусиятҳои онро тадқиқ мекунад, дар қатори фанҳои географияи табиӣ алоҳида ҷудо шуда меистад.

Дар доираи географияи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳам чунин чараёни соҳагардонӣ ривоч меёбад. Оқибат, *географияи аҳоли*, *географияи шаҳрҳо* (*геоурбанистика*), *географияи сиёсӣ* (фанни омӯзандаи хариҷаи сиёсии ҷаҳон, сарҳадҳои давлатӣ, муносибатҳо ва чараёнҳои сиёсӣ), *географияи саноатӣ*, *географияи кишоварзӣ*, *географияи нақлиёт*, *географияи сайёҳӣ*, *географияи соҳаи хизматрасонӣ*, *этногеография* (географияи халқҳо), *географияи дин* ва дигар фанҳои географӣ ба вучуд омаданд. Баробари ин дар байни фанҳои географӣ аз нигоҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ омӯзандаи иқтисодиёти ҷаҳон ва тақсимои байналхалқии меҳнат *географияи хоҷагидорӣ* ҷаҳон, инчунин фанҳои васеъмӣқис мисли мамлакатшиносӣ, ки мамлакатҳои дунёро ҳаматарафа тадқиқ мекунад, рушд меёбад.

Аз фикрҳои болоӣ ҳулоса бароварда гуфтан мумкин аст, ки география ба низоми фанҳои аз якҷанд фан иборат буда, ки дар замони ҳозира мақсад ва вазифа, объект ва предмети омӯзишашон ба ҳамдигар вобаста аст, табдил ёфт. Дар таркиби низоми ин фанҳо гурӯҳи фанҳои географияи табиӣ ва географияи иҷтимоӣ (яъне, омӯзандаи ҷамъият) чудо шуда меистанд. Инчунин, ҳангоми омӯзиши муносибатҳои байниҳамдигарии ҷамъият ва табиат як қатор фанҳои дорои мазмуну моҳияти умумигеографӣ таркиб ёфтаанд. Масалан, географияи захираҳои табиӣ ва истифодобарӣ аз табиат, географияи тиббӣ (дар ҳудудҳои гуногун саломатӣ ва дараҷаи маризшавии аҳоли, омилҳои табиӣ ва иҷтимоии ба онҳо таъсиркунандаро меомӯзад). Фанни картография, ки дар низоми фанҳои географӣ таҳияи харитаҳои географӣ ва кор бо онҳоро меомӯзад, дорои аҳамияти алоҳида аст.

Ҳамин фанҳои ба силсилаи фанҳои географӣ дохилшаванда бо ҳамдигар вобаста буда, бо назардошти мақсадҳои умумии илмӣ ва амалӣ ривоч меёбанд. Дар ҳамоҳангӣ бо фанҳои гуногуни географӣ оиди рӯйи Замин ва ҳудудҳои алоҳида тасаввури яклухт ташаккул меёбад, муаммоҳо ва пешомадҳои ривочи мамлакат ва ҳудудҳо муайян мегардад, барои ҳифзи табиат ва аз он оқилона истифода бурдан, ривочдиҳии иқтисодиёт, баланд бардоштани дараҷаи тарзи зиндагонии аҳоли тақлиф ва тавсияҳои амалӣ таҳия мегарданд.

Ҳангоми оғози омӯзиши география номи ин фан дар қадим бо забони латинӣ «Тасвири Замин» гӯён маънои лугавӣ доштанаширо медонед. Лекин ҷуғрофидонҳои ҳозира бо тасвиру тавсифи табиати ҷойҳои гуногун, аҳоли, хочагӣ маҳдуд нагардида, қонуниятҳои ба вучуд омадани ҳодисаҳои гуногуни табиӣ ва иҷтимоиро омӯхтанд, муносибат ва зиддиятҳои байниҳамдигарии онҳоро ҳамтарафа таҳлил намуданд, роҳҳои ҳалли муаммоҳои умдаи экологӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии ҳудудҳоро бо назардошти шароит ва ҳосияташон дида баромаданд. Географияи замонавӣ аз фанни ҷавобдиҳанда ба саволҳои «Чӣ? Дар кучо? Чӣ қадар?», ки моҳияти тасвиркунандаи анъанавӣ мебошанд ба низоми фанҳои дорои аҳамияти доманфарохи назарӣ ва амалии ба саволҳои «Чӣ? Дар кучо? Чӣ қадар? Аз чӣ сабаб? Чӣ тавр истифода бурдан лозим? Барои хуб шудан чӣ кардан лозим?» ҷавобдиҳанда мубаддал гардид.

Вазифаи фанни география баробари рушди фан ва ҷамъият тағйир ёфт. Имрӯзҳо дар назди фанни географияи замонавӣ якҷанд

вазифа гузошта шудааст. Вазифаи аз хама асосӣ ҳамоҳанг гардондани муносибатҳои байниҳамдигарии табиат ва ҷамъият мебошад.

Ҳангоми омӯзиши масъалаҳои мухталифи илмӣ-амалӣ дар фанни география аз як қатор усулҳои тадқиқ истифода бурда мешавад. Аз ҳама муҳимтарини онҳо усулҳои экспедитсия, тасвирӣ, картография, статистикӣ, географияи қиёсӣ, районикунонӣ мебошад. Инчунин торафт дар истифодаи усулҳои тадқиқотҳои географӣ аҳамият ва доираи қорбасти усулҳои тадқиқоти замонавӣ мисли *моделгардонии математикӣ* ва *компутерӣ*, *аэрокосмикӣ*, *геокимиявӣ* ва *геофизикӣ* доманфарох мегарданд.

География низоми фанҳои географӣ, фанҳои географияи табиӣ ва географияи иҷтимоӣ
Фанҳои география қабати географӣ муносибатҳои байниҳамдигарии табиат ва ҷамъият усулҳои тадқиқот

1. Объекти омӯзиши география чист?
2. Дар низоми фанҳои география чӣ гуна фанҳо мавҷуданд?
3. Дар география дар замони ҳозира аз болои кадом масъалаҳо бо ёрии усулҳои кадом тадқиқот ҷустуҷӯҳо бурда мешаванд?
4. Аз маълумотҳои мавзӯи истифода бурда, нақшаеро ба дафтаратон кашед, ки сохти низоми фанҳои географияро инъикос карда бошад.

§ 2 . Таърихи фанни география ва ривҷоёбии он дар даври ҳозира

География аз қама қадима аст ва ҳамеша ҷавон ба ҳисоб меравад. Ба хусусиятҳои рушди кашфиёт, ғоя ва донишҳои асос карда, таърихи ин фанро ба марҳалаҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст.

Марҳалаи қадима ё ки даври антиқа. Худи одамони ибтидоӣ барои манзили истиқоматишонро омӯхтан, зиндагонӣ кардан, ёфтани манзилҳои аз ресурсҳои табиӣ бой ва аснои саъю кӯшиш барои тасвир аввалин донишҳои географӣ гун шуда мондааст. 2 ҳазор пеш аз мелод финикиягтӣ аз Баҳри сиёҳ ба воситаи гулӯгоҳи Гибралтар шино карда, аз саросари соҳилҳои Африқо то ба Ҳиндустон рафта расидаанд. Аз ҳамон вақт номҳои Осиё ва Аврупо пайдо шудаанд. Ҳамон давр юнониҳо ва римӣҳо худудҳои ба худашон маълумро яқоя тасвир карда навиштан, харитаҳоро ҳам таҳия сохтанд. Гомер дар асри XII пеш аз мелод баҳри Миёназамин ва атрофи онро тасвир карда, харитаи дунёро таҳия

намуд. Шогирдони Пифагор дар асри VI пеш аз мелод курашакл будани Замирро зикр намуданд. Арасту дар асри IV пеш аз мелод курашакл будани Замир, мавҷудияти минтақаҳои гармиро аз нигоҳи мантиқӣ исбот кардааст. Дар маркази олам Замир меистад, гуфта назарияи геосентрикиро пеш бурд. Эратосфен асри III пеш аз мелод аввалин шуда бузургии Замирро чен кард ва «География» ном китоб навишта, ба фанни мустақил шудани фанни асос гузошт. Птолемей асари 8 ҷилдаи «География»-ро иншо сохта, ҳангоми харита проексияҳои картография ва тӯри дараҷаро ихтироъ намуд, аввалин «Атлас»-ро офарид. Ҳамон давр Страбон ҳам иборат аз 17 ҷилд асари «География»-ро навишт.

Марҳалаи асрҳои миёна. Дар ин давр география, умуман илму фан дар Шарқ, хусусан Осиёи Миёна, Миср, Эрон ривоч ёфт. Фанни география асосан дар самти кишваршиносӣ, картография, геодезия тараққӣ кард. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмӣ Замир курашакл буданаширо исбот карда, андозаҳои онро нисбатан аниқ чен намуд. Китобро таҳти унвони «Сурат-ал-Арз» навишта, ба географияи Шарқ асос гузошт.

Ба ривочи фанни география хизмати Абӯрайҳони Берунӣ беқиёс аст. 22 асари ӯ оид ба география буда, аз ин 12-тояш ба геодезия, 4-тояш ба картография, 3-тояш ба иқлимшиносӣ, 3-тояш ба минералогия оид аст ва имрӯзҳо ҳам онҳо муҳим мебошанд. Глобуси вай сохта бошад, барои курашаклии Замирро исбот кардан, фаҳмондан мусоидат карда, манбаи бемисл оид ба омӯзиши табиати нимкураи шимолӣ буд. Он аз олимони юнонӣ ва римиён фарқ карда, ба ривочи назарияи сохти **гелиотцентрикии** олам ҳисса гузоштааст.

Абдураззоқ Самарқандӣ ба Ҳиндустон саёҳат намуда, дар бораи Эрон, Покистон ва баҳри Арабистон маълумотҳои гаронбаҳо ҷамъ овард. Аҳмад Фарғонӣ оиди фанҳои астрономия, иқлимшиносӣ, гидрология асарҳо иншо намуд. Ӯ сатҳи асбоби ченкунандаи оби дарёи Нил «Нилометр»-ро сохта, ченкунии сатҳи обҳои дарёҳо ва қорҳои вобастаи онро барои дуруст ба нақша гирифтани асосро фароҳам овард. Аз тарафи Умари Хайём бисёр харитаҳо таҳия гардид. Ёқут Ҳамавий луғати географӣ-энциклопедияи донишҳои географии ҳамон даврро тартиб дод. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ба воситаи асари худ «Бобурнома» ба фанни география ҳиссаи калон гузошт.

Дар ин давр аврупоӣ ҳам саёҳатҳо карда, ба ғани гардидани донишҳои географӣ ҳиссаи назаррас гузоштанд. Соли 982 Эрик Рауда

Гренландия, писари ӯ Лейве Эриксон бошад, сохилҳои шимолӣ-шарқии Америкаи Шимолро омӯхтанд. Солҳои 1271–1295 Марко Полои венециягӣ ба Чин сафар намуд ва маълумоти ӯ дар хазинаи Птоломей ҷойҳои тасвирнашударо пурра гардонд. Солҳои 1466–1472 А.Никитин ба Ҳиндустон саёҳат карда, асари «Саёҳат дар се баҳр»-ро навишт.

Натиҷаҳои асосии марҳалаи шаклу андозаҳои замин аниқ чен карда, фанҳои геодезия, картография, гидрология, иқлимшиносӣ ташаккулу ривож ёфта, бахшида ба кишоваршиносӣ ва мамлакатшиносӣ асарҳои калоне навишта, ба географияи Шарқ, хусусан, географияи Осиёи Миёна асос гузошта шуд.

Марҳалаи кашфиётҳои бузурги географӣ. Дар нимаи 2-юми асри XV дар Аврупо ба Ҳиндустон ва Чин, ки аз захираҳои табиӣ ва ашёи хом бой ҳисобида шудаанд, қори дарёфти роҳҳои нав оғоз ёфт. Оқибат «кашфиётҳои бузурги географӣ» бурда шуд. Кашфиётҳои бузурги географӣ асосан дар 3 то самт пеш бурда шуд: 1) саросари Африқои Ҷанубӣ; 2) ба воситаи укёноси Атлантикаи ғарбӣ; 3) кишварҳои қутбӣ ва сохилҳои шимолии Евроосиёи шимолӣ.

Марҳалаи мазкур соли 1492 баъди ба Америка амалӣ гардидани сафари Христофор Колумби испаниягӣ оғоз ёфт. Х.Колумб ба Америка чамъ 4 маротиба рафта, ҳар сафар ба ҷазираҳои нав ба навро кашф карданад нигоҳ накарда, он заминҳо Ҳиндустон набуданаширо надонистааст. Солҳои 1499–1501 Америго Веспуччи сохилҳои Америкаи Ҷанубиро санҷида, ин заминҳо Ҳиндустон не, балки заминҳои нав буданаширо менависад. Соли 1507 М.Валдземуллер ин заминҳои навро «Терра Америка» номид.

Соли 1498 экспедицияи Васко да Гамаи португалӣ Африқоро давр зада баромада, роҳи баҳрии аз Аврупо ба Ҳиндустон мебударо кушод. Солҳои 1519–1521 ҳайати Фернан Магеллани испанӣ ба саросари дунё саёҳатро амалӣ гардонд. Оқибат курашаклии Замин дар амал исбот гардида, яқлукти укёноси дунё маълум шуд.

Дар асри XVI сайёҳони Англия ва Голландия ба мақсади ҳам дар Ҳиндустон ва ҳам дар Хитой кушодани роҳи баҳрӣ дар самтҳои шимолӣ-ғарбӣ ва шимолӣ-шарқӣ экспедицияҳоро ташкил доданд. Оқибат Америкаи шимолӣ сохилҳои шимолии Аврупо ва бисёр ҷазираҳо омӯхта шуданд. Лекин ба қушоиши роҳи баҳрӣ муваффақ нагаштанд. Инчунин, кишварҳои дохилии Америка, яъне англисҳо ҳудуди ИМА, фаронсавӣҳо ҳудуди Канадаро санҷиданд.

Аз охири асри XVI эътиборан худудҳои Осиеи Ҷанубӣ, Австралия ва Океания аз ҷониби инглис ва голландҳо озмуда, забт шудан гирифт. Соли 1605 аз тарафи сайёҳи голланд Янсзон қитъаи Австралия кашф гардид. Сипас, солҳои 1641–1643 А.Тасман қитъаро давр зада баромад. Ҳамон вақт сайёҳони рус Сибир, Шарқи Дур, соҳилҳои шимолӣ ва шимолӣ-шарқии Евросиёро то худудҳои, қисми шимолӣ-ғарбии Америкаи Шимолро омӯхта, ба харита дароварданд ва тасвир намуда нигоштаранд. Маълумотҳои болоӣ ва дигар маълумотҳои даҳҳо экспедитсияҳо чамъ оварда ба васеъшавӣ ва тақомулёбии донишҳои географӣ оварда расонд. Соли 1544 асари С.Мюнстер бо номи «Космография», соли 1650 асари Б.Варениус «Географияи умумӣ» аз нашр баромад.

Натиҷаҳои асосии марҳалаи мазкур. Қитъаҳои Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ, Австралия кашф гардиданд. Курашакл будани Замин ва пайваста, яқлукт будани укёнуси дунё дар амал исбот гардид: мавҷудияти укёнуси Ором, ки пештар номаълум буд укёнуси аз ҳама калон будани он, қисми калони рӯи Замин хушкӣ не, балки аз об иборат буданаш муайян гардид.

Марҳалаи корҳои географӣ илмӣ. Дар асри XVII ба ривочи фанҳо пешравии чиддӣ рӯй дод. Дар география экспедитсияҳои махсуси илмӣ ташкил шудан гирифт. Муҳимтарини экспедитсияҳо: солҳои 1725–1741 таҳти сарпарастии В.Беринг ва А.Чириков экспедитсияҳои рус, солҳои 1785–1788 таҳти роҳбарии Ҷ.Лаперуз экспедитсияи франсус, солҳои 1768–1799 таҳти роҳбарии Ҷ.Кук саросари дунё 3 маротиба экспедитсияи англис буданд. Аз тарафи экспедитсияҳои мазкур ҷазираҳои Курил, нимҷазираҳои Камчатка ва Чукотка, соҳилҳои шимолии Осие, қисмҳои дохилии Африка ва Америка Ҷанубӣ, соҳилҳои шарқии Австралия, Ҷазираҳои Зеландияи нав, Каледонияи нав, Георгияи Ҷанубӣ, Ҷамъият, Гавайи, Кук ва ғайраҳо омӯхта шуданд. Бо ҷамъшавии донишҳо оиди қисмҳои дохилии Замин, ҳаракатҳои тектоникӣ аз географияи табиӣ геология ҷудо шуда баромад: васеъшавии донишҳо оиди релефи сатҳи Замин, обҳои рӯи замин ва зерзаминӣ, иқлим, шамолҳо, растаниҳо бошанд, барои ба дараҷаи фанни мустақил рушд ёфтани фанҳои геоморфология, гидрология, метеорология ва геоботаника оварда расонд. Дар марҳалаи мазкур корҳои илмӣ, бисёр вақт ба тавсифи географияи заминҳои омӯхташуда бахшида шуда, ба китобҳо ва

харитаҳои нав кор карда шудаанд. Дар марҳалаи мазкур якҷандто назария ва гипотезаҳо, китобҳо офарида шуданд. Онҳо назарияи космогонии Кант-Лаплас; назарияи дар бораи синну соли қабати геология, гипотезаи Лейбнитс ҳаракатҳои вулқон дар ҳосилшавии кӯҳ; китобҳои М.Ломоносов «Дар бораи қабатҳои Замин», «Дар бораи ҳодисаҳои атмосфера», китоби Кант «Маърузаҳо аз географияи табиӣ ва ғайраҳо.

Натиҷаҳои асосии марҳалаи мазкур: қисмҳои гуногуни сатҳи замин аз ҷиҳати илмӣ омӯхта шуд; дар фан назария ва гипотезҳои нав офарида шуда; усулҳои нав тасвирунии, проексияҳои картографӣ ва релеф ихтиро гардид, дар таркиби фанни география якҷандто фанҳои мустақил ривоч ёфтанд.

Ривочи география дар нимаи якуми асри XIX ва садаи XX. Ба ин марҳала омада *ҷамъиятҳои миллии географҳо* ташкил ёфтанд. Аз он ҷумла дар Фаронса (1821), Германия (1828), Британияи Кабир (1830), Россия (1845), дар Туркистон бошад, соли 1897 ташкил ёфт. Дар бисёр давлатҳо экспедитсияҳои калони тадқиқоти илмӣ ба ҷаҳон шурӯъ намуд. Соли 1821 аз ҷониби Ф.Ф. Беллинсгаузен ва М.П.Лазарев Антарктида кашф гардид. Солҳои 1823–1825 О.Е.Котсебу дар таркиби экспедитсияи саросари уқёнуси ҷаҳон саромади *қазираи марҷонро* омӯхт. Физик Е.Ленс бошад, барои ченкунии чуқурӣ аввалин маротиба барометрро истифода бурд. Д.Ливингстон қисмҳои дохилии Африқаро омӯхт. Бо роҳбарии П.П.Семёнов-Тяншанский ҳудудҳои дохилии Осиёи Миёна омӯхта шуд.

А.Гумболдт ба Аврупо, Америка, Осиё экспедитсия ташкил намуда, бисёр маълумотҳоро ҷамъ овард. Қонуниятҳои дар минтақаи фароҳӣ ва баландӣ минтақақунонии растаниҳоро муайян кард. Маълумотҳои мазкурро умумӣ гардонда асарҳои бисёрҷилдаи калонро таҳти унвонҳои «Манзараи табиат», «Қайҳон» таълиф намуд. Гумболдт ба табиат ба сифати низоми ривочёбанда нигоҳ карда, географияи навро ба вучуд овард. Вазифаи географияи мазкур табиатро ба сифати ҳосилаи ривочёбанда ва яклухт омӯхтан, қонуниятҳои табиатро муайян намудан, байни ҷисму ҳодисаҳо мавҷудияти алоқамандӣ, таъсир ва вобастагии байниҳамдигариро кушодан ва ғайра мебошад. Аз тарафи Ч.Лайел назарияи ривочдиҳии кишри замин кор карда шуд. Аз ҷониби В.В.Докучаев

таълимоти минтақавии табиат, аз ҷониби А.А.Григорев таълимоти қишри географӣ аз ҷониби В.А.Вернадский таълимоти биосфера ба вучуд омад.

Натиҷаҳои асосии марҳалаи мазкур: ҷамъиятҳои география ташкил ёфт. Қутбҳои шимолӣ ва ҷанубӣ забт гардида, дар харитаи дунё ҳудудҳои номаълум боқӣ намонданд. Географияи илмӣ ба вучуд омад. Фанни океанография ташаккул ёфт. Истгоҳҳои метеорологӣ ва гидрологӣ бунёд гаштанд. Моҳияти ҳаракатҳо дар атмосфера ва уқёнус кушода дода шуд. Назарияи ривочдиҳии қишри Замиро қор қарданд. Яқчанд таълимотҳо: таълимоти минтақаҳои табиат, қишри географӣ, биосфера ба вучуд офарида шуд.

Марҳалаи замони кунунӣ. География дар зери таъсири инқилоби фанн ва техника босуръат инкишоф меёбад. Дар ин марҳала ҳосияти асосии ривочи фанни география аз инҳо иборат аст: усулҳои моделгардонӣ ва таҷрибавии тадқиқотҳои географӣ, низоми аҳбори географӣ, технологияҳои компютерӣ, усулҳои кайҳонӣ ва истифодаи мегарданд. Бо кӯмаки усулҳои кайҳонӣ сохторҳои давршакл, ҳаракатҳои атмосфера, ҳаракати даврдаври оби уқёнус ва ҷараёнҳои баландшавии сатҳи оби ҷуқуриҳо муайян гаштанд. Таъсири инсон ба табиат пурзӯр гардид, ҳатто қишри географӣ аз доирааш берун баромад. Ба ҳамин муносибат тадқиқотҳо дар баробари муаммоҳои локалӣ (маҳаллӣ) ба муаммоҳои глобалӣ ҳам диққату эътибор менигаронанд.

Дар фан табақагардонӣ, яъне дар дохили фанҳои географӣ равияҳои нав пайдо мешавад. Масалан, ба дохили ландшафтшиносӣ ландшафтшиносии амалӣ, ландшафтшиносии антропогенӣ барин тақсимоатҳо ба вучуд омад. Инчунин, бо фанҳои шабех (яқчинса) дар «фосила» равия ва соҳаҳои фан пайдо мешаванд. Масалан, дар байни география ва тиб географияи тиббӣ, байни таърих, суҳаншиносӣ фанни топонимика ба вучуд омад, ки номи маҳалҳоро меомӯзад.

География, даври атиқа, асрҳои миёна, географияи Шарқ, кашфиётҳои бузурги географӣ, саёҳати саросари дунё, экспедитсия, географияи илмӣ, географияи нав, таълимотҳо.

1. Натиҷаҳои асосии марҳалаи асрҳои миёна аз чӣ иборат аст?
2. Дар бораи натиҷаҳои асосии марҳалаи қорҳои илмӣ географӣ чӣ ҳақиқат медунад?
3. Қадом таълимот дар фанни география ба вучуд омад?
4. Аз харитаи бематни дунё роҳҳои сайёҳон ва экспедитсияҳоро кашед.

БОБИ II. ТАБИАТИ ЗАМИН

§ 3. Омилҳои фазовии ривҷи табиати рӯи Замин

Замин ҳам чун дигар ҷирмҳои осмонӣ як қисми кайҳон аст. Кайҳон ҳастии моддии мавҷуда аст, ки Заминро ихота намудааст. Кайҳон дар макон бесарҳад ва дар замон дарозмуҳлат аст. Сохти ҷирмҳои осмонӣ дар кайҳон низоми гуногунро ҳосил мекунад. Якеи он системаи Офтоб аст. Сайёраҳо, радифҳо, астероидҳо, кометаҳои атрофи Офтоб дар як низом буда, галактикаамон дар атрофи маркази Роҳи қаҳқашон гирд ҳаракат мекунад. Маълумотҳо дар бораи галактикаи Роҳи қаҳқашон аз китоби астрономия ба шумо маълум аст. Масофа аз системаи Офтоб то маркази галактика ба 23–28 ҳазор соли равшанӣ баробар аст. Дар қисми канораи галактика Офтоб ҷойгир шудааст. Ин ҳолат барои Замин ниҳоят мусоид аст: он дар қисми нисбатан ороми галактика ҷойгир шудааст ва аз пайдошавиаш то ҳал ба ҳалокатҳои фазовӣ дучор нашуда, ривҷ меёбад. Системаи Офтоб дар атрофи маркази Галактика бо 200–220 км/с ҳаракат намуда, дар 180–220 млн сол як маротиба давр зада мебарояд. 200 млн соли Замин давоми сикли тектонӣ ба ҳисоб меравад. Он дар ҳаёти Замин бо пайдарҳамии маълуми тавсифдиҳандаи ҳодисаҳои тектонӣ даври муҳим аст. Дар оғози силсила (сикл) ҷӯкидагии қишри Замин, ҷамъшавии қабати фурурафтаи ғафс, содир шудани вулқонҳои зеризаминӣ ба амал меояд. Баъд ҷараёнҳои тектоникӣ пурзӯр гашта, кӯҳҳо ба вучуд меоянд, намуди берунӣ ва қиёфаи қитъаҳо тағйир меёбад. Он дар навбати худ ба тағйирёбии табиати Замин оварда мерасонад.

Офтоб – ситораи ба Замин аз ҳама наздик буда, диаметраш 1,39 млн км, ниҳоят тафсон, аз газҳои доимо равшанӣ ва гармидиҳанда иборат буда, қисми осмонии курашакл аст. Дар он беш аз 99 ҷузъи массаи системаи Офтоб гун шудааст. Барои ҳамин он аз ҳисоби қувваи кашиши қисмҳои осмонии атрофаш нигоҳ дошта мешавад, дар як ҳел ҳамворӣ ҳаракат кардани қариб ҳамаи сайёраҳоро таъмин месозад. Низоми Офтоб – аз Офтоб,

8-то сайёра, беш аз 160 радифи маснӯъ, беш аз 40000 астероид ва қариб 1 миллион кометаҳо иборат. Ба ҳамаи ҷисмҳои осмонӣ ва табиати Замин таъсир мерасонад. Аммо таъсири аз ҳама пурзӯр пас аз Офтоб аз тарафи Моҳ амалӣ мешавад.

Аз миллиард ду қисми гармии аз Офтоб паҳншаванда ба Замин рафта мерасад. Микдори мазкур шароити гармии ба Замин хосро таъмин месозад. Радиатсияи аз Офтоб расанда манбаи асосии гармии рӯи Замин буда, дар хушкӣ, уқёнуси дунё, атмосфера ва ба вучуд омадани чараёнҳои дар организми зинда содиршаванда қувваи асосист.

Аз Офтоб ба замин ба ғайр аз гармиву равшанӣ зарядҳои барқӣ бо зарраҳои якхела дода мешаванд. Аз қисмҳои дури кайҳон ба қабати болоии атмосфераи Замин нурҳои кайҳонӣ расида меистанд, ки дорои энергияи ниҳоят калону ба чашм нонамоён мебошанд. Дар зери таъсири ин зарраҳо ва нурҳо бисёр ҳодисаҳои Замин, аз он ҷумла, ситораи қутб, бӯронҳои магнитӣ, ҷойгиршавии ҳаво, баъзе газҳо аз ҳолати молекулавии атмосфера ба ҳолати атомӣ гузаштанаш ба вучуд меояд.

Моҳ – радифи маснӯи табиӣи Замин ва ҷисми осмонии ба он наздик аст. Аз Замин дар масофаи 384 млн. км ҷойгир шудааст. Радиусаш 1738 км, зичии миёнаш $3,34 \text{ г/см}^3$ аст. Массаш аз массаи Замин 81 маротиба хурд аст. Дар атрофи Замин саросари орбитаи эллипсӣ дар 27,32 шабонарӯз давр зада мебарояд. Моҳ ҷисми осмонии сард аст, аз худ гармӣ ва равшанӣ намедиҳад. Аз сабаби нури аз Офтоб расидаро баргардондан ба мо равшан шуда намудор мегардад. Ба туфайли кашишхӯрии Офтоб ва Моҳ шакли Замин бо равиши даврӣ тағйир меёбад. Оқибат уқёнуси дунё, атмосфера ва қабати замин ба таври ритмӣ ҳодисаи ҷаста баромадан рӯй медиҳад. Ҳодисаи ҷаста баромадан дар уқёнуси ҷаҳонӣ дар зери атрофи тири худ даврзаниро барои дар самти баръакс баровардан ҳаракаткарда ба паст Тшудани суръати даврзании Замин

Расми 1.

ба миқдори маълум сабабгор мешавад. Ба туфайли кашишхӯрии Моҳ, Офтоб ва дигар ҷисмҳои осмонӣ даврзании замин сушт шуда, дар натиҷа тазйиқи қутбии Замин сушт шуда ба кура наздик меояд. Оқибат ҳаракати пластаҳои литосфера ва равшании қабати Замин, ҳаракатҳои тектонӣ тағйир меёбанд.

Замин – яке аз сайёраҳои системаи Офтоб буда, шакл, андоза, зичӣ, таркиби моддаҳо, сохту ҳаракатҳои он ба дар кайҳон ҷойгиршавиаш вобаста аст. Шакли онро Шумоён дар синфҳои поёни курашакл гуфта хондаед. Ин дуруст, лекин дар асл шакли он геоид аст. Замин бо ягон шакли геометрӣ ё ки ҷисм монандӣ надорад. Дар рӯи замин дар қорҳои геодезӣ-картографӣ ченкунӣ ва ҳисобкунии геоидӣ душвор буданаш, ченкунӣ, ҳисобкунӣ ва тасвиркунӣ бо шакли осони кура ё эллипс осон буданаш ба он қабул карда шудааст (расми 1).

Аз маълумотҳои дар ҷадвали 1 овардашуда дар бораи шакл ва андозаҳои замин тасаввуроти муайян ҳосил кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1.

Баъзе андозаҳои Замин

Радиуси миёнаи экваториал	6378,14 км	Дарозии экватор	40 075,7 км
Радиуси миёнаи қутбӣ	6356,78 км	Ҳаҷмаш	$1,083 \times 10^{12}$ км ³
Ҷастаи қутбӣ	21,36 км	Зичии миёна	5,52 г/см ³
Ҷастаи экваториалӣ	213 м	Массааш	$5,976 \times 10^{24}$ кг
Дарозии меридианӣ	40 008,5 км	Майдони масоҳати замин	510 млн км ²

Аҳамияти географиии шакл ва андозаи Замин дар инҳо намоён мегардад:

– Шакли курамонанди Замин ба тағрибии қонуниятнок аз экватор ба қутби кунҷи афтиши нурҳои офтоб сабаб мегардад. Он бошад, қонунияти географиии минтақавиро ба вуҷуд овардааст;

– Шакли курамонанди Замин моддаҳоро дар як ҷо ҷамъ карда, ғафс мегардонад. Оқибат моддаҳо фишурда шуда, зич мегарданд, ба қисми дихилии он қабатҳои дорой ҳар гуна зичӣ ҳосил мешавад. *Сохти қабати* Замин хусусияти асосии он мебошад;

– Сатҳи замин, аз он ҷумла, қишри географиии шаклан гирд (курашакл) яклухтӣ ва беҳудудии маконро таъмин месозад;

– Шакли ҳақиқии Замин ғечидани геоид аз кура, ба туфайли

саъю кӯшиш ба мувозинати моддаҳои дохилии Замин дар кишри замин болоравиҳо ва фурӯравии дар сатҳи Замин ба вучуд омада оқибат ба тағйирёбии релеф сабаб мегардад. Релеф ва ҳаракатҳои тектонӣ дар қабати географӣ омили ба вучуд омадани қонуниятҳои *азоналӣ* аст. Дар як ҷой ва дар як вақт пайдошавии қонуниятҳои минтақавӣ ва а зоналӣ аз гуногунии табиати рӯи Замин бармеояд.

Зичии замин ва бузургии масса калон шудани, қувваи ҷозибавӣ он бошад дар атрофи худ нигоҳ доштани ҳаво ва обро таъмин месозад. Дар сатҳи замин мавҷудияти фишори атмосфера барои дар ҳолати моеъ шудани об имконият медиҳад, дар акси ҳол бухор мегардад. Дар бобати нигоҳ доштани шароити гармии доимии маълум ба Замин аҳамияти атмосфера ва гидросфера ниҳоят калон аст. Атмосфера нурҳои электромагнитии аз Офтоб ояндаро нигоҳ медорад. Укёноси ҷаҳон бошад, манбаи ниҳоят калони гармист.

Замин дар атрофи Офтоб дар самти баръакси мили соат ба ҳисоби миёна бо суръати 29,8 км/сония мадори (орбитаи) 934 млн. км бударо дар 365 шабонарӯзу 6 соат пурра як маротиба давр зада мебарояд. Мадори Замин (роҳи дар атрофи Офтоб давр задан) дар шакли эллипс аст. Аз ҳамин сабаб масофаи байни Офтобу Замин тағйир меёбад. Мадори Замини нуқтаи ба Офтоб аз ҳама наздик *перигелии* номида мешавад. Дар ин нуқта масофаи байни Замин ва Офтоб ба 147 млн. км баробар аст. Нуқтаи аз ҳама дури мадори Замин аз Офтоб 152 млн. км мебошад. Барои ҳамин Замин дар саросари мадор *бо суръати гуногун* ҳаракат менамояд, яъне *дар перигелии аз ҳама босуръат* (30,3 км/сония), *дар афелии аз ҳама суст* (29,3 км/сония) давр мезанад. Оқибат Офтоб ба нимкураи Шимолӣ 186 рӯз, ба нимкураи ҷанубӣ бошад, 179 рӯз нур мепояд. Лекин он ба миқдори гармии ба Замин расанда таъсир намерасонад. Мадори замин ба туфайли ба эллипсия наздики даврзании миқдори гармии ба Замин оянда тағйир намеёбад, яъне доимист.

Оқибатҳои географии даврзании Замин дар атрофи Офтоб: фаслҳои сол ҳосил мегардад, давомияти рӯз ва шаб тағйир меёбад. Нуқтаҳои истодани Офтоб (22 июн, 22 декабр), инчунин рӯзҳои баробари баҳорӣ ва тирамоҳӣ (21 март, 23 сентябр) мешавад. Офтоб ба нимкураи шимолӣ дар давоми беш аз 1 ҳафта нур мепояд, минтақаҳои равшанӣ ҳосил мегардад, шароити гармӣ доимӣ қарор меёбад, шамолҳои муссон пайдо мешавад, умуман, дар қабати географӣ қонуниятҳои якмароми (ритмӣ) яқсола ба вучуд меояд.

Ҳангоми дар атрофи тири худ давр задани Замин тири гардиш нисбати ҳамвори мадор кунчи 66,5-ро ҳосил менамояд. Суръати кунчи гардиши Замин дар 1 соат 15° , яъне нуқтаи дилхоҳи рӯи Замин (ба ғайр аз кутбҳо) дар 1 соат ба 15° тоб дода мешавад. Лекин сония аз ҳисоби суръати масофа дар ҳар ҳел фароҳӣ мухталиф аст. Аз экватор ба сӯи кутбҳо кам шуда меравад. Дар экватор аз ҳама калон буда, сония ба 455 м, дар кутбҳо бошад, ба 0 м баробар аст.

Қувваи Кориолис қувваи нахустини гардиши Замин буда, дар зери таъсири он тамоми ҷисмҳои горизонтал ҳаракаткунанда аз самти худ аз нимкураи Шимолӣ ба рост, аз нимкураи Ҷанубӣ ба чап тоб меҳӯранд. Дар зери таъсири он массаҳои ҳаво, сиклонҳо ва антисиклонҳо, шамолҳо, маҷроҳои баҳр самтҳои худро тағйир медиҳанд, обҳои дарё бо нимкураҳои Шимолӣ бештар соҳили рости нимшаҳрҳои Ҷануби соҳили чапро хароб мекунанд.

Замин бо Моҳ якҷоя дар атрофи маркази вазнинии умумӣ давр мезанад. Маркази вазнинии умумии Замин – Моҳ дар қисми дохилии Замин, аз маркази он дар қисми $\frac{3}{4}$ масофа ҷойгир шудааст. Дар атрофи маркази умумии вазнинии Замин – Моҳ даврзании Замин, дар оқибати кашиши Моҳ ҳодисаи ба рӯи об баровардан, яъне ҷозибали ҳамаи ҷисмҳои Замин ба сӯи Моҳ рӯй медиҳад. Он алалҳусус дар атрофи укёнуси Дунё равшан ба назар мерасад. Ҷамҷунин, дар оқибати кашишхӯрии Моҳ дар атрофи тири худ гардиши Замин суст мегардад. Ҳодисаи ба рӯи об баромадан ва сустшавии гардиши Замин оид ба таъсири табиати Замин дар боло зикр гардидааст. Умуман, чуноне ки дар боло зикр ёфт, мақоми Замин дар кайҳон, таъсири он ба ҷирмҳои осмонӣ, шаклу андозаҳои он пайдошавии ҳаётро дар замин, барои организми зинда муҳити қулай ва, аз ҳама асосиаш, пайдоиши одам ва ривочи барқарори ҷамъиятро таъмин сохт.

Кайҳон, галактика, системаи Офтоб, геоид, андозаҳои Замин, ҳаракатҳои Замин, суръати гардиш, силсилаи тектонӣ, мадор, фаслҳои сол, қувваи Кориолис, ҳодисаи ба рӯи об баромадан.

1. Системаи Офтоб аз чӣ иборат аст?
2. Офтоб ба табиати Замин чӣ гуна таъсир мерасонад?
3. Таъсири Моҳро ба табиати Замин гуфта диҳед.
4. Дар оқибати дар атрофи тири худ даврзании Замин рӯй додани ҳодисаҳоро дар маҳалли истиқоматиатон назора кунед ва ба дафтартон нависед.

§ 4. Сохти дохилии Замин ва чараёнҳои тектонӣ

Аз қишрҳо иборат будани қисми дохилии Замиро аз синфҳои поёни медонед. Акнун бо хосиятҳои ба ҳуди хоси ана ҳамин қабат ошно мегардем. Пӯсти Замин – қабати саҳти аз ҳама боло ҷойгиршудаи Замин аст. Ғафсиаш ба ҳисоби миёна 35–40 км. Зичии миёнаи моддаҳо $2,7 \text{ г/см}^3$. 1 фоизи ҳаҷми Замин, массааш 0,4 фоизи массаи онро ташкил медиҳад. Аз Мантия тавассути сарҳади Мохҳо ҷудо мешавад. Қишри Замин аз элементҳои кимиёвӣ, минералҳо, чинҳои кӯҳӣ иборат аст. Элементҳои кимиёвии аз ҳама бештар паҳншуда оксиген, кремний, алюминий аст.

Шумо дар китоби дарсии синфи 6 пӯсти замини қитъа ва укёнус ба пӯсти Замин тақсим мегардад, гуфта хондаед. Акнун бошад, дар онҳо ба ҳолати иловагӣ ҷудо шудани пӯстҳои мобайнӣ ва рифтогени замиро доништа мегиред. Ба шумо маълум аст, ки пӯсти замини қитъа 3-то, яъне аз қабати таҳшиншавӣ, хоросанг ва базалт иборат аст. Ҷудо кардани ин қабат шарт мебошад. Қабати таҳшин аз ҳама боло ҷойгир шуда, ғафсиаш то 15–20 км. буда, аз оҳаксанг, гил ва ғайраҳо иборат аст. Ғафсии қабатҳои хоросанг ва базалт 10–15 км-ро ташкил медиҳад.

Пӯсти замини укёнус ба қаъри укёнус рост меояд. Ғафсиаш 5–10 км буда, аз қабатҳои таҳшин ва базалт иборат мебошад.

Ғафсии миёнаи пӯсти мобайнии замин 15–30 км буда, аз 3 қисм иборат аст: *дар зери води* баҳри канора, *камони* ҷазираҳо ва таҳшинии чуқур қабати хоросанг (гранит) нест, аз қабатҳои таҳшин ва базалт иборат аст. Қабати хоросанг танҳо дар *камони* ҷазираҳо пайдо мегардад. Дар соҳилҳои Шарқии қитъаи Авруосиё, Америкаи Шимолӣ ва Ҷанубӣ соҳилҳои шарқӣ ва ғарбӣ мавҷуд аст.

Пӯсти рифтогени Замин ба қаторкӯҳҳои укёнуси миёна рост меояд. Ғафсиаш 1,5–2 км буда, аз 2 қабат иборат аст. Ғафсии қабати таҳшин 1–2 км, қабати базалтӣ дар водии рифт (кафидагҳои замин) ба оҳистагӣ пош меҳӯрад ва он қадар ғафс нест.

Мантия – қабати байни ядро ва пӯсти замин. Зичии моддаҳо $5,7 \text{ г/см}^3$. 83 фоизи ҳаҷми Замин 68 фоиз массаро ташкил медиҳад. Аз ду қисм иборат буда, мантияи болоӣ 900 км, мантияи поёни бошад, то 2900 км чуқурӣ давом мекунад. Ҳарорати 2000°C , дар сарҳад бо ядро бошад, ба 3800°C мерасад.

Ядро – қисми аз ҳама чуқур, дохилаи Замин аст. Зичии моддаҳо ба 16 г/см^3 мерасад. 16 фоизи ҳаҷми Замин, 31 фоизи массаи онро ташкил медиҳад. Он ҳам аз ду қисм иборат буда, ядрои берунӣ то 5100 км чуқурӣ, ядрои дохилӣ то маркази Замин давом мекунад. Ҳарорат аз 4000°C зиёд аст.

Литосфера – қабати сангини саҳти Замин буда, пӯсти Замин ва як қисми мантияи болоиро дар бар мегирад, инчунин то қабати астеносфера давом карда, ғафсиаш 150–200 км-ро ташкил мекунад. Литосфера яклухт набуда, қисмҳои калон бо кафидагии чуқури Замин ба пластаҳои литосфера тақсим гардидааст. Онҳо дар болои астеносфера сола бо суръати 5–10 см самти горизонталӣ меғечанд. Пластаҳои литосфера 13-то буда, номи онҳо, самтҳои ғечиш ва суръат маълумотҳоро аз харитаи «Соҳти пӯсти Замин» атласи синфи 6 доништа гирифташтан мумкин.

Дар рӯи Замин ду минтақаи муҳими заминчунбӣ мавҷуд аст: 1) ҳалқаи «оташбор»-и Укёноси Ором; 2) минтақаи заминларзай Алп-Ҳимолой. Соҳилҳои ҳалқаи «оташбор»-и укёноси Ором ва ҷазираҳои ба он ҳамҷаворро фаро мегирад. Минтақаи заминларзай Алп-Ҳимолой аз соҳилҳои укёноси Атлантика оғоз ёфта, ба воситаи нимҷазираи Пиреней, кӯҳҳои Ҳимолой гузашта, то соҳилҳои худуди укёноси Оромро фаро мегирад. Ўзбекистон дар минтақаи заминларзай Алп-Ҳимолой ҷойгир шудааст. Аз ҳамин сабаб баъзе соҳа дар мамлакатамон заминларзай саҳт ба амал меояд.

Заминларза – баркандагии дар қисми дохилии қишри Замин рӯйдиханда, дар зери таъсири шикастан, ғечидан барин ҷараёнҳо ба амал омадани ларзиш. Мувофиқи сабабҳои заминларзай тентонӣ, вулкан ва фурӯравӣ тақсим мегардад. Иқтидори заминчунбӣ бо ёрии шкалаи заминларза 10 ё ки 12 балл муайян мешавад. Аз шкалаи заминчунбии 12-балла дар республикаамон истифода мебаранд (ҷадвали 2).

Вулқон – Кӯҳ ва теппаҳои конусшакл, сипаршакл, гумбазшакле, ки ба воситаи роғҳои дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоники дар қишри Замин пайдошуда ҳосил мегардад. Даҳони вулқон кратер, тағаш танӯраи магма, қисми миёнаи рости ба мӯрӣ монанди он канали вулқон номида мешавад. Ҳарорати гудозаи аз кратери вулқон дамида баромада 1500°C мерасад.

Ўадвали 2

Тавсифи мухтасари шкалаи 12 баллаи заминларза

Бал- лҳо	Иктидори заминларза	Тавсифи мухтасар
1	Ҳис намегардад	Фақат бо асбобҳои заминларза қайд мегардад.
2	Ниҳоят бемадор	Бисёриҳо ҳис намекунанд. Одамони дар ваъзияти сокин буда пай мебаранд.
3	Бемадор	Баъзе одамони дохили бино ҳис мекунанд.
4	Ҳисшаванда	Бисёр одамони дохили бино ҳис мекунанд, чиҳози хона дар ҳаракат меояд.
5	Бемадор	Бино ва мебел мечунбад. Хоббудагон бедор мешаванд.
6	Бақувват	Ҳама ҳис мекунад. Бисёриҳо барои ба берун баромадан ҳаракат мекунанд, баъзе чизҳо аз ҷойи истодааш меафтад. Дар баъзе хонаҳо андоваҳо кўчида меафтанд
7	Ниҳоят бақувват	Иморатҳо шикаст меёбад, деворҳои хишти мекафанд. Баъзе хонаҳои хишташон хом ва аз поҳса сохташуда вайрон мешаванд, баъзан дар кўҳҳо қуллаҳо мекўчанд.
8	Вайронкунанда	Иморатҳо саҳт меларзанд, дар кўҳҳо ярҷҳо пайдо мешаванд
9	Бештар вайронкунанда	Манзилгоҳҳои аз хишт, бетон сохташуда тамоман ва қисман вайрон мешаванд, кубурҳои зеризаминӣ канда шуда, қуллаҳо афтада, теппагиҳо меғечанд, бари заминҳои кандашуда то 10 см мерасад.
10	Яксонкунанда	Дар рўйи замин сўроҳиҳои калон (бараш то 1 м) пайдо мешавад; монеаҳои сарбанд ва соҳилҳо аз қор баромада, роҳҳои оҳан қат мегарданд. Қуллаҳои нав пайдо мешавад.
11	Ҳалокатовар	Дар рўйи замин қариҳои васеу чуқур ҳосил мегарданд, замин дар самтҳои горизонталӣ ва вертикалӣ мечунбад. Қуллаҳои кўҳҳо кўчида меафтанд, кўпрук, сарбанд, роҳҳои оҳан қуллаи вайрон мешаванд.
12	Аз ҳад зиёд ҳалокатовар	Қиёфаи рўйи Замин, рельеф тағйир миёбад. Рўйи Замин кофта чиндор мегардад, қуллаҳои баланд вайрон гашта, дарёҳо маҷрояшонро тағйир медиҳанд.

Ба ғайр аз ин, дар зери таъсири қувваҳои дохилии Замин гейзерҳо ва чашмаҳои ҷўшон дамида баромада, як қисми рўйи Замин ба оҳиста-тағй мекўчад ва боло рафтани қисми дигар ҳам содир мегардад. Гейзерҳо ва чашмаҳои тафсон асосан дар минтақаҳои вулқон паҳншуда дучор меоянд. Онҳо барои гарм кардани биноҳо, инчунин ҳосилкунии энергияи барқӣ истифода мегарданд. Ин қорҳо дар давлатҳои Исландия, Япония, Италия, Руссия ва Зеландияи нав ба роҳ монда шудааст.

Қабатҳои замин, қишри замин, мантия, ядро, литосфера, ядро, минтақаи заминларза, заминчунбӣ, вулқон, шкалаи заминларзашуморӣ.

1. Минтақаи заминларза гуфта чиро мегӯянд?
2. Заминларза ва вулқонҳо дар кучо содир мегарданд?
3. Заминларза чист? Вай чӣ тавр ҳосил мегардад?
4. Шкалаи (чадвали) заминларзаро ба дафтаратон нависед ва дар хотир доред.

§ 5. Таърихи ривҷёбии табиати рӯи Замин

Мувофиқи назарияи замони ҳозира дар бораи пайдоиши Замин он марҳилаҳои тараққиёти мураккабро аз сар гузарондааст. Мувофиқи маълумотҳои охири тараққиёти Замиро ба марҳалаҳои астрономӣ, геологӣ, биологӣ ва антропогенӣ тақсим кардан мумкин аст.

Марҳалаи астрономӣ фосилаи 5–4,6 млрд солро дар бар мегирад. Аз ин 5 млрд сол муқаддам дар оқибати гази дискшакли кайҳон ва массаи ғафшавии механикии гравитсионӣ чун дигар сайёраҳои системаи Офтоб, Замин шакли курамонандро гирифтааст. Ҳангоми таркибёбии Замин дар натиҷаи порчашавии элементҳои радиоактивӣ аз ҳисоби гармии ҷудошаванда қисми дохилии он ба оҳистагӣ тафсида, ба саракунии моддаҳо оварда расонд. Оқибат қабатҳои гуногуни Замин ҳосил шуда, ҳаракати вулқонҳо ба назар расидаанд.

Аз айёме, ки вулқон ва ҳаракатҳои тектонӣ оғоз ёфтанд, марҳалаи геологии Замин оғоз шуд. Қишри Замин давоми садҳо миллион солҳо ба таври доимӣ тағйир ёфта, қитъаҳо гоҳ порча-порча шудаанд. Қитъаҳо (материкҳо) мудом дар ҳаракат будаанд ва баъзан муттаҳид шуда, материкҳои бузургро ҳосил намудаанд.

Дар Замин 3,8 млрд сол муқаддам баробари бори аввал ҳаёт пайдо шудани ҳаёт марҳилаи биологии тараққиёти он оғоз ёфтааст. Дар Замин пайдошавии одамон (3–1,5 млн. сол) марҳалаи антропогениро оғоз ниҳодааст.

Бо таърихи тараққиёти геологии Замин, ба марҳалаи даври ривҷёбии ҷудо кардани он бисёр геологҳо шуғл варзидаанд. Дар натиҷа геохронология пайдо гардидааст.

Геохронология (солномаи геологӣ) – таълимот дар бораи пайдарҳамӣ ва синну соли ҳосилшавии чинсҳои кӯҳӣ дар қишри Замин. Геохронология ба геохронологияи мутлақ ва нисбӣ тақсим мегардад. Дар геохронологияи мутлақ синну соли Замин бо солҳо ифода меёбад. Дар геохронологияи нисбӣ бошад, ба ҷойгиршавии қабатҳои пайдарҳами чинсҳои кӯҳӣ асос карда мешавад.

Дар боби муайянкунии чинсҳои кӯҳӣ *усули палеонтологӣ* ҳам

истифода мегардад. Усули мазкур ба омӯзиши боқимондаҳои чинсҳои чун санг шахшудаи ҳайвонот ва наботот асос карда шудааст. Дар ҳар як давр боқимондаҳои чун санг шахшудаи ба худ хоси ҳайвонот ва наботот мавҷуд аст (расми 2).

Геологҳо натиҷаҳои тадқиқотҳои бисёр-соларо умумӣ гардонда, дар кишри замин пайдарҳамии умумии самти қабатҳоро муайян сохтаанд.

Шкалаи геохронологӣ низоми ийерархияи шубҳаҳои геохронологист (низоми марҳала ба марҳала тобеъ гардидани шубҳаҳои поёнӣ ба шубҳаҳои болоӣ). Дар шкала воҳиди аз ҳама калон суперэон буда, ба 2-то: токембрий ва фанерозой ҷудо шудааст. Суперэони токембрий ба эонҳои хадес, архей (ё ки археозой) ва протерозой тақсим гардидааст, суперэони фанерозой бошад, аз як эони соҳиби ана ҳамин ном иборат аст. Эонҳо дар навбати худ якчанд эраҳоро муттаҳид месозанд. Масалан, эони фанерозой ба эраҳои *палеозой*, *мезозой* ва *кайнозой* тақсим гардидаанд. Эраҳо ба даврҳо, даврҳо ба замонҳо, замонҳо бошанд, ба асрҳо тақсим гардидаанд. Қисми болоии ҷадвал, яъне фанерозой дар асоси усули палеонтологӣ пухта таҳия гардида, боқимондаҳои чун санг шахшудаи токембрийи қисми поёниро аз сабаби хуб нигоҳ надоштаниш гардида, дар натиҷа ба шубҳаҳо он қадар мукамал ҷудо карда нашудааст усули палеонтологӣ маҳдуд сохтааст.

Страграфик ва ҷадвали геохронологии ба он мутобиқшуда соли 1881 дар шаҳри Болония Италия дар конгресси дуҷуми байналхалқии геологҳо тасдиқ гардидааст ва аз ҳамон вақт эътиборан дар ҷаҳон умумӣ ба ҳисоб меравад. Дар фосилаи вақти сипаришуда дар натиҷаи такомул пайдо кардани усули палеонтологӣ дар асоси маълумотҳои нав ба ҷадвали геохронология саҳеҳҳо дароварда, тағйир дода мешавад. Аз ҳамин сабаб дар адабиётҳои солҳои гуногун ҷопшуда ҳолати ба ҳам мувофиқ наомадани маълумотҳои дар ҷадвали геохронология овардашуда вомерӯанд. Маълумотҳои дар ҷадвали геохронологии байналхалқии дар поён овардашуда дар асоси маълумотҳои соли 2016-уми комиссияи стратиграфияи байналхалқӣ таҳия гардидааст (ҷадвали 3).

Расми 2. Намунаҳои чун санг шахшудаи трилобитҳои даври Кембрий.

**Тавсифи мухтасари шкалаи 12 баллаи
заминларза**

Эонҳо, сол	Эраҳо, давом ёфта-наш млн. сол	Даврҳо, аломатҳо, давом ёфтганаш	Паст-миҳои кӯх	Кӯҳҳо ва кишварҳои бардоштшуда	Воксаҳои муҳими таърихи замин ва шароити палеогеография
	Антропоген (чоргона), Қ 2,5 млн.сол Неоген N 20,5 млн.сол Кайнозой, ҚЗ 66 млн.	Антропоген (чоргона), Қ 2,5 млн.сол Неоген N 20,5 млн.сол Палеоген, Р 43 млн.сол	Алп	Кӯҳҳои Алп, Балкан, Карпат, Кавказ, Помир, Ҳималой, Камчатка, худуди қаторкӯҳҳои ғарбии Анд, Кордилара, соҳилҳои баҳри Миёназамин, қазираҳои Понт, Курил, Япония, Филиппин, Малакка, Зеландияи нав, Гвинеяи нав	Тағйироти аз ҳама асосии пайдошавии одам, тағйиротҳои давраи ҳозира, 13-то минтақаи иқлим, минтақаи табиат ташаккул ёфт, ҳодисаҳои паҳнкунии пираҳҳо шуда гузаштааст. Ба аввали эра омада, дунёи органикӣ боз ҳам мураккаб гардидааст. Яқчанд паррандаҳо ва ширхӯро пайдо шудаанд. Баъзе ширхӯро дар хушкӣ, дигарашон дар баҳр зиндагонӣ қарданд, баъзеашон ба парвоз мутубик гардидаанд. 25,5 фоизи захираи нефт, 11,3 фоизи газ ба палеоген ва неогени тахмининҳои дунё рост меояд.
Фанеразӣ 541 млн.	Мезозой, МЗ 186 млн	Бӯр К 79 млн.сол Юра, Қ 56 млн.сол Триас, Т 51 млн	Мезозой (Климмерий, Ларамий, Невадий)	Қаторкӯҳҳои шимолӣ Кордилера, Шарқӣ Дур, Ҳиндустан, нимқазираи Малакка, шимолӣ қазираи Ява, қанубӣ қазираи Калимантан	Ду китъа: Лавразия ва Гондвана, ду укёнус: Ором ва Тетис мавҷуд буд. Укёнусҳои Ҳинд ва Атлантика акнун пайдо мешуданд. Укёнуси Яқбасти Шимолӣ хавзаи дохилии об буд. Дар натиҷаи тағйироти тағйироти иқлим ва рельеф, окибати тағйироти таркиби минералогӣ ва шӯрӣ хайвоноти мансуби палеозой қир шудаанд. Ба қойи онҳо олами нави хайвонот пайдо шудааст. Дар охири давраи Триас сараҳҳо сӯзанбаргҳо пайдо шудаанд. Дар охири давраи Юра аз хазандагон паррандаҳои қадим баромадаанд. Дар даври Бӯр паррандаҳои дандондор паҳн шуда динозаврҳои хайратан гез пайдо шудаанд, 67,7 фоизи нефт, 62,4 фоизи гази истихроҷи дунё аз байни тахмининҳои мезозойи гирфта мешавад.

<p>Протерозой, ПР 2,0 млрд.</p> <p>Архей, АР 1,5 млрд.</p> <p>Халес, Х 0,5–0,6 млрд.</p>	<p>Эраи неопротерозой</p> <p>Эраи мезопротерозой</p> <p>Эраи палеопротерозой</p> <p>Эраи неоархей</p> <p>Эраи мезоархей</p> <p>Эраи палеоархей</p> <p>Эраи эоархей</p> <p>Эраи имбрий барвакт</p> <p>Эраи нектар</p> <p>Эраи гуруҳи хавзаҳо</p> <p>Эраи сеҳрнок (пӯшида)</p>	<p>Перм, П 47 млн. сол</p> <p>Оҳаксанг, С 60 млн. сол</p> <p>Девон, Д 61 млн. сол</p> <p>Силур, С 24 млн.сол</p> <p>Ордовик, О 42 млн. сол</p> <p>Кембрий, Км 55 млн. сол</p>	<p>Герсин</p> <p>Каледон</p> <p>Байкал</p>	<p>Кӯҳҳои Урал, Олтой, Тибетон, Аврупои Фарбӣ, Аппалачи, Австралияи Шарқӣ, кӯҳҳои Кап, Африкаи Шимолӣ, кишвари Патагонияи Америкаи Чанубӣ.</p> <p>Нимҷазираи Нюфаундленд, архипелаги Арктикаи Канада, Саяни Шарқӣ ва Фарбӣ, кӯҳҳои пасти Қазоқистон.</p> <p>Қаторкӯҳҳои сохил ва пешии Байкал, кӯҳҳои байзашакли Бразилия, баъзе кӯҳҳои нимҷазираи Корея, Африкаи Чанубӣ.</p>	<p>Дар огози эра хушкии нимкураи чанубӣ ба материкаи Гондвана муттаҳид гашта, ба охири эра омада, материкҳои Гондвана ва Лавразия муттаҳид гашта, материки ягонаи Пангея ҳосил карда, инчунин укёнуси ягонаи Панталассаро ташаккул додаанд. Пангея вақти зиёда нагузашта боз тасқим гардида, укёнуси нави Тетис ва Рея пайдо шудан гирифт.</p> <p>Дар тахшинҳои палеозойи поёни боқимондаҳои гуногуни органикӣ бисёр дучор меоянд. Дар тахшинҳои даври Кембрий 1500 намуд, даври силур 15000 намуд хайвон ва растаниҳо мавҷуд буданд. Амалан тамоми ин организмҳо дар муҳити баҳр зиндагӣ кардаанд. Дар давраи силур аввало моҳиҳо ва растаниҳои дар хушкӣ рӯйда пеллофитҳо пайдо шудаанд. Дар девон алаҳхусус моҳиҳо босуръат таракқӣ кардаанд, дар ордовик аввалин сутунмӯҳрадорон пайдо шудаанд. Дар даври ангиштсанг растани аз ҳама бисёр дарахтон рӯйдаанд. Бисёр конҳои ангишт ҳосил шудааст.</p>	<p>Дар аввали эони архей ба чинсҳои кремнийдор ва эонидриди карбон 44,2 %, оксиген 5,5 %, азот 19 % ва дигар газҳо вохӯрдааст. Дар ин давр хушкӣҳои яқлуқти калон ташаккул ёфтаанд. Харорати обҳои укёнус дар атрофи 100°С буда, дар охири эони протерозой то 22° паст шудааст. Тахшинҳои токембрий дар тамоми китъаҳо паҳн гардида, дар тахшинҳои изи ҳаёти органикӣ бисёр буд. Маҳсули ҳаёти обсабаҳо ва бактерияҳои кабуду сабз мавҷуд буд.</p> <p>Дар тахшинҳои токембрий маълуми оҳан, ашӯи ҳоми алюминий, марганес, тилло ва уран, мис, никел, маълуми кобалт, кӯрғошин, руҳ, слюда, ашӯи маълуми нодир ҳаст.</p>
--	--	---	--	---	--	---

Супереони токембрийи тараққиёти геологии Замин 4 млн. сол давом кардааст. Марҳалаи мазкур баробари аз рӯзи шакли сайёра-ро гирифтани таърихи Замин оғоз ёфта, эонҳои протезозой, архей ва хадесро фаро гирифта, аз ин 541–570 млн. сол пеш ба анҷом расидааст. Ба марҳалаи мазкур ҳаракатҳои тектонӣ, ҳодисаҳои магматизм Заминро «сангборон» кардани метеоритҳо ниҳоят бошиддат рӯй додааст. Атмосфера асосан аз азот, аммиак, ангидриди карбонат, буғҳои об, метан, гидроген, газҳои инертӣ, кислотаҳо ташкил ёфтааст. Ба фикри баъзе олимони атмосфера сараввал бе оксиген будааст. Баъди хунук шудани пусти замин аз ҳарорати ҷушиши об паст фуromaдан) дар ҷойҳои пасти маълуми рӯйи Замин ҳавзаҳои хурди об (кӯлҳо ва баҳрҳо) пайдо шудаанд. Онҳо бо ҳам васл гардида ҳавзаҳои оби калонро ба вучуд овардаанд ва он укёнус номбар мегардад. Дар охири марҳала дар натиҷаи бодлесии чинҳои кӯҳӣ ва эрозия ба ҷамъ шудани чинҳои таҳшиншуда шароит фароҳам омадааст. Олимони чунин мепиндоранд, ки ба ҳосилшавии литосфера, атмосфера ва гидросфера вулқонҳо вазифаи асосиро ба ҷо овардаанд.

Фанерозой дар тараққиёти геологии Замин супереони дуҷуми калон буда, давомияташ 541 млн. сол асту ҳоло ҳам давом мекунад. Он аз марҳалаи пештара бо зиёд будани таҳшинҳои организмҳои зинда ҷудо шуда меистад. Марҳалаи мазкур як эони фанерозой ва се то эра: эраҳои палеозой, мезозой ва кайнозойро фаро мегирад.

Марҳалаи астрономӣ, марҳалаи геологӣ, марҳалаи биологӣ, марҳалаи антропогенӣ, геохронология, ҷадвали геохронологӣ, токембрий.

1. Геохронология чист?
2. Ҷадвали геохронологӣ чӣ тавр таҳия мегардад?
3. Марҳалаҳои тараққиёти Заминро чӣ тавр ҷудо кардан мумкин аст?
4. Ба дафтартарон ҷадвали геохронологиро кашед ва кӯҳҳо, кишварҳои бардошташударо аз харита ёбед.

§ 6. Қабати географӣ ва қонуниятҳои умумии он

Донишомӯзони гиромӣ, шумоён дар синфҳои поёни қабати географӣ, сарҳаду хосиятҳои он, қонуниятҳояшро доништа гирифтаед. Дар ин мавзӯ ҳамон доништанонро боз ҳам амиқ мегардонем. Омилҳо ва ҷараёнҳои дохилӣ ва берунии замин (қайҳон, ба қисми сатҳии қишри замин бархӯрда бо ҳам таъсир карда, ба

низоми ба худ хоси табиӣ дар ягон қисм дучорнашаванда кишри географиро ба вучуд овардааст.

Шаклҳои моҳияти кишри географӣ ҳамин аст, ки фақат дар он об ҳолат дучор меояд, ҳайвонот ва наботот арзи ҳастӣ мекунад, қабати замин ҳосил мегардад, шаклҳои гуногуни чинсҳо ва релеф ба вучуд меояд, энергияи офтоб гун мешавад ва ҳосияти худро тағйир медиҳад. Аз ҳама муҳимаш ҳаёт мавҷуд аст. Ҷамъияти ашхоси танҳо дар ҳамин қабат пайдо шуда зиндагӣ мекунад ва ривоч меёбад.

Қабати географӣ ниҳоят мураккаб сохта шуда, дар он 3 дараҷаи сохти таркибӣ ҷудо карда мешавад: геосалоҳиятноқӣ, геосферавӣ, геонизомӣ.

Геосалоҳиятноқӣ – дараҷаи аз ҳама соддаи сохторист. Геосалоҳият ҳар хел ҳолати моддаҳои сатҳи замин аст: саҳт, моеъ, газшакл. Онҳо чинсҳои кӯҳӣ, хок, об, ҳаво, растанӣ ва ҳайвонот.

Сохти геосферавӣ аз геосферае иборат аст, ки аз яқтои геосалоҳият таркиб ёфтааст. Геосфераҳо сохти вертикалии қабати географиро муайян месозанд. Онҳо аз рӯи вазнинии муқоисавӣ вертикалӣ табақабандӣ гардидаанд: литосфера, гидросфера, атмосфера ва биосфера. Литосфера, гидросфера ва атмосфера амалан аз як хел моддаҳо таркиб ёфтаанд ва кишри муттасил ва яклухт ҳосил мекунад. Вай ба таркиби дигар қабатҳо медарояд ва дар ҷойи пайваस्तшудаи қабатҳои дар боло номбаршуда қабати ғафсро ҳосил месозад.

Сохти георитмӣ сохти горизонталии қабати географиро ифода месозад. Георитмҳо тамоми компонентҳоро фаро гирифта, аз таъсири алоқамандии байниҳамдигории онҳо ҳосил шудани низомии мураккабро таъмин месозанд. Дар ин бора дар мавзӯи 9 муфассал маълумот дода мешавад.

Дар бораи сарҳадҳои қабати географӣ аз синфҳои поёни маълумот гирифтаед. Дар бораи андозаҳои қабати географӣ, сарҳадҳои поёни ва болоӣ фикрҳои олимони мухталиф аст. Сарҳади онро ҳамаи геоконponentҳо аз сатҳе, ки дар зери таъсири байниҳамдигарӣ буда, қонуниятҳои географӣ намоёншавандаанд, мегузаронанд. Ин сарҳад дар қисмҳои гуногуни рӯи Замин ғафсии ҳархела дорад.

Қабати географӣ аз қабатҳои онро ташкилқунанда бинобар бисёр хусусиятҳои фарқ мекунад, асоситарини онҳо аз инҳо иборатанд:

1. Гуногунии таркибу сохти моддии қабати географӣ. Дар қабати географӣ моддаҳо се хел, яъне дар ҳолати саҳт, моеъ ва газшакл дучор

меоянд. Хосиятҳои физикӣ ва кимиёвӣ онҳо гуногун ва тағйирёбанда мебошад. Мувофиқи сохтори моддаҳо ба намудҳои органикӣ, гайриорганикӣ ва омехта тақсим мегарданд.

2. Дар қабати географӣ намудҳои гуногуни энергия вомехӯрад. Энергияи офтоб ба чараёнҳои кимиёвӣ, энергияи гармӣ ва механикӣ тақсим меёбад.

3. Дар қабати географӣ тағйирёбӣ ва ғуншавии гармӣ. Ба қабати географӣ гармӣ аз кайҳон ва қисми дохилии Замин мерасад. Як қисми ин гармӣ ба моддаҳои органикӣ ва дар боқимондаҳои онҳо ғун мешаванд (ангишт, газ, нефт, торф ва ҳоказо).

4. Дар қабати географӣ дар натиҷаи таъсири алоқаҳои байниҳамдигарии компонент ва геосфера аз ҷиҳати сифат ҳосилаҳои навгеонизомҳо ба вуҷуд омадаанд.

5. Мавҷудияти ҳаёт дар қабати географӣ. Барои организмҳои зинда, аз ҷумла, инсон фақат дар ҳамин ҷо муҳити мусоид мавҷуд аст.

6. Қабати географӣ дар асоси қонуниятҳои ба худ хос ривоч меёбад. Дар қабати географӣ якҷанд қонуниятҳо мавҷуд буда, аз ҳама асосиаш: яклухтӣ, минтақавӣ, азоналӣ, ҳаракати гирдхаттаи модда ва энергия, ритмнокӣ. Бо қонуниятҳои минтақавӣ ва азоналии қабати географӣ дар мавзӯи 7 шинос мешавед.

Қонуниятҳои яклухтии қабати географӣ. Он яке аз қонуниятҳои муҳим ба ҳисоб рафта, тамоми компонентҳо бо якдигар узван вобаста аст ва тағйир ёфтани якеи он ба вайроншавии яклухтии тамоми қонуният оварда расонданиш намоён мегардад. Чунки қабати географӣ танҳо маҷмӯи оддии компоненти табиат набуда, балки ба хосиятҳои махсус соҳиб аст, ҳосилаи яклухт ва бутун ривочёбандаи сифатан нав мебошад.

Яклухтии қабати географӣ ва ба ҳам вобастагии чор даврро дар мисоли яхбандӣ равшан дидан мумкин аст. Дар давраи яхбандӣ об бо ҳаҷми калон дар яхбастаҳо ҷамъ мешавад. Он бошад, барои ба қадри зарурӣ паст шудани сатҳи уқёнуси дунё (100–110 м) оварда расонд. Паст шудани сатҳи уқёнуси дунё дар навбати худ дар табиати яклухти Замин акс меёбад: хушкшавии шелф рӯй медиҳад, сарҳадҳо ва қиёфаи китъаҳо ва уқёнусҳо тағйир ёфта, баъзе гулӯгоҳҳо (масалан Беринг, Гибралтар) ба хушкӣ мубаддал ёфта, бо китъаҳо якҷоя мешаванд ва «кӯпрукҳои континенталӣ» ба вуҷуд меоянд. Ба воситаи ин «кӯпрукҳо» мигратсияи намудҳо рӯй медиҳад, растаниҳо ва ҳайвонот заминҳои навро ишғол мекунанд. Дар тамоми ҳавзаҳои дарёи рӯйи Замин дар

натичаи пастшавии базиси эрозия эрозияи чуқуриҳо ғаёол мегарданд. Дар фосилаи даврҳои яхбандӣ ҳангоми гармӣ яхҳои қитъа об шуда, ба укёнус қорӣ шудани обҳои дарё ва дар натичаи обшавии яхҳои укёнусҳо сатҳи оби укёнуси дунё баланд гардидааст.

Аз ҳисоби боло рафтани баъзе эрозия дар дарёҳо эрозия ҳамтарафа ғаёол гардид. «Кӯпрукҳои континенталӣ» нест шуда, хушкӣ мигратсияи организмҳоро маҳдуд сохта, мигратсияи организмҳои обиро пурзӯр гардонд. Агар «кӯпрукҳои континенталӣ» дар давраи охиринаи яхбандӣ ба вучуд наомада бошад, дар қитъа ва ҷазираҳо (масалан, Австралия, Мадагаскар) дунёи растанӣ ва ҳайвоноти ба худ хос ташаккул ёфта, дар онҳо *эндемикҳо* бештар вомехӯранд.

Ҳаракатҳои даврзанандаи модда ва энергияҳо. Ҳаракати даврза-нандаи модда ва энергия дар қабати географӣ яклухтии онро таъмин месозад. Албатта, дар ҳаракат моддаҳои литосфера, гидросфера, атмосфера ва биосфераҳо иштирок менамоянд. Литосфера, асосан то минтақаи гипергенез, яъне моддаҳои ковоки фасурдаи то сарҳад паҳншуда дар ҳаракати гирдгардон иштирок менамояд. Ҳаракати гирдгардон дар атмосфера дар сиркулятсияи умумии атмосфера намоён шуда, ташаккули шамолҳои микёсан сайёравӣ (мачрои ҳаво) содир мегардад. Ба сиркулятсияи умумии атмосфера ҳаракатҳои минтақавӣ ва марҳалавӣ ҳамроҳ мешаванд. Дар гидросфера ҳаракати калону хурди гирдгардони об содир мегардад. Дар укёнус ҳаракати гирдгардони горизонталӣ ва вертикалии массаи об, дар хушкӣ мувофиқи мачро қорӣ шудани оби дарё, ҳосилшавии кӯлҳо, яхбандиҳо ва обҳои зеризаминӣ ва ғайра ба назар мерасад. Ҳаракати гирдгардони биологӣ дорои аҳамияти калон аст ва дар ҳосилшавии моддаҳои органикӣ ва порчашавии он намоён мегардад.

Ҳаракатҳои гирдгардон аз рӯйи мураккабӣ гуногунанд. Дар баъзе ҳаракатҳои гирдгардон омехтаи механикии модда, (масалан, сиркулятсияи умумии атмосфера, мачроҳои укёнус) рӯй диҳад, дар дигараш тағйирёбии ҳолати модда (масалан, дар ҳаракати гирдгардони об, газ, моеъ ба ҳолати сахт гузаштаниш) ба назар мерасад, дар намуди сеюм бошад, гардиши кимиёвӣ (реаксияи фотосинтез) ба назар мерасад.

Яклухтӣ, инчунин омӯхтани қонуниятҳои ҳаракати даврзании модда ва энергия аз табиат ва дуруст истифода бурдани бойиғариҳои он ниҳоят муҳим аст. Мавзунӣ (ритмикӣ) гуфта, дар як самт ривҷёбии ҳодисаву ҷараёнҳои табиӣ дар давоми як вақт такроршаванда дар назар аст. Ду шакли мавзунӣ ҷудо мегардад: даврнокӣ – мавзунии як хел давомёбанда буда, дар як вақти муайян такрорёбии ҳодиса ва ҷараёнҳост.

Сиклӣ – дар вақт-вақташ давом ёфтани мавзунӣ буда, дар муддати гуногун тақрорёбии ҳодиса ва чараёнхост.

Ҳодисаҳои ритмӣ давомияти гуногун доранд: бисёрасрина, дохили аср, солона, шабонарӯзӣ. Мавзунии (силсилави) аз ҳама калон дар таърихи Замин ба даврзании системаи Офтоб дар атрофи маркази галактика вобаста аст ва 180–200 млн солро дар бар мегирад. Онҳо дар таърихи Замин дар даври тектонӣ намоён шудаанд: каледон (кембрий, ордовик, силур), герсин (девон, ангиштсанг, перм), мезозой (триас, юра, бўр) кайоазой.

Аз ҳодисаҳои ритмии бисёрасрина мавзунии 1800–2000 сол давом ёфта хуб омӯхта шудааст. Ҳодисаи мазкур дар Замин бо тағйирёбии қувваҳои ҳосилкунандаи ба рӯйи об баромадан вобаста аст. Тахминан дар 1800 сол як маротиба Офтоб, Моҳ ва Замин дар як ҳамворӣ ва як хати рост ҷойгир мешаванд. Масофаи байни Офтобу Замин аз ҳама хурд мегардад. Дар ин ҳодиса 3 фаза трансгрессивӣ, регрессӣ, фазаҳои мобайнӣ чудо мешаванд.

Аз ҳодисаҳои ритмии дохили аср силсилагиҳои 11, 22 ва 33 сола, ки ба фаълнокии Офтоб вобастаанд хуб омӯхта нашудааст. Ба фикри олимон бо силсилаи мазкур бисёр чараёнҳои Замин вобастагӣ дорад: паҳншавии эпидемияҳо, пурзӯр гардидани фаъолияти вулқонҳо, зиёдгардии ҳосилшавии сиклонҳо, биёбоншавӣ ё ки зиёдшавии хашаротҳои зараркунанда (масалан, малахҳо) ва ҳоказо.

Мавзунии солона (фаслӣ) бо ҳаракат ва даврзании тири Замин дар атрофи Офтоб дар 66,5° нишебӣ вобаста аст. Мавзунии фаслӣ, ки бо ивазшавии фаслҳои сол вобаста аст, дар тамоми геосфераҳо вомехӯрад: дар атмосфера намигарӣ, ҳарорат, боришҳои солонии атмосферавӣ, вазидани муссонҳо (шамолҳои мавсимӣ) тағйир меёбад ва ҳоказо. Дар литосфера дар давоми сол фаълнокии фуруравӣ ва дигар чараёнҳои экзогенӣ тағйир меёбад. Дар гидросфера тағйирёбии солонии ҳарорат, шӯрӣ, зичии об мигратсияи мавзунии моҳиҳо мушоҳида мегардад.

Дар фароҳии гуногун фаслҳои гуногунмиқдор чудо мегарданд. Дар фароҳии экваторӣ аввали сол гарм ва нам, танҳо як фасл ҳукмрон мебошад. Дар фароҳии субэкваторӣ 2 фасл чудо мегардад – хушк ва нам. Дар фароҳии муътадил чор фасли ифодакунандаи сол – баҳор, тобистон, тирамоҳ ва зимистон ҳаст.

Сабаби мавзунии фаслӣ дар фароҳии гуногун ҳархела аст: дар ҳамвориҳои поёнӣ бо намӣ, дар фароҳии муътадил бо тағйирёбии

фаъол-нокии радиатсияи Офтоб, дар фароҳии кутбӣ бошад, ба равшанӣ вобаста аст.

Мавзунии шабонарӯзӣ бо ивазшавии шаб ва рӯз, ки дар натиҷаи дар атрофи тири худ даврзании замин ба вучуд меояд, вобаста аст. Мавзунии шабонарӯзӣ дар тағйирёбии ҳамои метеоэлементҳо дар давоми-шабонарӯзӣ намоён мегардад: фотосинтез фақат рӯзона, дар равшанӣ содир мегардад. Инсон ҳам аз рӯи «соати офтобӣ» зиндагӣ мекунад: фаъолнокии организм аз соати 2 то 5 ва аз 12 то 14 паст мефуруяд, дар ин вақт суръати тапиши дил паст шуда хотира суст мегардад, ҳарорати бадан низ поён мефуруяд. Мавзунӣ яке аз қонуниятҳои муҳими ривочёбии қабати географӣ буда, омӯзиши онҳо дар пешгуи дар ҳодиса табиӣ ва ҷараёнҳои табиӣ аҳамияти калон дорад.

Қабати географӣ, дараҷаи сохти таркибии қабати географӣ, хусусиятҳои қабати географӣ, яклухтӣ, мавзунӣ, ивазшавии моддаҳо ва ивазшавии энергия.

1. Қабати географӣ чӣ гуна сохт дорад?
2. Хосияти ба худ хоси қабати географиро гуфта диҳед.
3. Яклухтӣ қабати географӣ гуфта чиро мефаҳмед?
4. Ҳодисаҳои мавзунии шабонарӯзиро назорат кунед ва ба дафтаратон нависед.

§ 7. Минтақа ва сектори фароҳии қабати географӣ

Донишомӯзони гиромӣ, дар синфҳои поёнӣ дар бораи қонуниятҳои умумии қабати географӣ дониши гирифтаатонро ба хотир оваред. Дар мавзӯи мазкур донишатонро боз ҳам ганин месозед.

Қонуниятҳои минтақавӣ дар қабати географӣ дар география яке аз қонуниятҳои аввалин ба ҳисоб меравад. Мавҷудияти минтақа ва воҳаҳои иқлимиро олимони юнонӣ ва римӣ муайян кардаанд. Онҳо рӯи Замиро ба якчанд минтақаи иқлим ҷудо кардаанд. Дар ривочи қонуниятҳои воҳавӣ (зонавӣ) хизмати А.Гумболид (асри XVIII) калон аст. Вай воҳаи иқлимӣ ва ботаникӣ географиро муайян кард. Баъдтар ин корҳо аз тарафи В.В.Докучаев ривоч дода, қонуниятҳои минтақавии географӣ кашф гардид ва асоснок карда шуд.

Айни замон донишҳо оиди минтақаи географӣ ба талимоти ба В.В.Докучаев асоснок карда мешавад.

Қонуниятҳои минтақавӣ дар қабати географӣ дар натиҷаи курашаклии Замин ва вобаста ба он ба сатҳи Замин нобаробар тақсим

гардидаи радиуси Офтоб, тағрёбии чараёнҳои гармӣ ва сардӣ дар худудҳои сохили баҳр, баробари аз укёнус ба дохили материк даромадан тағйир ёфтани намӣ ва ҳарорат ба вучуд меояд. Дар натиҷа дар рӯи Замин ҳарорат, бухоршавӣ, боришот, чараёнҳои бодлесӣ, хокҳо, растанӣ, ҳайвонот ва ғайра минтақаҳо ҳосил карда паҳн шудаанд. Минтақаи географӣ танҳо дар рӯи Замин (об), яъне дар ҷойи пайвандшавии атмосфера, литосфера, гидросфера равшан намоён мегардад, дар атмосфера бо ба боло бардошта шудан, дар литосфера, гидросфера бошад, баробари ба чуқурӣ афтодан минтақа нест мешавад.

Минтақаи фарохӣ – аз ҳисоби тағйирёбии кунҷи афтиши нурҳои офтоб қонунан тағйирёбандаи аз экватор ба сӯи қутб компонентҳои табиат ва геонизомҳо.

Воҳидҳои аз ҳама калони минтақавии қабати географӣ минтақаҳои иқлим (географӣ) аст. Дар дохили онҳо вобаста ба гармӣ ва намӣ минтақаи табиат (географӣ) ҷудо мегардад.

Минтақаҳои табиат геонизомҳоеанд, ки дар доираи минтақаҳои иқлимии қабати географӣ, асосан бо назардошти миқдори гармӣ ва намигарӣ ва нисбати онҳо бо тартиби қонуни муайян иваз шуда меистад. Дар ҳар як минтақаи табиат хок, растанӣ ва ҳайвоноти ба худ хос паҳн мешаванд. Инчунин чараёнҳои табиӣ вобаста ба қувваҳои берунии замин – бодлесӣ, эрозия, дефлятсия, экзаратсия ва ҳоказо ҳам аз рӯи минтақаҳои табиат фарқ мекунанд. Ҷойгиршавии аҳолии минтақавӣ ва фаъолияти хоҷагидорӣ ҳам таъсири худро мегузорад. Агар харитаи минтақаи табиати дунёро бо харитаи зичии аҳолии дунё муқоиса кунем, ҷангалзорҳои омехта ва паҳнбаргдори шароити табияшон мусоид, ҷангалзорҳои муссон ва ҷангалзорҳои доимо сабзи баргашон саҳт (баҳри Миёназамин) дар минтақаи табиат зич ҷойгиршавии аҳолиро мебинем. Ҳиндустон, Хитой, Юнон, Рим барин давлатҳо, ки ба тамаддуни дунё ҳиссаи калон гузоштаанд, айнан дар ҳамин минтақаи табиат ҷойгир шудаанд.

Ҳар як минтақаи табиат иқлим, хок, олами растанӣ, ҳайвоноти ба худ хос дошта, ҳатто чараёнҳои географӣ-табиӣ ташаккул ёфта, дар фаъолияти хоҷагидорӣ инсон, алалхусус дар кишоварзӣ ва сохтмон таъсири калон мегузоранд. Дар кишварҳои гарм пахта, ангур, дар кишварҳои гарм ва намнок қаҳва, меваҳои ситрусӣ, ҷой, шолӣ,

дар кишварҳои салқин гандум, чав, дар кишварҳои хунук бошад, танҳо дар гармхонаҳо сабзавот кабудӣ ва гулҳо рӯёнда мешаванд.

Секторӣ – ба тарафи дохили хушкӣ баробари аз укёнус дур шудан аз ҳисоби тағйирёбии хосиятҳои иқлимӣ, дигаргуншавии компоненти табиат ва геонизомҳо.

Секторӣ дар хушкӣҳо дар дохили минтақаи иқлим дар ҷудокунии типҳои иқлим мушаххас намоён мегардад. Масалан, дар минтақаи иқлими муътадил дар хушкӣ кишварҳои баҳрӣ, континентали муътадил, шиддатнок ва иқлими муссон ташаккул ёфтаанд. Ин бошад, дар фарогирии хоку растанӣ ва умуман, дар минтақаҳои табиат ҳам акси худро ёфтааст. Вобаста ба ҳолати кишварҳои иқлимӣ ҷангалзорҳои омехта ва дорои паҳнбарг, ҷангалзори дашт ва даштҳо, нимдашт, биёбонҳо, ҷангалзорҳои муссон ташаккул ёфтаанд. Ба хосияти кишвари иқлим монанд ҷангалзорҳои омехта ва дорои паҳнбарг, инчунин дар самти меридионалии ҷангалзорҳои муссон, ҷангалзори дашт, даштҳо, нимчулҳо ва ҷулҳо саросари фароҳӣ тӯл кашидаанд.

Қонуниятҳои азоналӣ аз қонуниятҳои минтақавӣ фарқ карда, ба тӯфайли ҷараёнҳои дохилии Замин ва омилҳои маҳаллӣ байни компонентҳои табиат ва геонизом тағйир меёбанд. Омилҳои азоналӣ – тафовутҳои ҷинсҳои кӯҳии фарогирифтаи рӯи Замин ва сохти релеф, бо назардошти хусусиятҳои обгузаронӣ тағйирёбии релеф ва ҷинсҳои кӯҳии сатҳи оби замин, фаъолияти хоҷагии инсон ва ғайра. Омилҳои мазкур ба қонуниятҳои минтақаи фароҳӣ тобеъ нест. Алалхусус, омилҳои – геологӣ-геоморфологӣ, ки ба қувваи дохилии Замин вобастаанд, нисбати дигарҳояш васеъ фарогиранда аст. Дар дохили омилҳои геологӣ ҳаракатҳои неотектонӣ (тектонии замони ҳозира) дар ҷойҳои гуногуни рӯи Замин бо ҳар гуна қувва ва шиддат рӯи додани онҳо омили аз ҳама муҳим аст. Инчунин, хусусиятҳои кимиёвӣ ва физикии ҷинсҳои кӯҳӣ ҳам таъсири фаъол мерасонад. Масалан, дар ҷойҳои паҳншудаи ҷинсҳои кӯҳӣ, ки таркибашон аз намакҳо саршор аст, шӯрхокиҳо, дар ҷойҳои паҳншудаи ҷинсҳои кӯҳии дар об зуд ҳалшаванда бошад, қар.тҳо авҷ гирифта, ба тағйирёбии қабати хоки растанӣ ва оқибат ба дигаргуншавии хосиятҳои минтақавии ландшафтӣ сабаб мегардад.

Дар маҳалҳое, ки нишебии рӯи Замин кам аст, одатан обҳои зеризаминӣ дар сатҳ ҷойгир мешаванд. Дар ҷунин шароит аз ҳисоби боронгарӣҳои атмосферӣ ва обҳои ҷоришавандаи атроф

намигарии зиёдӣ чамъ шуда, ботлоқзорҳоро ба вучуд меоянд. Масалан, Сибири Ғарбӣ, чӯкидагии Конго, пастхамиҳои Ла-Плата, Ориноко ботлоқзорҳо васеъ паҳн гардидаанд. Ботлоқзор – заминҳои дар шароити намигарии зиёдати мудом ё ки вақти тӯлонӣ зах шуда хобида, ки растаниҳои намдӯст ва қабати торф (30 см ва аз он зиёд)-доранд. Дар ботлоқзорҳо решаи растанӣ ба зери хоку таги торф рафта намерасад. Агар қабати торф набошад ё ки тунук бошад (аз 30 см кам), заминҳои ботлоқӣ номида мешавад.

Дар Ёзбекистон ҳам, ки дар минтақаи табиати дашт ҷойгир шудааст, ба туфайли омилҳои азоналӣ қонуниятҳои минтақавӣ ҳалалдор шуда, ландшафти ба худ хос ташаккул ёфтааст. Дар шакли пурраи релефи Қизилқум ва Устюрт шӯрхокҳо ба вучуд омадаанд. Сабаби васеъ паҳншавии шӯрхокҳо, махсусан, дар устюрт ба ғайр аз фӯрӯхамидагии релеф дар ин ҷо васеъ паҳншавии чинсҳои зуд маҳлулшаванда мисли оҳан, гипс, мергел мебошад. Дар дарёбод бошад, аз ҳамвории релеф, ба рӯи замин наздикшавии обҳои зеризаминӣ ва аз намнок ва салқинтар будани макроиқлимҳо аз ҷӯли атроф тӯқайзорҳо ташаккул ёфтаанд.

Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон ҳам дар дохили минтақаи табиат ба онҳо хос набуд, яъне ландшафтҳои «азонали»- ба вучуд меорад. Масалан, дар Ёзбекистон дар натиҷаи ба даштҳо об бароварда, ба азхудкунии онҳо майдонҳои калон ба воҳа табдил дода шудаанд. Воҳа заминҳои дашт ва нимбиёбони ба воситаи об ободшуда мебошад.

Ғуноғунӣ ва ривочёбии шароити табиӣ рӯи Замин натиҷаи маҷмӯъ ва таъсири байниҳамдигарии омилҳои минтақавӣ ва азоналӣ аст. Дар қабати географӣ ягон ҷойи фақат хусусиятҳои минтақавӣ ё азоналӣ дучоршаванда нест. Хусусиятҳои минтақавӣ ё азоналӣ ҳама вақт ва доимо якҷоя дучор омада, дар зери таъсири байниҳамдигарӣ мешаванд.

Қонуниятҳои минтақавӣ, минтақаи фарохӣ, секторӣ, минтақаи табиат, азоналӣ, омилҳои азоналӣ, ботлоқзор, тӯқай, воҳа.

1. Дар қабати географӣ аз чӣ сабаб қонуниятҳои минтақавӣ ба вучуд меояд?
2. Минтақаи фарохӣ ва секторӣ чист?
3. Ба омилҳои азоналӣ чӣҳо мебароянд?
4. Дар маҳалли истиқоматиатон аз боби маҷмӯи табиати азоналӣ нақл кунед.

§ 8. Қонуниятҳои минтақашавии баландӣ

Ба шумоён аён аст, ки барфи теппагиҳои баланди кӯҳҳои осмонбӯси кишварамон ҳангоми тобистони ниҳоят гарм ҳам об намешаванд. Донишомӯзон барои истироҳат ба пастхамиҳои кӯҳии истироҳатгоҳҳои дорои шароити ниҳоят хуб мераванд. Хӯш, сабаби он дар чист? Аз ҳамворӣ ба сӯйи кӯҳҳо ба баландӣ рафтан баробар шароити табиӣ тағйир меёбад. Яъне, баробари аз пастхамиҳои кӯҳӣ боло рафтан ҳарорат паст шудан мегирад, намигарӣ мефзояд, вобаста ба ин ҳолат растаниҳо гуногун мешаванд, шароити табиӣ қулай ва хушманзара, мусаффо мегардад.

Минтақашавии баландӣ тағйирёбии қонунии табиат аз домани кӯҳсор ба сӯйи обчудокунак аст. Ҳамвориҳои минтақаи баландӣ монанди минтақаҳои табиатанд, лекин маҳз ҳуди он нестанд. Ба ташаккули онҳо баробари ба боло ҳаракат намудан пастравиҳои ҳарорати ҳаво ва фишор, пурзӯр гардидани радиатсияи Офтоб сабаб мешавад.

Маълумотҳо дар бораи баробари ба баландӣ баромадан тағйирёбии растани, тағйир ёфтани шароити табиӣ дар асари Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» оварда шуда, оиди кӯҳҳои Мовароуннаҳр ва Афғонистон сухан рафтааст. Лекин қонуниятҳои минтақакунонии баландӣ бори аввал аз тарафи А.Гумболдт баробари омӯзиши кӯҳҳои Алп ва Анд омӯхта шуда, аз нигоҳи илмӣ асоснок гардидааст.

Ба монанди он ки минтақаҳои табиати ҳамворӣ аз экватор ба сӯйи кутб пайиҳам иваз гарданд минтақаҳои баландӣ ҳам аз домани кӯҳ ба сӯйи ҷудокунак иваз мегарданд. Вале дар кӯҳҳо минтақаҳои баландӣ нисбат ба онҳо тезтар тағйир ёфта, монандии баъзе минтақаҳои баландӣ ба ҳамвориҳои минтақаи табиат мавҷуд нест.

Миқдор ва сохти минтақаҳои баландӣ ба баландии кӯҳсор, дар кадом минтақаи табиат ҷойгиршавии он (ҳамчунин дар кишвари иқлим, иқлими кишвари), самтҳо, ҷойгиршавии он нисбат ба массаи ҳаво вобаста аст. Кӯҳҳо чӣ қадар баланд ва дар фароҳии поёни (ба экватор наздик) ҷойгир гашта бошанд, минтақаҳои бисёр баланд ба вучуд меояд. Кишварҳои иқлимӣ ҳам ба минтақаҳои баландӣ таъсири назаррас мерасонанд. Дар кӯҳҳо, ки дар иқлими континенталӣ ҷойгир шудаанд, кӯҳ майдони калони минтақаҳои даштӣ, нимдаштиро ишғол менамояд. Хати

барф нисбат ба кӯҳҳои дар минтақаи иқлими баҳрӣ ҷойгиршуда, аз 700–1000 метр баландтар мегузаранд. Дар кӯҳҳои дар кишвари иқлими кӯҳӣ ҷойгиршуда бошад, минтақаи кӯҳу ҷангал васеъ паҳн гардидааст, хати барф аз пойинтар мегузарад.

Минтақашавии баландӣ ба хосияти релефи баландиҳо вобастааст. Алалхусус, экспозитсияи пастхамиҳои кӯҳӣ ба аҳамияти муҳим молик аст. Дар пастхамиҳои ҷанубӣ ва шимолӣ, ба массаи ҳаво рӯбарӯ ва баръакс, минтақаҳои баландӣ гуногун мешаванд. Масалан, дар самти ҷанубии кӯҳҳои Ўзбекистон минтақаи адир (кӯҳ дашти хушк) бошад, дар самти шимолии маҳз ҳамин баландиҳо бошад, ташаккулёбии минтақаи баландии кӯҳӣ (кӯҳ – ҷангал-дашт)-ро дидан мумкин аст.

Экспозитсияи пастхамӣ ҷойгиршавии кӯҳ ва пастхамиҳои кӯҳӣ нисбат ба сӯйи уфук, ба тарафҳои афтиши нури офтоб. Масалан, пастхамӣ ба ҷануб нигаронда шуда бошад, экспозитсияи ҷанубӣ мешавад.

Минтақашавии баландӣ бо минтақаи фарохӣ (минтақаҳои табиат) узван вобаста аст. Минтақаи баландӣ дар минтақаи табиати қадом домани кӯҳ ҷойгир шуда бошад, аз ҳамон минтақаи табиат оғоз меёбад. Масалан, барои он ки Ўзбекистон дар мавзеи биёбони минтақаи мӯътадил ҷойгир шуда аст, дар аксарияти кӯҳҳои минтақаи якуми баландӣ биёбон ба ҳисоб меравад. Сипас минтақаҳои баландии теппагиҳо (кӯҳ, биёбон-дашт ва биёбони хушк), кӯҳ (кӯҳ – ҷангалзор), чарогоҳ (кӯҳ-дашт ва дашти чарогоҳии кӯҳӣ) ва ниҳоят минтақаи баландии глятсиал-нивал (яҳу барф, хунукӣ) иваз шуда меояд.

Дар кӯҳҳои Ўзбекистон минтақашавии баландии растаниҳоро К.З.Зокиров омӯхта, чор минтақаи баландиро ҷудо кардааст ва аз истилоҳоти маҳаллӣ истифода бурда, ин тавр номгузорӣ кардааст: дашт, теппагиҳо (адир), кӯҳ, чарогоҳ. Минтақаи баландии дашт ҳудудҳои республикааморо, ки то баландии мутлақӣ 400–500 м мебошад, дар бар мегирад. Минтақаи баландии адир аз сатҳи баҳр аз 400–500 м то 1000–1200 м, дар ҷануби республика дар экспозитсияи ҷанубӣ то 1600 м ҳудуди наздикӯҳиро дар бар мегирад. Минтақаи баландии кӯҳ кӯҳҳоро аз 1000–1200 м, дар баъзе маҳалҳо аз 1600 м то 2700–2800 м баландӣ, минтақаи баландии чарогоҳ бошад аз 2700–2800 м оғоз ёфта, то барфу яхҳои доимӣ, яъне то хати барф давом мекунад. К.З.Зокиров кӯҳ ва яхбастаҳои доимиро ба сифати минтақаҳои

алоҳида ҷудо намекунад. Чунки дар он ҷо растаниҳо намерӯянд. Паҳншавии растаниҳо бо хати барф маҳдуд мегардад. Барои ҳамин хати барф заминҳои баландро ба минтақаи глятсиялливал муттаҳид месозад. Минтақаи мазкур дар ҳавзаи дарёи Пском аз баландии 3600 м, ҳавзаи Қашқадарё аз 3820 м, дар ҳавзаи Тўпалангдарё аз 3860 м, дар ҳавзаи Сангардак аз 3850 м оғоз меёбад.

Хати барф – сарҳади кӯхист, ки аз он баланд барф тамоми сол об намешавад. Баландии хати барф ба мавқеи географии ҷой, иқлим, миқдори боришот, экспозитсияи пастхамиҳо вобастааст. Ҳарорати ҳаво чӣ қадар паст ва боришот зиёд бошад, ҳамон қадар хати барф дар поён ҷойгир мешавад. Аз фароҳии қутбӣ ва сатҳи баҳр мегузарад. Аз фароҳии қутбӣ то тропик баландии хати барф боло меравад. Дар Замини Франс-Иосиф аз 50–100 м, дар архипелаги Шпитсберген аз 400–450 м, дар Кавказ аз 2700–3800 м баландӣ мегузарад. Ҷойгиршавии аз ҳама баланди он ба тропикҳо рост омада, аз 5800–6000 м баландӣ мегузарад. Сабаби гузаштан аз ин тропикҳо баланд будани ҳарорат ва ниҳоят кам будани боришот аст. Дар экватор бошад, баландии хати барф то 4500 метр поён мефурояд. Сабаби он бисёр будани боришот, яқ қадар паст будани ҳарорат аст.

Баландии хати барф танҳо аз қутб ба экватор не, балки аз тарафи баҳр ва уқёнус ба доҳили қитъа, яъне бинобар дурӣ ҳам боло меравад. Дар минтақаи мӯтадил сарҳади хати барф аз кишвари иқлими баҳрии соҳили уқёнуси ғарбӣ ба сӯи иқлими континентали шиддатноки доҳили қитъа бардошта мешавад. Масалан, дар Алп хати барф дар баландии 1000–1300 м, Кавкази ғарбӣ 2700 м, қисми Хонтангрии Тиёншон дар баландии 4200 м ҷойгир шудааст, сабаби он дар кишвари иқлими баҳрӣ боришот бисёр, тобистон салқин мебошад. Дар кишвари иқлими континенталии шаддид бошад, баръакс, боришот кам, тобистон гарму серофтоб, то дер давом мекунад.

Минтақашавии баландӣ, экспозитсияи пастхамиҳо, хати барф, биёбон, теппагиҳо, кӯҳ, чарогоҳ, барф ва пиряхҳо.

1. Ба минтақашавии баландиҳо чӣ сабабгор аст?
2. Хати барф чист?
3. Миқдори минтақаҳои баландӣ ба чӣ вобаста аст?
4. Аз сабақҳои гарифтаатон дар синфҳои поёнӣ ва фанни биология истифода бурда, ҳосияти ба худ хоси шароити табиии минтақаҳои баланди Ўзбекистонро ба дафтараатон дар шакли чадвал нависед.

§ 9. Геонизомҳо ва зинамонандии онҳо

Дар синфҳои ибтидоӣ шумоён бо мафҳумҳои маҷмӯи табиат, маҷмӯи ҳудудии табиӣ, маҷмӯи географӣ гуфтани ошно шудед. Синоними мафҳуми маҷмӯи географияи табиӣ будани ҳамаи онҳоро доништа гирифтед. Мафҳумҳои мазкур хеле умумӣ ва содда буда, синну сол ва доираи фикрронии шуморо ба инобат гирифта иншо гардидаанд. Акнун бошад, бо мафҳуми нисбати онҳо хеле мураккаб мафҳуми геонизом ошно мегардед.

Ҳар як фан баробари ривоч ёфта, тақомул пайдо кардан мафҳумҳои объекти тадқиқот, предмет ва вазифаҳои он ҳам муайян мегардад. Дар миёнаҳои асри гузашта дар фанни география ҳам оид ба низом таълимот ворид шуд. Дар натиҷа ба объекти озмоиши тадқиқоти географӣ чун ҳамонвақта маҷмӯъ не, балки низом гуфта назар афкандан ба миён омад. Ба ҳамин муносибат соли 1963 аз тарафи академик В.Б.Сочава мафҳуми геонизом ба фан дохил гардид ва таълимоташ офарида шуд. Мафҳуми мазкур барои мушаххас ва мукамал таърифкунии объекти географӣ аз ҷониби ҳамагон эътироф гардид. Ҳоло дар тадқиқотҳои географӣ ба таълимот дар бораи низомҳо амал карда мешавад ва ба объекти омӯзиш чун низом назар меафкананд.

Академик В.Б.Сочава чунин таъриф медиҳад: Геонизом синфи алоҳида ва ба худ хоси низоми идоракунанда аст. Макони дар ҳама андоза, ки компонентҳояш дар рӯи Замин будаи он ба ҳамдигар алоқаи бонизом доштаанд ҳамчунин ба сифати яклухтии маълум бо қишри фазо ва ҷамъияти одамон дар таъсири байниҳамдигарӣ мебошад. Баробари яклухт будан низоми мазкур ба низоми хурд тақсим мегардаду сатҳи сайёраро пурра фаро мегирад баробари ин як порчаи он ба сифати макони на он қадар калон мустақилона арзи ҳастӣ мекунад ва фаъолияти махсусро ба иҷро мерасонад.

Мувофиқи таърифи мазкур геонизом бо компонентҳои ба ҳамдигар вобаста бо алоқаҳои дуруст ва баръакси тавассути муттаҳидшавӣ, инчунин бо таъсири байниҳамдигарӣ аз низоми табиат ва ҷамъияти хурд иборат аст. Ба он агар ҳамчун низоми ҳудудии ҳолаташ яклухт ва томи моддӣ-энергетикӣ нигоҳ кунем ҳам мешавад. Геонизом муҳити ҳақиқии зиндагонии инсон ё ки ба сифати низоми ҳудудии таъсираш бевоситаи табиӣ, табиӣ-антро-

полоғи (табиий тағйирдодашуда) ё худ антропоген кардашуда (аз тарафи инсон пурзўр тағйирдодашуда) намоён мегардад. Компонентҳои ташкилкунанда ва ривочдиҳандаи геонизом ба ҳамдигар таъсир расонда, алоқамандии байни онҳо дар шакли маҷрои мустақил рўйдиҳандаи модда ва ивазшавии энергетикӣ мешавад. Ҳаракати модда ва компонентҳои геонизом қисми таркибии он геонизоми хурдтар ва компонентҳои табиат, объектҳои антропогенро мепайвандад, инчунин яклухтии онро таъмин месозад.

Геонизом мувофиқи хосиятҳои **модда** ва **ивазшавии энергия** ба ду намуд чудо мешавад:

а) геонизоми пӯшида, ки аз сарҳади ивазшавии модда ва энергия берун баромада наметавонад. Масалан, қабати географӣ;

б) геонизми кушода, ки аз сарҳади ивазшавии модда ва энергия берун баромада метавонад. Масалан, ландшафтҳо.

Ба назардошти доирои геонизом, яъне калону хурд буданаш В.Б.Сочава онро ба дараҷаи *сайёравӣ*, *минтақавӣ*, *топологӣ* тақсим мекунад. Ҳар яки геонизоми мазкури миқёсан сайёравӣ, минтақавӣ ва топологӣ (маҳаллӣ) бо ҳаҷму синну соли ба худ хос тавсиф гардида, шакли ба худ хоси модда ва ивазшавии энергияро молик аст. Ин геонизомҳои семиқёса аз ҷиҳати синну сол аз якдигар фарқ мекунанд. Масалан, синну соли геонизми миқёсан сайёравӣ ва минтақавӣ бо андозаи даврии геонизом чен гардад, синну соли геонизоми дар миқёси топологӣ якчанд даҳҳо, садҳо ҳазорон солҳо чен шуданаш мумкин аст.

Ба геонизоми миқёси сайёравӣ қабати геонизом дохил мешавад. Вай баробари геонизоми калон ва аз ҳама мураккаб буданаш дар айни замон ба геонизоми дорои қимати ниҳоят зиёд ва гуногуни таксономӣ тақсим мегардад. Геонизоми дараҷаи минтақавӣ инҳоянд: қитъаҳо, кишварҳо, минтақаҳо, музофотҳо, округҳо, ноҳияҳо. Дар ин ҷо мо танҳо тақсимои геонизоми хушқиҳоро нишон додем. Минтақаҳои обӣ бошанд, дигар ҳел тақсим мегарданд. Геонизомҳои миқёсан топологӣ (хурд) – ландшафт ҷой урочише фатсия.

Геонизомҳо (ба ғайр аз фатсия) аз ҷиҳати сохти дохилиашон дар як вақт ҳам яклухт, ҳам гуногун аст, яъне аз геонизомҳои аз худаш хурд ташкил ёфтааст. Ин геонизомҳо вобаста ба хурдию калониашон арзиши зинапояшакли таксономиро молик ҳастанд. Масалан, қабати географӣ ба геонизомҳои аз худаш нисбатан хурд

– хушкӣ ва укёнусҳо, хушкӣ дар навбати худ, ба китъаҳо, китъаҳо бошанд, аз геонизомҳои аз худ нисбатан хурд – кишварҳои географии табиӣ ташкил ёфтаанд ва ҳоказо. Геонизомро мувофиқи калониву хурдиаш, яъне зина ба зина гузоранд, ин тавр сурат мегирад: қабати географӣ – хушкӣ – материкҳо, кишварҳои географии табиӣ – минтақаҳои географии табиӣ музофотҳои географии табиӣ – округҳои географии табиӣ – ноҳияҳои географии табиӣ – ландшафтҳо – маҳалҳо – урочишеҳо – фатсияҳо. Лекин геонизомҳо, одатан чуноне ки дар боло зикр ёфт, паси ҳам не, балки геонизомҳои хурд якҷоя бо калониашон, онҳо бошад, дар навбати худ аз онҳо калонашонро ҳосил намуда, яъне «дар дохили калонҳо хурдҳо»-яш ҷойгир мешаванд.

Дар тадқиқотҳои географӣ аз геонизомҳои дар боло оварда асосан ландшафт ва қисмҳои он, ҷой урочише ва фатсия омӯхта мешаванд.

Ландшафт – калимаи немисӣ буда, (ланд – замин ва шафт – суффиксест, ки алоқадорӣ, вобастагии байниҳамдигариро акс мекунонад), дар забони умумадабӣ маънои намуд, манзара, ҷойро мефаҳмонад. Дар география бошад, истилоҳи илмӣ буда, барои номгузорӣ ва тавсифи зинаи яктаксономии геонизомҳо ба кор бурда мешавад. Ландшафт – геонизомии яклухт, ки аз ҷиҳати генетикӣ аз маҷмӯи геонизомҳои ба ҳамдигар вобастаи сохти геологияш якхела, як намуди релеф, иқлими якхела ва фақат ба ҳамин ландшафтҳо хос иборат аст. Ландшафт аз ҷиҳати дигар назар афканем, минтақа, музофот, округ, ноҳия барин ташкилкунандаи геонизомии минтақавӣ, геонизомии аз ҳама оддӣ, воҳиди аз ҳама оддиву хурди қабати географист. Аз ҷиҳати дуум вот, фатсия барин қисмҳои аз худаш хурд ва аз дастаи оддии геонизом ҳосилшуда геонизомии бисёрқабата

Расми 3. а). Ландшафти дашти Қизилкум.

б) Ландшафти қаторкӯхҳои Чотқол.

ва динамикӣ аст. Ландшафт бо ландшафтҳои гирду атроф тавассути ивазкунии модда ва энергия мудом дар зерин таъсир мебошад ва геонизомии кушод ба ҳисоб меравад. Маҳалҳои ҷойгиршудаи ландшафт аз низомии вогҳо, вогҳо бошад, аз низомии фатсияҳо иборат аст.

Ҷой – геонизомест, ки аз мучассамии вогти ба ҳамдигар вобаста ва монанд иборат аст. Дар табақакунонии ҷойҳои ландшафт релеф дорои аҳамияти калон аст. Ҷой ба мезошаклҳои релеф рост меояд. Маҷроии поёнии дарёҳо ҷойҳои дарёбодро ташкил медиҳанд. Барои ин гурӯҳи ҷойҳо дар сатҳи замин наздик ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ, барои ҳосилшавии хок иштироки фазолонии онҳо, асосан гидроморф, яъне ривочёбии хоки аллювиалӣ, паҳншавии растаниҳои намдӯст сабаб мегардад. Қисмҳои маҷроии болови поёни дарё қариб, ки дар Ўзбекистон аз худ гардида, дар онҳо бо деҳқонии обёриваванда машғул мегарданд.

Вог (рош) геонизомест, ки дар шакли мезоии релеф ҷойгир шуда, аз ҷиҳати саромад ва ривочёбӣ аз фатсияҳои узван вобаста иборат аст. Барои ба вогти алоҳида ҷудошавии асосии литогении он – сохти литологии ҷинсҳои кӯҳӣ аҳамияти калон дорад. Дар ҳамвории вогҳо (худудҳо) бисёр вақт ба ҷариҳо, маҷроии мураккаби сохташуда, терассаҳои поёни, терассаҳои болоии фуруҳамида, дар ҷӯкидагии кӯлҳои хурди сохташудаи делтаҳо, дар кӯҳҳо ба сойҳо, назди кӯҳи қиру ёнаҳо ва дигарон мутобиқ меояд.

Фатсия – (аз лотинии *fasies* – маънои қиёфаи берунаро дорад) – геонизомии аз ҳама оддӣ таркибёфта ва аз ҳама хурди бо якхелагии аломатҳои худ, ки ба таркиби литологии ҷинсҳои кӯҳӣ, сохти релеф, намнокии якхела, микроиклим, хок, олами растани ва ҳайвоноти якхела, яъне компонентҳои ҳосилкунандаи он хос мебошад, тавсиф мегардад. Фатсияҳо бо микрошаклҳои релеф рост меояд. Масалан, фатсияи дохили ғорҳо, қариб пастхамиҳо. Фатсияҳо дар дохили геонизом аз ҳама кушод ба ҳисоб меванд ва танҳо бо фатсияҳои ҳамсоя дар шароити бо ҳам вобаста, аз алоқадорӣ ташаккул меёбанд. Барои ҳамин ҳам ба геонизомҳо таъсири фазолияти хоҷагидорӣ инсон ва оқибатҳои ба худ хоси он сараввал дар миқёси фатсияҳо рӯй медиҳад. Аз он ҷумла тағйиротҳои мазкур дар растаниҳои фатсияшон аз ҳама ҳаракатнок, растаниҳои ба тағйирот моил ба чашм мерасад ва минбаъд хусусиятҳои дигари онҳо тағйиротҳои мисли микроиклимӣ, намнокӣ, тартиби гармӣ тағйиротҳо оварда

мерасонад. Чинсҳои кӯҳӣ бисёр вақт тағйир намеёбанд. Аз ҳамин сабаб дар фатсияҳо мавҷуд будани таъсири инсон боздошта шавад, фатсияҳои тағйирёфта боз барои ба ҳолати аввалаи худ баргаштан ҳаракат менамоянд.

Ба як ҳел шароит молик будани геонизом онҳоро барои аз нигоҳи илмӣ ва амалӣ омӯхтан муҳим буданаширо нишон медиҳад. Чунки тағйирпазирӣ, ривочёбӣ, ҷойгиршавии захираҳо, маҳсулноки ва хусусиятҳои дигари онҳоро тадқиқ кардан, роҳҳои аз ҳама пурсамари ба мақсади тараққиёти хоҷаги дорӣ истифода бурдани онҳоро боз менамояд.

Геонизом, табақагардонии геонизомҳо, геонизомҳои сайёравӣ, минтақавӣ ва топологӣ, ландшафт, ҷой, вот (рош), фатсия.

1. Геонизомҳо чист?
2. Геонизомҳо чӣ тавр тартиб ёфтаанд?
3. Ландшафтҳо аз чӣ гуна геонизомҳо иборат аст?
4. Дар маҳалли истиқоматиатон оид ба ҷой, вот ва фатсия мисолҳо оваред.

БОБИ Ш. ҶАМЪИЯТ ВА ТАБИАТ

§ 10. Муносибатҳо байни ҷамъият ва табиат

Инсон дар давоми ҳаёти худ барои эҳтиёҷоташ тамоми маводи заруриро аз табиат мегирад. Баробари рушди илму техника олоти меҳнати инсон такомул меёбад. Оқибат вай хосиятҳои табиӣ ихотакунии худро тағйир дода, «муҳит»-и ба худ хосро ба вучуд меоварад. Барои ҳамин баробари ҳарф задан оид ба муносибатҳои ҷамъият ва табиат муҳити табиӣ, муҳити географӣ, муҳити атроф, муҳити техногенӣ барин мафҳумҳо истифода мегарданд.

Табиат – ҳастӣ, оламе, ки моро ихота намудааст. Табиат дар вақту фазо номаҳдуд буда, беист дар ҳаракат аст, дар ривочу тағйирот мешавад. Ҷамъият ҳам як порчаи ба худ хоси олами моддӣ, табиат мебошад.

Мухити табиӣ – таҷассуми шароити табиӣ, ки ҳисму моддаҳои табиӣ, чизе ё касеро ихота карда, фаъолияти ҳаётии он содир мешавад. Дар адабиётҳои географӣ мафҳуми мазкур бисёр вақт нисбати як қисми таъсири байниҳамдигарии қабати географии инсон ва ўро ихотақунанда истифода мегардад.

Мухити географӣ – шароити табиӣ ихотақунандаи ҷамъият, дар марҳалаи таърихи муайяни истеҳсолоти иҷтимоӣ як қисмест, ки бо ҷамъият дар зери таъсири байниҳамдигарианд. Мухити географӣ яке аз шароитҳои доимӣ ва зарурии тараққиёти ҷамъият буда, дар тақсимои меҳнат ва ҷойгиршавии соҳаҳои хоҷагӣ таъсири фаъол мерасонад.

Мухити техногенӣ – як қисми муҳити атрофи аҳолиро печонда гирифта, объектҳо, ҳисм ва моддаҳои аз тарафи инсон офаридашуда аст.

Мухити атроф шароити зиндагонӣ ва меҳнати муҳити табиӣ ва техногенӣ, ки аҳолиро ихота кардааст.

Таъсир ва муносибатҳои байни ҷамъият ва табиат дар макону замон тағйир ёфта, гуногун мешавад. Фаъолияти инсон ба мақсади дуруст равона гардида бошад, аз табиат оқилона истифода бурда, ба нашъунамои ҳамин маҳал, ҳудуд, кишвар оварда расондааст. Агар таъсир баръакс бошад, ба сар задани шароити ноқулай сабабгор мешавад. Дар давоми таърихи инсоният муносибати ў бо табиат доимо тағйир ёфта, мураккаб гардидааст. Пурзӯр гардидани таъсири табиат ба ҷамъият ва тағйир ёфтани муносибат ба табиат дар панҷ марҳала шуданаш мумкин аст.

1. Давраи ҷамоаи ибтидоӣ – тарзи ҳаёт, ки ҳолати табиӣ геонизомӣ ҷамъиятро ҳалалдор насохтааст. Баробари пайдоиши одам оғоз ёфтааст. Хосиятҳои мазкур: сараввал аз неъматҳои тайёри табиат бо неъматчинӣ умр ба сар бурдан, силоҳи сангин ихтироъ шуда, бо шикор ва моҳидорӣ шугл варзидаанд, оташ кашф гардидааст, ҳайвоноти аввалини ҳонагӣ, яъне сағ ҳонагӣ гардидааст, инсон ба табиат умуман мутеъ гардида, ба сифати як пораи табиат ҳаёт ба сар бурдааст, табиатро ба худ мутобиқ нагардондааст, геонизомҳо ба пуррагӣ ба имконияти аз нав эҳё бахшидан соҳиб будаанд ва ғайра. Одами ибтидоиро манзили иқлимаш қулай, аз ресурсҳои биологӣ бой (ҳайвоноту меваҳои калон) бештар шавқманд гардондааст. Дар ин марҳила инсон фаъолияти хоҷагидориро ниҳоят содда карда ба тағйирёбии муҳити табиӣ сабабгор нагардидааст. Дар ин марҳала табиати инсон

тағйир наёфтааст, фаъолияти хоҷагӣ ниҳоят содда буда, ба тағйир ёфтани муҳити табиӣ сабабгор гардид, растаниҳои мевадорро эҳтиёт намудан ва мувофиқи меъёр чидан, қоидаҳои шикор кардан ба сабаби он ки дар он давр навиштаҷот набуд, ба тарзи даҳанӣ ба роҳ монда шудааст.

2. **Даври инқилоби кишоварзӣ** – тарзи ҳаёт, ки дар ҳудудҳои хурд ба кам вайроншавии геонизомҳои ҷамъияти сабабгор шудааст. Аз ин 6–8 ҳазор сол муқаддам оғоз ёфтааст. Дар ин давр одам аз шикорчигӣ ва моҳидорӣ ба деҳқонӣ гузаштааст. Тағйирёбии сусти ландшафти табиӣ рӯй додааст. Хосияти ин давр: дар даври неолит дар натиҷаи инқилоби кишоварзӣ бо деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул гардидаанд. Муғонагӣ оид ба таъсиррасонии инсон ба табиат ва имкон доштани тағйирдиҳии он нуқтаи назар пайдо гардид. Олоти меҳнат хеле такмил ёфта, мувозинатро байни инсон ва табиат ҳалалдор сохт, баъзе ҳайвоноти шикорӣ ва растаниҳо аз ҷиҳати миқдор кам гардиданд, намудҳои нахустини соҳаҳои хоҷагидорӣ пайдо шуда ривоч ёфтаанд ва аввалин шаҳрҳо пайдо шудаанд. Дар ин қабил маҳалҳои ҷамъо-мадаи аҳоли дар миқёси фатсия ё ки рош мувозинати экологӣ вайрон шуда, ба сар задани таркиби муаммоҳои геоэкологӣ оварда расондааст. Мувофиқи маълумотҳо дар ҳудуди Ўзбекистон дар асри II пеш аз мелод аввалин ҷӯйҳо, дар асрҳои IV–VI мелодӣ каналҳо кофта шудаанд.

Дар ин давр таъсири инсон ба табиат пурзӯр гардида, ҳунармандӣ ривоч ёфтааст, дар хоҷагидорӣ аз захираҳои табиӣ васеъ истифода бурдаанд. Кишоварзӣ ва чорводорӣ боз ҳам ривоч ёфта, аммо онҳо бо қувваи даст асоснок буданд, ба мувозинати экологӣ таъсир расонда наметавонистанд. Пас, дар ин давр ба табиат таъсир асосан ба мақсади рушди кишоварзӣ амалӣ гардид, он марҳилаи нисбатан ниҳоят дароз буда, ба табиат он қадар таъсири пурзӯр нарасондааст. Баъзе компонентҳои табиат таъсири пурзӯре расондаанд (ҷадвали 4). Қонунҳои ҳифзи муҳити атроф ва аз ресурсҳои табиӣ оқилона истифода бурдан ба тарзи навишт ба роҳ монда шуда, амалӣ гардидааст. Ба манбаъҳои динӣ асос карда, ҳукмдорон дар даври гуногун қонунҳо ва фармоишҳои ҳархелаи экологиро интишор намудаанд.

3. **Даври инқилоби саноат** – тарзи ҳаёт, ки ба мақсади қонёб гардондани эҳтиёҷи моддӣ ва маънавии ҳуди ҷамъият аз табиат бебаркаш истифода бурда мешавад. Ин давр аз асри XVIII сар

зада, хусусиятҳои асосии он: соли 1784 баробари офаридани мошини бугӣ «инқилоби саноатӣ» оғоз ёфтааст; Дар миёнаи асри XX бошад, «Инқилоби сабз», яъне дар кишоварзӣ гардиши кулӣ ба амал омада, ин «инқилобҳо» баъдтар дар геонизомҳо тангии экологиро ба вучуд оварда, инсон ба «қувваи геологӣ»-и асосӣ табдил ёфт; муаммоҳои геологии миқёси минтақавӣ таркиб ёфт; ба муҳити табиӣ таъсири пурзӯр расонда шуд (ҷадвали 1). Таъсири ҷамъият ба табиат пурзӯр гардид. Ландшафтҳои табиӣ бо суръати баланд тағйир ёфт. Ба туфайли кашфиётҳои бузурги географӣ дигар қитъаҳо ҳам аз худ гардиданд. Таъсири табиат ба ҷамъият ҳам пурзӯр гардид. Бо мақсади конё гардондани эҳтиёҷи ҷамъият, баланд бардоштани дараҷаи зиндагӣ, сарпур кардани хароҷотҳои ҳарбии рӯз то рӯз афзоянда, аз оғӯши табиат бойгариҳои он бешафқатона дарҳам-барҳам «кашида гирифта шудаад».

4. Даври инқилоби фан ва техника – тарзи ҳаёт, ки аз захираҳои табиӣ ҷамъият оқилона истифода бурда ва муҳити мавҷудаи табиат нигоҳ дошта мешавад. Ин давр аз нимаи дуюми асри XX оғоз меёбад. Дар ин давр дониши экологӣ, шуур, маданият ташаккулу ривож ёфт, ташкилотҳои экологӣ созмон ёфтанд, миқдори аҳоли ба тезӣ инкишоф ёфт ва инсон бо илм «мусаллаҳ гардид», яъне «инқилоби фанну техникӣ» амалӣ гардид, азхудкунии фазо сар шуд. Аз тамоми элементҳои системаи даврии Менделеев истифода бурда, дар табиат пайвастаҳои сунъии бегона пайдо шуданд, қонунҳои табиат ба қонунҳои иҷтимоӣ мувофиқ гардидани шуд, вазъи геоэкологии ҳудудҳои инқирозӣ ва муаммоҳои геоэкологии глобалиро ба вучуд овард, ба тамоми компонентҳои табиат таъсири пурзӯр расонд. Баробари ин дар ин давр ба ҳифзи растанӣ ва ҳайвонот эътибори алоҳида нигаронда шуд, қонунҳои экологии ихтисосонидашуда қабул гардид. Алалхусус баъди ба истиқлол расидани республика қонунҳои мазкур ба андозаҳои байналхалқӣ мутобиқ гардонда, қонуниятҳои экологӣ дар низомии таълим омӯзонда шуданд. Пас, ин давр аз ҳама нисбатан кӯтоҳ давом карда, бо тағйирёбии аз ҳама пурзӯри геонизомҳо фарқ карда меистад. Ба муносибати ба дараҷаи ниҳоят баланд ривож ёфтани фан ва техника захираҳои табиӣ ба миқёси ниҳоят калон аз худ гардид. Таркибёбии муаммоҳои геоэкологии гуногуншакл ва гуногунмиқёс ва пурзӯршавии офатҳои табиӣ ҳамоҳангии қонунҳои ҷамъиятӣ ва қонунҳои табиатро тақозо дорад.

5. Даври муносибатҳои экологӣ тарзи ҳаёт, ки ҷамъияти солим ва муҳити атрофи тозаи экологиро барои баробари пешрафти иқтисодӣ арчгузорӣ кардан асоснок гардидааст. Баъзе аломатҳои даври мазкур дар баъзе давлатҳои мутараққӣ ба назар расида, инсонро ба сифати организми биологӣ ва иҷтимоӣ нигоҳ доштан ва ба мақсади беҳавф нигоҳ доштани муҳити атрофи экологӣ муҳофиза кардан ҳамчун вазифаи асосӣ ҳисобида шудааст, аз нав барқарор кардани захираҳо аз ҳисоби ҷамъият амалӣ мегардад, қонунмандии экологӣ боз ҳам тақомул ёфтааст, барои сарпур кардани зарари ба табиат расондашуда вазъияти геоэкологии ҳар як ба ҳисоб гирифта шуда, дар ҳоли табақагардонӣ муайян карда мешавад, «инқилоби маданияти экологӣ» ба вучуд меояд.

Ҷадвали 4

Пурзӯр гардидани таъсири ҷамъият ба табиат

Қисми таркибии муҳити табиӣ	Таъсири ҷамъият ба табиат				
	Даври ҷамоаи ибтидоӣ	Даври инқилоби кишоварзӣ	Марҳалаи инқилоби саноатӣ	Даври инқилоби фанну техника	Даври муносибати экологӣ
Чинсҳои кӯҳӣ		1	2	3	5
Релеф		1	2	4	5
Хок		1	3	4	5
Растанӣ	1	2	3	4	5
Ҳайвонот	1	2	3	5	5
Ҳаво (иқлим)		1	3	3	5
Об		1	3	4	5
Геонизомҳо	1	1	3	4	5

Дар аҷаи таъсири ҷадвал: 1 – бемадор; 2 – пурзӯртар; 3 – пурзӯр; 4 – ниҳоят пурзӯр, лекин сарфақор; 5 – ниҳоят пурзӯр ва аз нав эҳё баҳишидан, муҳофиза кардан.

Табиат, ҷамъият, захираҳои табиӣ, муҳити географӣ, муҳити табиӣ, муҳити техногенӣ, муҳити атроф, кишоварзӣ, инқилоби саноатӣ.

1. Дар кадом давр инсон табиатро тағйир наҷода, ба он мутобик гардидааст?
2. Инқилоби саноатӣ кай содир гардид?
3. Дар кадом марҳала мувозинати экологӣ вайрон шуд?
4. Марҳалаҳои инқилоби саноатӣ ва фанну техникаро муқоиса намоед.

§ 11. Ландшафтҳои антропогенӣ

Дар рӯйи замин инсон пайдо шудан баробар беист ба табиат таъсир расонда аз он фойида бурдан ва ба мақсади ба худ кулай сох-тан тағйир дода мешавад. Таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ инсон таъсири антропогенӣ номида шуда, бар асари он дараҷаи тағйирёбии геонизом, миқёс ва суръатфизогиаш гуногун мешавад. Он аз як тараф бо хосияти ба худ хоси геонизом, аз тарафи дигар ба таъсиррасонии инсон ба геонизом вобаста мебошад.

Хосиятҳои табиӣ геонизом, яъне, хосияти иқтидори худидоракунӣ ва эҳё ё ки пурзӯршавӣ дар зерӣ таъсири антропогенӣ аз рӯйи тобоварӣ ё тобнаоварӣ дар геонизомӣ гуногун ҳар хел мешавад. Баробари ин фаъолияти инсон ҳам гуногун мебошад. Масалан, инсон ба геонизомҳо ба воситаи саноати маъдангудозӣ як хел таъсир расонад, дар сохтани шаҳр дигар хел, кишоварзӣ, чорводорӣ, ҷангалзор бошад, боз дигар хелтар таъсир мерасонад. Дар натиҷа дар инсон дар ҳар хел дараҷа ва намуд геонизомӣ мусбӣ ва манфӣ тағйирёбанда ҳосил мегардад.

Бисёр вақт фаъолияти хоҷагидорӣ инсон бо компонентҳои табиат вобаста мегардад. Дар кишоварзӣ лалмикорӣ бо хок, дар чорводорӣ ва ҷангалбонӣ бо растанӣ (алафҳо ва дарахтон), дар саноати маъдан бо чинси кӯҳӣ (канданиҳои фойиданок) алоқаманд мешаванд. Бинобар ин компонентҳои мазкур дар ҳамон ҳудудҳо ба дараҷаи маълум ба тағйирот рӯбарӯ мегардад. Баъзан ин тағйиротҳо баробари дигар компонентҳо ҳам ба ин ё дигар дараҷаи тағйиротҳо оварда мерасонанд. Дар баъзе соҳаҳои хоҷагидорӣ инсон бо ду ва аз он зиёд компонентҳо дар муносибат мешавад. Дар кишоварзӣ обёришаванда бо хок ва об, дар истехсолоти саноатӣ бо хок, об, ҳаво, растанӣ дар муносибат мегардад. Компонентҳои табиат, ҳамчунин геонизомӣ паҳлӯи якдигар узван вобаста ба содиршавии таъсири бо ягон мақсад амалишаванда ба яке аз компонентҳо, ба компонентҳои дигар бисёр вақт ба амалишавии таъсири доништа иҷронашуда оварда мерасонад (сохтани обанборҳо ба замини атрофро пахш кардани об, гирифта шудани обҳои зеризаминӣ ба фурурагии сатҳи замин ва ҳоказо). Дар асл, қариб тамоми намуди фаъолияти хоҷагидорӣ (истехсолот, рекреатсия, ҳифзи табиат, озмоиши илмӣ) дар амал доимо ва дар вақт-вақташ ба геонизом таъсир мерасонад. Дар асоси миқёс, суръат ва дигар нишондиҳандаҳои таъсири мазкур геонизомҳо ба

дараҷаи маълум ба тағйирот дучор меоянд. Тағйиротҳои геонизом дар навбати худ ба саломатии аҳоли ва фаъолияти хоҷагидорӣ оқибатҳои мусбӣ ва манфӣ меоваранд. Аслашро гирем, инсон ҳоло ба офариниши тамоми ландшафт қодир нест. Инсон дар давоми фаъолияти хоҷагидорӣ худ ин ё он хусусияти ландшафтҳои табиатро тағйир медиҳад. Ягон тағйироти ба ландшафт воридшаванда (яъне растанӣ, ҳайвон, чинси кӯҳӣ, об ва ғайра) дар асл аз дигар ландшафт гирифта мешавад. Инчунин, қисмҳои таркибии «бегона», ки аз тарафи инсон дароварда мешавад, дар асоси қонунияти табиӣ ана ҳамин ландшафт ривож меёбад. Масалан, каналҳо монанди дарёҳо сохил ва қабри худро «меқобанд», аз онҳо об бухор мешавад, дар соҳилҳо растаниҳои ба тӯқай хос пайдо мешаванд. Обанборҳо мисли кӯҳҳо соҳилҳои худро «фурӯ» мебаранд, таги онҳо бо чинсҳои озуқавӣ ғанӣ мегардад, ба сатҳи обҳои зеризаминӣ таъсир мерасонанд. Иншоотҳои муҳандисӣ ва роҳҳо «хӯрда» мешаванд, растаниҳои маданӣ бо растаниҳои ба ҳамин ландшафт хос омехта гардида, мутобиқ мегарданд ва ҳоказо. Аз ин нуқтаи назар дар натиҷаи таъсири антропогенӣ ландшафтҳои тағйирёфтаре то ландшафтҳои антропогенӣ номидан ландшафтҳои бо таъсири омили антропогенӣ тағйирёфта гуфтан дурусттар мешавад. Лекин ин истилоҳот барои истифодабарӣ қулай нест, аз ин рӯ истилоҳоти ландшафти антропогенӣ ба қор бурда мешавад.

Чуноне ки дар боло зикр намудем, ба муносибати гуногунии хосиятҳои геонизом ва ҳархела будани фаъолияти хоҷагидорӣ инсон дар рӯйи замин ландшафтҳои антропогенӣ мухталиф пайдо шуданд. Ин бошад, барои табиатро дуруст ва оқилона ташкил додан расмӣ гардондани онҳоро тақозо дошт. Аз тарафи олимони чунин намудҳои ландшафти антропогенӣ ҷудо карда шудааст. Ф.Н.Милков намуди фаъолияти инсон ва ба ландшафтҳо ба қадом дараҷа инъикосёбии онро ба ҳисоб гирифта, тамоми ландшафтҳои антропогениро ба 8 синфи ландшафтҳо тақсим намуд (ҷадвали 4). Синфҳои ландшафт ба намудҳо тақсим гардиданд.

Ҷадвали 4

Намудҳои ландшафти антропогенӣ

№	Синфҳои ландшафти антропогенӣ	Намудҳои ландшафти антропогенӣ
1	Ландшафтҳои кишоварзӣ	Кишоварзӣ, боғдорӣ, алафзор-чарогоҳ, омехта.

2	Ландшафти саноатӣ	Карер ва партовҳо, терриконҳо псевдокарст ва ҳоказо.
3	Ландшафтҳои хатӣ-роҳӣ	Роҳҳои автомобилгард, роҳи оҳан, қубурҳои нафту газ ва дигарҳо.
4	Ландшафтҳои антропогении чангал	Дарахтзорҳо (ихотазорҳо), ба ҷойи чангали бурида ташкили чангалзорҳои нав ва дигарҳо.
5	Ландшафти антропогении об	Обанборҳо, каналҳо, кӯлҳо, ҳавзаҳои моҳипарварӣ ва дигарҳо.
6	Ландшафти рекреатсионӣ	Санаторияҳо, масканҳои истироҳатӣ, боғу дарахтзорҳои атроф ва ҳоказо
7	Ландшафти селитеб	Шаҳрҳо ва дехот
8	Веллигеративӣ (лотинии веллигеро – чанг)	Теппагиҳои хушк, шаҳрақҳои ҳимоявӣ, деворҳо, қалъаҳо, хандакҳо, окобҳо ва ғайра.

А.Г.Исаченко дар зери таъсири антропогенӣ ба кадом дараҷа тағйир ёфтани геонизомро асос карда гирифта, тамоми ландшафти антропогениро ба 4 гурӯҳ тақсим менамояд:

1. Шартан тағйирнадода (ландшафти ибтидоӣ). Онҳо бевосита ландшафтҳое мебошанд, ки дар зери таъсири инсон ва фаъолияти хоҷагидорӣ дучор наомадаанд. Дар онҳо таъсири бекувва ва бавоситаи фаъолияти инсонро фақат дар изҳор пай бурдан мумкин аст халос. Масалан, барфу яхпораҳои кӯҳҳои баланд ва чангалзор, мамнӯъгоҳҳо ва ҳоказо.

2. Ландшафти бе қувваи тағйирдодашуда. Онҳо асосан, ландшафтҳои дар зери таъсири навъи экстансивии фаъолияти инсон (шикорчигӣ, моҳидорӣ барин) дучороянда мебошанд. Дар ин гуна ландшафтҳо фаъолияти инсон фақат ба баъзе компонентҳо таъсир расонда, алоқадории табиӣ ҳануз вайрон нашудааст ва ҳолати пештараи худро эҳё карданиш мумкин аст.

3. Ландшафти пурқуввати тағйирдодашуда (вайроншуда). Ландшафтҳои гурӯҳи мазкур асосан дар зери таъсири суръатнокии фаъолияти инсон ландшафти тағйирёбандаанд. Бисёр компонентҳои онҳо тағйир ёфта, барои ба дараҷаи зарурӣ вайрон шудани сохти ландшафт оварда расонд. Масалан, карерҳо, ашёи партовҳои саноати канданиҳои ғоиданок ва ҳоказо.

4. Ландшафти маданӣ. Ландшафтҳое мебошанд, ки аз тарафи инсон манфиати ҷамъиятро ба назар гирифта сохта шуда, дар асоси илмӣ оқилона тағйир дода шудаанд. Масалан боғҳои коркардашуда, пахтазор, плантатсияҳо ва ҳоказо.

Расми 4. а) Пастхамихо – ландшафти маданӣ. б) Карерҳо – заминҳои вайроншуда.

Агар сухан дар бораи ландшафти антропогенӣ равад, истилоҳоти ландшафтҳои маданӣ ва вайроншуда бисёр кор фармуда мешавад. **Ландшафти маданӣ.** Ландшафтҳое, ки бо назардошти манфиати ҷамъият хусусиятҳои аз тарафи инсон дар асоси илмӣ ва оқилона тағйир дода шудаанд. Ба он ин ду сифати ниҳоят муҳим хос аст: 1) барои зиндагонии одамон муҳити кӯмакрасон; 2) маҳсулнокии баланд ва самарадории иқтисодӣ. Дар ин бобат аз тарафи инсон имконияти дохилаи ландшафт ривоч дода, фаъл гардондани ҷараёнҳои табиӣ ва баланд бардоштани самаранокии ландшафтҳо мақсади асосӣ мегардад. Дар республикаамон солиёни зиёд воҳаҳо аз худ карда, обод мегарданд. Он ландшафти маданӣ аст (расми 4 а). Барои одамон, ки дар дашт ё геонизомии кӯҳии атрофи воҳа ҳаёт ба сар мебаранд, муҳити экологӣ қулай аст, фаъолияти хоҷагидорӣ бошад, чанд баробар пурсамар аст. Онро аз зеринҳо пай бурдан душвор нест. Аз 9/10 қисм аҳолии республика дар воҳаҳо зиндагӣ мекунанд. Заминҳои обёришаванда 1/10 қисми фонди заминро ташкил медиҳад, маҳсулоти умумии кишоварзии рӯёнда бошад, ба қариб 9/10 қисм баробар аст.

Ландшафти вайроншуда мафҳуми умумӣ буда, дар асл ландшафтҳо дар натиҷаи ягон таъсири табиӣ ё ки антропогенӣ ба вайроншавии пурраи табиӣ дучор намеоянд. Балки дар қисмҳои таркибии онҳо – ягон компонент ё ки баъзе қисмҳо тағйироти пурзӯр, вайронгарӣ рӯй медиҳад. Барои ҳамин ифодаи «заминҳои вайроншуда» маъқул аст. Заминҳои вайроншуда – ҳудуди манзаравии нофорам, ки ба муносибати дар натиҷаи фаъолияти инсон ва ҷараёнҳои табиӣ қимати хоҷагии ҳудро гум карда, ба ҳолати корошоям ё кам корошоям омада, тағйирёбии режими рӯи хокрастанӣ ва гидрологӣ, ба вучуд овардани рельефи техногенӣ манбаи таъсири манфӣ ба муҳити атроф гардидаанд. Онҳо манбаи ифлос-

шавии хок, об, ҳаво ба ҳисоб рафта, шароити зиндагонӣ ва муҳити фаъолияти меҳнати одамнро мураккаб месозанд. Чунин заминҳо бештар дар натиҷаи таъсири нооқилонаи инсон нисбати табиат ба вучуд меоянд. Чараёнҳои дар наздикии майдонҳои кишт, ботлокзорҳои шафати обанборҳо, ноҳамвориҳо ва ярч, рахнаҳо, партовхонаҳо ва ҳ.к (расми 4 б). Барои аз нав ба кор андохтани онҳо маблағи зиёда талаб карда мешавад. Дар республикаамон ҳоло дар ин заминҳо чарогоҳҳо, боғҳо, кӯлҳо, марказҳои рекреатсия барпо шуда, дар қорҳои хочагӣ истифода мегарданд.

Як намуди таъсири омили антропогенӣ ба табиат ин таъсири техника буда, дар натиҷаи бо ҳам омехташавии техникаву табиат низомҳои яклухти табиӣ-техникӣ ба вучуд меоянд. Онро дар фан *геотехнизм* номбар мекунанд. **Геотехнизм** намуди ба худ хоси географии алоҳидаи низоми табиӣ техникӣ. Яъне ҳамохангии низоми техника ва табиат, ё ки низоми хурди табиӣ ва техника фаҳмида мешавад ва мафҳуми яклухтии низом дорой аҳамияти алоҳида ба ҳисоб меравад. Ба тариқи мисол ба геонизомҳо обанборҳо, каналҳои қалон, майдонҳои озоди обёришаванда, завод ва фабрикаҳои гуногун, ландшафтҳои онҳо ҷойгиршуда, инчунин ландшафтҳоеро дохил қардан мумкин аст, ки бо атрофиён алоқаи мутақобил доранд. Дар геонизомҳо чараёнҳои дар қисми техникӣ рӯйдиханда бо чараёнҳои дар ландшафт рух диҳанда бо ҳам бо суръати баланд дохил мешаванд. Масалан, дар ландшафтҳои, ки обёрӣ қарда, кишоварзиро ба роҳ мондаанд, хосияти компонентӣ, аз қабилӣ хок бо кӯмаки техника аз тарафи инсон ишора шуд, ба эътидол оварда мешавад. Дар навбати худ режими низоми обёрӣ нисбати ҳолати ландшафт муайян мегардад. Яъне алоқамандии геотехнизомии идорашаванда бо кӯмаки алоқаҳои дуруст ё баръакс ҳосил мегардад. Дар ин ҳолат бо кӯмаки техника ба сифати идоракунии объект компонентҳои биотикӣ ландшафт, об ва ҳоказо хизмат мерасонанд.

Геотехнизмҳо танҳо дар каналҳо ё ки обанборҳо не, балки дар атрофи объектҳои қалони саноатӣ ҳам ташаккул ёфтанишон мумкин. Дар ин геотехнизмҳо ба сифати низоми хурд табиат, яъне ландшафт ва объекти саноат дар алоқаву таъсири байниҳамдигарӣ мешаванд. Алоқаҳои асосӣ бошад, боз бо кӯмаки обу ҳаво ба амал меояд. Вазифаи қисми техникӣ геотехнизмро истгоҳҳои гуногуни барқии гармӣ, комбинатҳои маъданҳои кӯҳӣ, қонҳои қалони қанданиҳо ва ғайраҳо ба иҷро расонданишон мумкин.

Таъсири антропогенӣ, ландшафти антропогенӣ, намудҳои ландшафтҳои антропогенӣ, ландшафтҳои маданӣ, заминҳои вайроншуда, геотехнизоми.

1. Инсон ба табиат чаро таъсир мерасонад?
2. Кадом намудҳои ландшафти антропогениро медонед?
3. Ландшафтҳои маданӣ бояд дорои кадом хислатҳо бошанд?
4. Дар маҳалли истиқоматиатон геотехнизомиро тавсиф намуда, ба дафтаратон нависед.

§ 12. Асосҳои географии муҳофизат кардани табиат

Ба муносибати босуръат зиёдшавии аҳоли, тараққиёти фанну техника таъсири ҷамъият ба табиат торафт пурзӯр мегардад. Таъсири мазкур боиси ҳам оқибатҳои мусбӣ ва ҳам манфӣ мегардад. Аз ин рӯ, муҳофизати табиат, барои инсон нигоҳ доштани муҳити мусоиди экологӣ ва аз захираҳои табиӣ оқилона истифода бурдан яке аз масъалаҳои умдатарин аст. *Ҳифзи табиат* гуфта мо чунин мефаҳмем: нигоҳ доштани табиат бо назардошти манфиати инсон ва бошуурона азхудкунии он, маҳсулнокии онро нигоҳ доштан, инчунин ҳамаи тадбирҳои ба истифодаи оқилонаи захираҳо нигарондашуда. Тадбирҳои мазкур аз тарафи ташкилотҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ амалӣ гардонда мешаванд. Масъалаҳои аз ҳама асосии муҳофизати табиат пешгирии ифлос нагардидани муҳити атроф, оқилона ва сарфакорона истифода бурдани тамоми намудҳои захираҳои табиӣ: об, замин, иқлим, растанӣ аст.

Ду роҳи муҳофизати табиат мавҷуд аст. Якум, ҳудудҳои алоҳида муҳофизатшавандаро ҷудо карда, ландшафти табиӣ он ҷо ё ки ёдгориҳои табиати ноёбро нигоҳ доштан, тадбирҳои баъзе намудҳои табиат ва ҳайвонотро нигоҳ доштани зиёд намудан амалӣ гардонда мешавад. Дуюм, васеъмикҷес буда муҳофизат кардани, табиатро дар ҷараёни ба мақсади хоҷагидорӣ истифода бурдан дар бар мегирад.

Ҳудудҳои алоҳида муҳофизатшаванда – майдонҳои замин ва оби (акватория)-и бо мақсадҳои ҳифзи табиат, солимгардонӣ рекреатсия, таърихиву маданӣ ҷудогардида ба ҳисоб меравад.

Боги миллӣ – шакли аз ҳама калони ҳудудҳои алоҳида муҳофизатшаванда буда, барои нигоҳ доштани маҷмӯи табиати дорои аҳамияти илмӣ, маданӣ, эстетикӣ ё худ таърихӣ буда, объектҳои нодири табиӣ, ландшафти хушманзара ташкил гардида, бо режими

махуси ҳифзи табиат нигоҳ дошта мешавад. Боғҳои миллӣ дар мамлакатҳои хориҷӣ шакли асосии ҳифзи ҳудудҳо аст. Калимаи «миллӣ» маънои мулки хусусии ҳудуди мазкур не, балки ба тамоми миллат дахлдор будани онро мефаҳмонад ва тадбирҳои муҳофизат аз тарафи давлат амалӣ гардонда мешавад. Ҳудуди боғи миллӣ ба майдонҳои режими истифода ва муҳофизаташ гуногун – ба минтақаҳо (мамнӯъгоҳ, супоришхона, ёдгориҳои табиат, минтақаи истироҳат ва ғайраҳо) тақсим мегарданд. Ҳамин тавр, дар ташкили боғҳои миллӣ майдони боғ, шароити табиӣ (релеф, растанӣ)-ро ба ҳисоб гирифтани зарур аст. Ин бошад, барои ба муддати дароз нигоҳ доштани ландшафти табиӣ боғ имкон медиҳад.

Мамнӯъгоҳ – ҷое, ки ҳар гуна фаъолияти хоҷагидорӣ манъ карда шудааст, компонентҳои табиат ва ландшафтҳо дар асоси қонун таҳти муҳофизати қатъиянд. Мамнӯъгоҳ яке аз шаклҳои пурсамари муҳофизат кардани табиат аст. Дар байни ҳудудҳои алоҳидаи ҳифзкунанда мамнӯъгоҳҳо роли муҳим мебозанд. Вазифаи асосии онҳо нигоҳ доштани ҳудудҳои табиати тағйирнаёбанда ё ки кам тағйирёбанда, ландшафти гаронбаҳои ҷамъияти мебошад. Аз ҳудуди мамнӯъгоҳҳо бо мақсади хоҷагидорӣ ҳатто алаф даравидан, шикор кардан, моҳӣ доштан, замбӯруғ чидан манъ аст.

Атрофи онҳо бояд минтақаи кам истифодабаранда, муҳофизатшаванда бошад. Шароити табиӣ мавҷудаи ҳудуд дар ҳоли худ нигоҳ дошта мешавад. Ҳудуди мамнӯъгоҳ барои нигоҳ доштани намудҳои ҳайвоноту растанӣ, миқдори ҳайвонот барои шикор ва нигоҳ доштани фонди генетикӣ чудо карда шудааст. Онҳо барои ҳудудҳои ҳамсоя, ки аз ҷониби инсон тағйир меёбанд ё тағйир ёфтаанд, намуна шуда хизмат мерасонанд. Ин қабил намунаҳо барои мо мусоид ё ғайримусоид будани фаъолияти хоҷагидорӣ инсонро муқоиса кардан, ҳангоми аз табиат истифода бурдан барои назорат кардани чи қадар ба мақсад мувофиқ будани ин ё он усул имконият медиҳад. Вай алоқадорӣ узви байни компонентҳои табиатро омӯхта, аз барои кор кардани роҳҳои истифодаи пурсамар аз боигариҳои табиӣ зарур аст. Мамнӯъгоҳҳо муассисаҳои илмӣ ба ҳисоб мераванд. Дар республикаамон 8 мамнӯъгоҳ ҳаст.

Резервати биосферӣ (аз лот. *rezervo* – нигоҳ медорам) – ҷое, ки бо мақсади нигоҳ доштани гуногунии биологӣ ва дар як вақт таъмин кардани рушди иқтисодии барқарори минтақа ландшафтҳои маданӣ ва табиӣ муҳофизат карда мешаванд. Концепсияи резервати

биосфера аз тарафи ЮНЕСКО дар доираи барномаи. «Инсон ва биосфера» кор карда шудааст. Аввалин ҳудуди биосфера соли 1976 ташкил гардидааст. Ҳоло резерватҳои биосфера 411-то буда, ба 97 мамлакат дахлдор аст. Мувофиқи мезонҳои байналхалқӣ ҳудуди резерватҳои биосферӣ ба се минтақа ҷудо мегарданд: минтақаи муҳофизаткунанда, минтақаи буфер ва минтақаи фосилавӣ. Дар республикаамон резервати Амударёи поёнӣ ташкил ёфтааст.

Хонаи фармоишӣ – ҳудуди табиӣ ё ҳавзаи об, ки барои нигоҳ доштани баъзе объектҳои табиӣ ва ландшафтҳо, зиёдунии такрорӣ ва барқароркунӣ пешбинӣ гардида, муҳофизат карда мешавад. Дар ҳудуди онҳо ба истифодабарии баъзе захираҳои табиӣ, ба фаъолияти хочагидорӣ ба табиат таъсири пурзӯр нарасонанда рухсат дода мешавад. Аз мамнӯъгоҳҳо фарқ намуда, майдонҳои хонаи фармоишӣ аз фонди замин ҷудо карда намешавад. Хонаҳои фармоишӣ доимӣ ва муваққатӣ мешаванд. Хонаҳои фармоиши муваққатӣ бисёр вақт дар хочагиҳои шикорӣ ба мақсади барқарор кардан, зиёд намудани ҳайвон ва паррандаҳои ба шикор таъингардида ба муддати маълум ташкил меёбад. Солҳои минбаъда хонаҳои фармоишии *ботаникӣ, зоологӣ, геологӣ, ихтиологӣ, орнитологӣ* ва дигар хел хонаҳои фармоишӣ ташкил мегарданд.

Ёдгориҳои табиат – объектҳои ҷондор ва бечони ноёб, ба диққат сазовори табиат офарида: ғорҳо, шаршараҳо, харсангҳои шаклашон аҷиб (расми 5), дараҳо, гейзерҳо, чашмаҳо, шаклҳои ғаройиби релеф, ҷойҳои геологӣи кушод монда, дарахтони бузурги синну солашон калон ва гайра. Ёдгориҳои табиӣ аз боғи миллӣ, мамнӯъгоҳ ва хонаҳои фармоишӣ фарқ карда, асосан объектҳои ба муҳофизат гирифтаи табиӣи нодир ё ки антропогенӣ мебошад. Аҳамияти хочагидорӣ ба чашм назаррас набудани ёдгориҳои табиӣ мумкин аст набошад. Лекин онҳоро ба мақсади илмӣ, эстетикӣ, рекреатсия, саёҳат, туризм, истироҳат, таҷриба истифода мебаранд.

Расми 5. Ёдгориҳои табиати «Қирққиз»

Ёдгориҳои табиатро ба ҳосияти умумиашон нигоҳ карда, ба ёдгориҳои геологӣ-геоморфологӣ, ботаникӣ, палеонтологӣ, астрономӣ ва ландшафт тақсим мекунанд. Ҳифзи табиат ва аз захираҳои

табий фойида бурдан низоми тадбирҳои мураккаб буда, барои оқилона ташкил кардани онҳо ба тамоилҳои зерини географӣ-экологӣ амал карда мешавад.

Мувофиқи тамоили мувозанати экологии байниҳамдигарии геонизоми ҷоннок ва бечон аз ҳар як ҳудуди маҳдуди табиии байни ҳудуди ҷоннок ва бечон ҳамин ҳел мувозинат мавҷуд аст, ки дар ин ҳолат онҳо бо якдигар дар мувозинати табиӣ муайян мегарданд. Лекин дар натиҷаи таъсири беруна вайроншавии якеи онҳо барои мувозинати дарозмӯҳлатро аз қор баровардан оварда мерасонад. Мувозинати экологӣ дар табиат хеле ҳам мӯрт шуда, дар бисёр ҳолат олами набототро қашшоқ мегардонад, мароми обро вайрон месозад ва ба харобшавии қабати хок вобаста мегардад.

Мувофиқи тамоили аз нигоҳи экологӣ тозаии фаъолияти меҳнати инсон асосан пеш аз ба муҳити атроф партофтани партовҳои, ки дар ҷараёни истехсолот ва ҳаёти рӯзмарра ба вучуд меоянд, онҳоро тоза карда, батамом безарар гардондан лозим. Дар амал татбиқ кардани тамоили мазкур барои таъмини беҳатарии экологӣ, мустақкамкунии саломати инсон, нест кардани манбаҳои анgezанда ва паҳнкундаи беморӣ ва ҳамин қабил муаммоҳоро пешгирӣ кардан самарали қалон мебахшад.

Тамоили мувофиқи меъёр истифодабарии захираҳои табиӣ барои ба миқдори маълум соҳиб будан ба захираҳои табиӣ, мавҷудияти миқдори худӣ ва истифодабарии меъёри онҳо асоснок карда мешавад. Ба меъёри мазкур амал накардан боиси қашшоқшавӣ, исрофгарӣ, вайроншавии мубодилаи модда ва энергия мешавад. Дар натиҷа мувозинати экологии геонизом вайрон гашта, ба тағйирот оварда мерасонад, ҷараёни истифодабарӣ аз захираҳои табиӣ мураккаб мегардад, ба камчини сунъӣ оварда мерасонад. Масалан, дар кишоварзӣ аз меъёр бештар истифодабарии об ҷараёни географии табиӣ, эрозия, суффозия, карст, ярчи ҳудудҳои наздикӯҳӣ ва ландшафти суфаҷаҳоро суръат мебахшад ё ба вучуд меоварад. Дар ландшафтҳои суфаҷаи поёнӣ бошад, камчини об, ботлоқшавӣ, камшавии набототу ҳайвонот барин бисёр муаммоҳои экологӣ, иқтисодӣ-иҷтимоиро ба миён меоварад.

Тамоили дурустии ахбор. Дар бораи хусусият ва ривочи геонизом маълумоти мутлақо боварбахш ва аз нигоҳи илмӣ асоснок нагирифта, барои онро аз худ кардан кӯшидан, ба осонӣ зарар гирифтани мумкин аст. Дар бораи геонизомҳо соҳиби маълумоти аниқ нагардида, бар

асари амалӣ гардидани тадбирҳо дар табиат тағйироти муайян рӯй медиҳад, таъсири баръакси табиат аз ҳаҷми таъсири он чанд баробар зиёд шуданаш мумкин. Масалан, муаммоҳои экологӣ ва иҷтимоиву иқтисодии баҳри Арал ва соҳилҳои назди Арал.

Тамоили зарурияти ҳархела. Ҳангоми ҳифзи табиат ва татбиқ кардани тадбирҳои истифодабарии табиат ба усулҳои гуногун, алаҳусус, гуногунии биологӣ, асосан ба элементҳои маҳаллӣ эътибори калон додан лозим аст. Зеро растаниҳо барои эрозия, сел, тарма (ярч) барин чараёнхоро пешгирӣ кардан ва таъмини барқарории геонизом омили ниҳоят муҳим ба ҳисоб меравад. Алаҳусус, ландшафтҳои антропогенӣ аз киштҳои якхела (масалан, пахта, шолӣ, гандум, ҷуворимакка) иборат бошад, каме тағйироти обу ҳаво ё ки баъзе касалӣ ва зараркунандаҳо ин ландшафтро якбора хароб карданашон мумкин. Ҳангоми ҳифзи табиат ва истифодабарӣ аз табиат ин ҳолатро ба ҳисоб гирифтани лозим.

Ҳифзи табиат, ҳудудҳои алоҳида ҳифзшаванда, боғи миллӣ, мамнӯъгоҳ, резервати биосфера, хонаҳои фармоишӣ, ёдгориҳои табиат.

1. Ҳифзи табиат гуфта чиро мефаҳмед?
2. Қадом шаклҳои муҳофизати табиат мавҷуданд?
3. Ҳангоми тадбирҳои ҳифзи табиат ва истифодабарии захираҳои табиӣ ба қадом тамоилҳои географӣ-экологӣ амал мекунанд?
4. Дар бораи ягон ҳудуди муҳофизати алоҳидаи республикаамон ахбор тайёр кунед.

БОБИ IV. ТАДҚИҚОТҲОИ ГЕОГРАФИИ АМАЛӢ

§ 13. Чараёнҳои географии табиӣ

Маълум аст, ки тамоми чараёнҳои дар табиат содиршаванда дар натиҷаи таъсири қувваҳои беруна ва дохила ба вучуд меоянд. Дар зери таъсири омилҳои табиӣ содиршавии чараёнҳои географии табиӣ, яъне фуруравӣ, сел, эрозия, абразия, ярч, карст, шӯрхок барин сабабҳои ба вучудомадаро омӯхта, чараёнҳои содиршавандаро таҳлил намудан мувофиқи мақсад аст.

Омилҳои антропогенӣ, ки ба ҷараёнҳои дар табиат содиршаванда таъсир мерасонанд. Масалан, ҷораҳои пешгирии шӯрахокшавии заминҳо, эрозияи ирригатсия, тармаҳо, таҳлилкардани биё-боншавӣ, пешгирии кардани роҳи онҳоро андешидан муҳим буданаш дар давоми омӯзиши мавзӯи доништа мегиред.

Ҷараёнҳои географии табиӣ гуфта ҷараёнҳое ба забон гирифта мешаванд, ки дар зери таъсири қувваҳои берунии (экзогени) замин ва фаъолияти хоҷагидорӣ инсон содир мегарданд.

Ҷараёнҳои географии табиӣ дар фӯрӯравии ҷинсҳои кӯҳӣ, тағйирёбии ҳолати физикии ҷинсҳои кӯҳӣ, ташкилбӣ ва тағйирёбии релефи рӯи Замин, ривочёбии ҳодисаҳои атмосфера намоён мегардад. Онҳо дар ҳудудҳои ривочёбанда ҷойгир сохтани бунёди ба қор андохтани душворихои муайянеро ба вучуд меоваранд. Барои ҳамин дар маҳалҳои ин қабил ҷараёнҳо ривочёбанда ва пахншуда сохтани иншоотҳои гуногун асоси аз нигоҳи илмӣ сарзадани муаммоҳоро ба миён меоварад. Дар маҳалҳое, ки сел, ярҷ, тарма, ботлоқшавӣ, пирахҳои чандинсола, хушкӣҳо ва рахна пахншуда барои пеш бурдани қорҳои бунёдқорӣ ҳоло қоидаҳои махсус, тавсияномаҳо қор қарда шудаанд.

Омилҳои табиӣ, дар навбати худ, ба ду гурӯҳи қалон тақсим мегарданд: омилҳое, ки ба қувваи дохила ва берунии Замин вобастаанд.

Қувваи дохилии Замин эндоген (юнонии – дохилӣ, «генос» – пайдоиш, номида мешавад. Дар зери таъсири он вулканҳо зада мебароянд, заминларзаҳо, ҳаракатҳои тектонӣ содир мегардад. Ҷараёнҳои мазкур ҷараёнҳои эндогенӣ ё ки геологӣ номида мешаванд.

Омилҳои беруни омилҳои экзоген (юнонии «экзо» – беруна, «генос» – пайдоиш ё ки қувваҳо номида мешавад. Ҷараёнҳоеро, ки дар зери таъсири қувваҳои беруна ба вучуд меоянд, ҷараёнҳои экзогенӣ ё ки ҷараёнҳои табиӣ географӣ меноманд. Ҷараёнҳои мазкур дар зери таъсири гармии Офтоб, қувваи вазнинӣ, обҳои болову пасти замин, инчунин дар зери таъсири организмҳо ба вучуд меоянду ривоч меёбанд. Ба ҷараёнҳои экзоген ҳодисаҳое, аз қабилҳои фӯрӯравӣ, эрозия, абразия, дефлятсия, ярҷ, қарст, сел тармаи барф шомиланд.

Фӯрӯравӣ – фӯрӯравии ҷинсҳои кӯҳӣ зери таъсири тағйирёбии ҳарорат, ҷараёнҳои қимёвӣ, атмосфера, об ва организмҳо.

Фурӯравӣ ба се навъ тақсим мегардад: фурӯравии физикӣ, кимиёвӣ ва органикӣ.

Фурӯравии физикӣ асосан дар натиҷаи тағйирёбии ҳарорат ва намигарӣ содир мегардад. Дар натиҷаи рӯзона ҳарорат хеле афзуданаш дар чинсҳои кӯҳӣ дарзҳо ҳосил мешаванд. Онҳо ба порчаҳо тақсим мегарданд. Аммо таркиби кимиёвии чинсҳои кӯҳӣ тағйир намеёбад. Фурӯравии физикӣ дар биёбонҳо ва кӯҳҳои кулладор васеъ паҳн гардидааст.

Фурӯравии кимиёвӣ гуфта, дар зери таъсири ҳаво, об вожгуншавии чинсҳои кӯҳӣ, тағйирёбии кимиёвии онҳо фаҳмида мешавад. Дар зери таъсири фурӯравии кимиёвӣ минералҳои барқарор ҳосил мегардад. Фурӯравии органикӣ гуфта дар зери таъсири организмҳо фурӯравии чинсҳои кӯҳӣ номида мешавад.

Эрозия (лотинии «erosis» – вайроншавӣ, шусташавӣ) гуфта дар зери обҳои чоришаванда шустани чинсҳои кӯҳӣ ва хок фаҳмида мешавад. Эрозия ба намудҳои сатҳӣ ва ҳаттӣ ҷудо мегардад. Чараёни эрозияи сатҳӣ дар пастхамиҳои кӯҳӣ васеъ паҳн гардидааст. Бар асари он чинсҳои пастхамиҳои кӯҳӣ шуста шуда, ба паст мефуроянд. Дар маҳалҳои нишебие, ки аз чинсҳои мулоим таркиб ёфтаанд, дар натиҷаи шусташавӣ ҷариҳо ба вучуд меоянд. оқибат маҷрои дарё ва соҳилҳои он шуста мешаванд.

Шустани соҳилҳои дарё дар Хоразм ва Қароқалпокистон «дейгиш» номида мешавад. Амударё соли 1925 аз шафати собиқ шаҳри Тўрткўл ҷорӣ мешуд. Дар соли 1938 шаҳрро Амударё шустан гирифт. Соли 1950 дарё шаҳри Тўрткўлро бакуллӣ шуст. Баъдтар аз соҳили дарё ниҳоят дур шаҳри Тўрткўли ҳозира бунёд ёфт.

Абразив (лотинии «abrasio» – тарошидан) гуфта вайрон шудан ва ҳамвор гардидани соҳилҳои укёнус, баҳр ва кўлҳо аз тарафи мавҷҳо фаҳмида мешавад. Дар натиҷаи абразив дар соҳилҳои укёнус, баҳр, кўл ҳамвориҳо ҳосил мегарданд. Дар ин соҳилҳои кўлҳои калонтарини республикамон ва обанборҳо чараёни абразивро назорат кардан мумкин аст.

Дефлятсия (лотинии «deflatisio» – пуфкунӣ) – дар зери таъсири шамол фурӯравии чинсҳои кӯҳӣ, кўчидани зарраҳои майдашуда ба ҷойи дигар. Дефлятсия дар кишварҳои хушк, алалхусус, дар даштҳои регнок пурқувват мегардад. Шамол регҳоро пош дода,

аз як чой ба чойи дигар «кашонда» ба хонаҳо, роҳҳо, кудукҳо зарар мерасонад. Алалхусус, ба қабати растанӣ зарар расонда ба чорводорӣ зиён меоварад. Барои пешгирии дефлятсия ва камтар кардани зарар ниҳоли дарахтон ва буттаҳо ро шинондан лозим.

Сел – аз водихои кӯҳӣ, сойҳо ва чариҳо дар фурсати кӯтоҳ бо суръати ниҳоят баланд чорӣ шудани оби лойолуди дорои омехтаҳои сангин. Селҳо дар кишварҳои кӯҳӣ дар натиҷаи боридани боронҳои сел ба вучуд меоянд. Селҳо бо худ лойқа ва сангҳо меоваранд. Суръати онҳо соате 10–15 км-ро ташкил карданаш мумкин. Он тамоми чизи дар роҳаш бударо шуста, зарари калони моддӣ ва маънавӣ мерасонад.

Карст гуфта чинсҳои кӯҳии дар об хуб ҳалшавандаи дар зери таъсири обҳои рӯйзаминӣ ва зеризаминӣ об шуда, чоришаванда ва ба зери замин ба воситаи холигиҳои ҳархела (барфҳо), дар рӯйи замин бошад, обхезӣ ва чуқуриҳо ҳосил менамояд, фаҳмида мешавад. Ба маводи дар об тез ҳалшаванда оҳаксанг, доломит, бўр, мергел, газ ва ҳар гуна намакҳо дохил мешавад. Дар маҳалҳои ин гуна мавод паҳншуда корҳои бунёдкориро ба роҳ мондан чараёни мураккаб ба ҳисоб меравад.

Ярч гуфта дар зери таъсири қувваи вазнинии чинсҳои кӯҳӣ дар пастхамиҳои кӯҳӣ ба паст гечиди афтодан фаҳмида мешавад. Ярчҳо асосан дар кишварҳои кӯҳӣ содир мегарданд (расми 6). Бисёр вақт дар қабатҳои гилии обнок ва об нагузаранда дар пастхамиҳои кӯҳии ростии болои ҳам чойгиршуда рӯй медиҳад. Ярчҳо ҳам монанди селҳо ба хоҷагидорӣ зарари ниҳоят калони моддӣ мерасонанд. Аз пастхамиҳо хок ва растаниҳо оварда, роҳ ва иншоотҳо мепӯшонанд. Барои пешгирии ярч дар пастхамиҳо тадбирҳои камкунии миқдори оби ба қабати обӣ фуруяндаро ба иҷро расондан лозим.

Расми 6. Ярчи Оркутсой

Ба омили антропогенӣ фаъолияти мухталифи инсон медарояд: кишоварзӣ, хоҷагии об, саноати маъданӣ, маъдангудозӣ, сохтмон, нақлиёт ва ҳоказо.

Дар зери таъсири омили антропогенӣ чараёнҳои антропогенӣ

ва техногенӣ содир мегарданд. Ба ин чараёнҳо ярҷҳо, чӯкидани сатҳи замин, фурӯравиҳо, баланд шудани сатҳи обҳои зеризаминӣ ё ки пастравӣ, хушкшавии дарёҳо ва кӯлҳо, ба вучуд омадани хавзаҳои нави обӣ, шӯрхокшавии замин баринҳо мебароянд. Чараёнҳои мазкур ба фаъолияти хоҷагидорӣ зарари калон мерасонанд.

Дар натиҷаи ривочёбии кишоварзӣ шӯрпахшкунӣ, эрозияи шамол ва ҳам тараққӣ мекунад, сатҳи обҳои зеризаминӣ ба сатҳи замин наздик ҷойгир шуда бошад ҳам, дар натиҷаи бухоршавии об хок «шӯра» мебандад. Чунки ҳангоми бухоршавии об намакҳои таркиби он дар хок монда, ба афзудани миқдори намак оварда мерасонад. Ҳолати мазкур дар воҳаи Хоразм ва Мирзочӯл намоён мегардад.

Дар натиҷаи азхудкунии замин, рондан ва обёрӣ кардан эрозия ривоч меёбад. Чараёни мазкур *эрозияи ирригатсия* номида мешавад.

Эрозияи ирригатсия дар ҳудудҳои наздикӯҳӣ дар заминҳои чинсҳои лёс ва лёсшакл паҳн гардида, нишебихояш аз 2° калон буда, дар ҳолати риоя накардан ба меёр ва қоидаҳои обёрӣ ниҳоят пуркуват рӯй медиҳад. Оқибат заминҳо ба ҷарӣ табдил ёфта, қабати хоки ҳосилхез шуста мешавад.

Сохтани иншоотҳои обӣ ҳам ҳодисаҳои нохушро ба миён меоварад. Дар оқибати сохтани канали Қорақум ва ба обёрӣ сарф кардани обҳои Амударё, Сирдарё сатҳи оби баҳри Арал аз соли 1960 боз паст шудан гирифт. Дар натиҷаи аз қисми кушодмондаи қабри баҳри Арал бо ёрии шамол парида рафтани намакҳо дарачаи шӯрнокшавии заминҳо баланд мегардад.

Ба муносибати ривочи соҳаҳои саноат чараёнҳои гуногуни нохуши географӣ ба вучуд меоянд. Масалан, дар натиҷаи ривочдиҳии саноати кӯҳкани ярҷҳои бузург, фурӯравии сатҳи замин, чӯкишҳо, пастравии сатҳи обҳои зеризаминӣ ва дигар ҳодисаҳои табиӣ рӯй медиҳанд. Дар водии Охангарон дар давоми 20–25 сол бар асари ангиштро бо газ иваз кардан дар зери замин аз 1 км³ зиёдтар майдон ҳолигӣ ҳосил гардидааст. Оқибат, дар пастхамиҳои кӯҳӣ барқарорӣ ҳалалдор гардида, беш аз 700–800 млн м³ ярҷро ҳосил кард ва ба хоҷагӣ зарари калони иқтисодӣ расонд. Дар чараёни кофта гирифтани қандаҳои фойиданок бар асари обҳои зеризаминиро ба берун аз кон бароварда партофтани сатҳи обҳои зери заминӣ қатъан паст гардида, дар майдонҳои ниҳоят калон истихроҷи нафту газ ба чӯкидани сатҳи замин оварда мерасонад.

Чангҳое, ки корхонаҳои саноатӣ ба атмосфера паҳн мекунад, хаворо ифлос карда «самараи гармхона»-ро ба амал меоварад, оқибат дар рӯйи замин ҳарорати миёна меафзояд.

Чараёнҳои табиӣи географӣ, омилҳои табиӣ, омилҳои антропогенӣ, фуруравӣ, сел, эрозия, абразия, дефлятсия, ярч, карст.

1. Чаро чараёнҳои табиӣи географӣ меноманд?
2. Дар зери таъсири кувваҳои беруна чӣ гуна чараёнҳои табиӣи географӣ ба вучуд меоянд?
3. Дар маҳалле, ки шумо истиқомат доред, чӣ гуна чараёнҳои табиӣи географӣ содир мешаванд?
4. Рӯйхати бар асари ривочи саноати кӯҳкани чараёнҳои содиршавандаро тартиб диҳед.

§ 14. Арзёбии географӣ

Дар натиҷаи арзёбии муҳити табиӣ мусоидии он аз нуқтаи назари эҳтиёҷи иҷтимоӣ ё ки коршоямӣ омӯхта мешавад. Дар натиҷаи баҳогузорӣ дар деҳқонӣ, чорводорӣ, истироҳат, сохтмон ва соҳаҳои дигари ягон ҳудуд ё компоненти табиат дар истифода чӣ қадар мусоид будани он муайян карда мешавад. Ба мақсади истифодаи шароити табиӣ ва захираҳо ё геонизомҳо баҳогузорӣ арзёбии географӣ номида мешавад.

Арзёбии географӣ аз марҳалаҳои зерин иборат аст:

а) муайянкунии мақсад ва вазифаҳои корҳои баҳодихӣ (масалан, ба мақсади сохтани обанбор арзёбӣ кардани як қисми маълуми водии дарё);

б) тартиб додани рӯйхати нишондиҳандаҳо ё ки маълумотҳои барои арзёбӣ зарурӣ;

в) нишондиҳандаҳо ё ки хосиятҳои омӯзиш ва ченкунии ҳолати имрӯза ва ояндаи ҳудуди омӯхташавандаи водии дарё (соҳти геологии ҳудуд, дарозӣ, фарохӣ, баландӣ, моилии пастхамиҳо, сарфи об, лойқанокӣ, меъёр ва ҳ.к).

г) дар асоси ба ҳамдигар муқоисакунии маълумот ва нишондиҳандаҳои гирифташуда аз рӯйи ҳар як компонент ба амал баровардани арзёбии алоҳида (релеф, сохтори геологӣ, андозаҳои об ва ҳ.к.

д) дар асоси арзёбии алоҳида баҳодихии умумиро ба амал баровардан (обанборро дар ҷойи мазкур сохтан мумкин аст ё не);

е) чадвал ва харитаи хотимавай тартиб додан.

Мувофиқи мақсади муайяни арзёбии географияи табиӣ аз усулҳои сифат ва миқдор истифода бурда мешавад. Нишондиҳандаи сифат бо назардошти дараҷаи мусоидияш «ниҳоят мусоид», «мусоид», «мусоиди миёна», «камтар мусоид», «мусоид нест» арзёбӣ мегардад.

Арзёбӣ бо усули миқдорӣ дар асоси нишондиҳандаҳои рақамӣ ба амал бароварда мешавад. Масалан, барои пухта расидани ҷав суммаи ҳарорати зерин шуданаш шарт аст. Дар давраи обёрикунӣ аз 10°C зиёд шудани ҳарорат суммааш то 1000°C шуданаш барои пухта расидани навъи аз ҳама тезпази ҷав кифоя нест, чунин навъ дар ҳарорати $1000\text{--}1400^{\circ}\text{C}$ пухта мерасад. Дар $1400\text{--}1800^{\circ}\text{C}$ бошад, миёнапаз, аз 1800°C афзояд, навъҳои аз ҳама дерпаз пухта мерасанд. Нишондодҳои миқдори мазкури нишондода дараҷаи бонитетноки маълуми арзёбӣ ба ҳисоб меравад.

Арзёбии захираҳои замин. Захираҳои замин аз ҷиҳати хоҷагидорӣ барои мақсадҳои зиёд арзёбӣ мегарданд. Алалхусус, ба мақсадҳои кишоварзӣ арзёбӣ қардан васеъ паҳн гардидааст.

Амалӣ гардондани кишоварзӣ, асосан, бо релеф, захираҳои агроиклимӣ, шароити хок, ҷойгиршавии хосиятҳои кулайи обҳои сатҳи рӯйзаминӣ ва дигар омилҳои муайян қарда мешаванд. Азҳудкунии заминҳои ба кишоварзӣ боб ва дараҷааш мураккаб ба хосиятҳои геонизом нигоҳ қарда, мухталиф мегардад. Дар асоси таҳлили омилҳои дар боло нишондода Ӯзбекистон мувофиқи мураккабнокии геонизом ба чор гурӯҳ тақсим мегардад: геонизомҳои оддӣ, мураккаби миёна, мураккаб ва ниҳоят мураккаб (ҷадвали 5).

Ба геонизомии оддӣ ҳамвории пролювиали наздикӯҳӣ ва суфаҷаҳои болоии водии дарёҳо шомил аст. Ҳаракати горизонталии обҳои зеризаминӣ ба дараҷаи баланд таъмин гардида, сатҳи ин обҳо баланд бардошта мешавад. Чунки дар зери ҷинсҳои лёсшакл сангҳои шағал мехобанд. Ҷойҳои мазкур барои кишоварзӣ ниҳоят мусоиданд.

Дар геонизомии мураккабиаш миёна пармаи конусшакл ва қисмҳои болоии делтаи дарёҳо дохил мегардад. Ҳаракати горизонталии обҳои зеризаминӣ таъмин гардидааст. Аммо дар баъзе ҷойҳои пастхамӣ он наздик ба сатҳи замин бардошта мешавад ва боиси шӯрнокӣ шуданаш мумкин. Рӯй додани эрозияи шамол ва об аз эҳтимол дур нест.

Қадвали 5.
Дар минтақаҳои даштӣ ва нимдаштии Ўзбекистон мезонҳои муайянқунандаи дараҷачаи мураккабнокии геонизомҳои ба обёрӣ қоршоям

Геонизомҳо ва мураккабнокӣ мелиоратсия	Релеф		Таркиби ҳобондашуда	Ҳоқҳо			Обҳои зерзаминӣ		Ҳолати мелиоративии замин
	Гуногун	Ҳосияти сатҳӣ		Ном	Ба шўрнокӣ долашавӣ	Моил ба эрозия	Чуқурнаш, м	Дараҷачаи минералшавӣ	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Тадбирҳои оддӣ (махус тадаб менамояд)	Ҳамвори проловинили наздиққўй	Моил	Дар зери хобрафтаҳои лёсс ва лёсшақл чинсҳои дағал мавҷуд	Сурф типик сур-сурф сурф	Дола шудааст	Шуста нашудааст дар ҷойҳо камтар шуста шудааст	20-100	то 3 г/л	Барқарор
Мураккаби миёна (тадбири пенгирии он зарур)	Пармаҳои комиссияи ва қисми асосии дельтаи дарё	Мавҷашакл	Регги лёсшақл ҳобондашуда, баъзан яқҷоя бо шағал дучор меояд, дар зери онҳо чинсҳои дағал ҳастанд	Сурф типик, сур-сурф, даштӣ, регдор, тақарлор	Долана шудааст	Ба дараҷачаи мухталиф шуста, дар маҳал эрозияи шамол мавҷуд	10-15	3-10 г/л ва аз он зиёд	Бисёр барқарор
Мураккаб (маҷмӯи тадбирҳои махус зарур аст)	Пармаҳои комиссияи ва қисми миненан дельтаи дарёҳо, суфачаҳои поёнӣ	Моил	Ҳобравандагони регги регнок, кабаты рег бо кабатҷаҳои рег дар ҳолати омехта дучор меояд	Суф-сурф дашти регнок тақир	Ба дараҷачаи мухталиф	Дар эрозияи шамол дола шудааст	5-10	5-10 г/л ва 10-30 г/л	Барқарор нест
Ниҳоят мураккаб (дар ҳаҷми қалон маҷмӯи тадбирҳои махус зарур)	Пармаҳои комиссияи ва қисми отозии дельтаи дарёҳо, теппаҷиҳо, платоҳо	Байзашакл, фуруҳамидан мавҷашакли моил	Ҳобравандагони таркибидушвори механикӣ (гил, рег, зори душвор), рег-зори омехта, шағал (частпила)	сур-сурф, ҷароҳи тақир, шўрнокӣ тақирнок	Дар таркиби ҳобондашудагон намак ва газ мавҷуд аст.	Дар эрозияи шамол ба дараҷачаи гуногун дола шудааст	3-5, 10-20	3-5, 10-30 г/л ва аз он зиёд	Ниҳоят барқарор

Барои ҳамин дарахтзорҳои ихотавиро ба вучуд овардан лозим.

Ба геонизоми мураккаб резишгоҳи конусшакл ва қисми миёнаи дельта, суфачаи аллювиалӣ медарояд. Ҳаракати горизонталии обҳои зеризаминӣ хуб нест, хангоми обёрӣ сатҳи онҳо боло меравад ва дар ҳок намак ғун мешавад. Барои пешгирии он захбӯрҳои горизонталӣ ва росто қандан лозим. Ба геонизоми мураккаб қисмҳои оғозии дельта, қисми ҳамвориҳои пролювиалӣ ё ки ҷойҳои қанораи онҳо, теппагиҳо, плато ва баландиҳо дохил мешаванд ҳаракати горизонталии обҳои зеризаминӣ таъмин нагардида бошад, сатҳи онҳо баробари обёрӣ ба тезӣ боло меравад. Ба мақсади пешгирии он шабакаи захбӯрҳои зичро сохтан, сифатнок обшӯй қардани замин ва ҳамворкунии он, ба муқобили эрозияи шамоли дарахтони ихотавиро ба вучуд овардан лозим.

Арзёбии захираҳои рекреатсия. Хусусиятҳо ё компонентҳои бо мақсади истироҳати истифодабарии геонизомҳо захираҳои рекреатсионӣ номида мешавад. Масалан, қангалзори хушманзара, соҳилҳои баҳр ва укёнушо, водии кӯҳӣ, кӯлҳо, ғорҳо, растаниҳои манзаравиву зебо, шаклҳои аҷибӣ релефҳои пирахҳо ба ҷумлаи онҳо медароянд.

Фарогирии рекреатсия (эхё, ҷояшро пур қардан) доманадор буда, ба маънои истироҳати одамон, эҳёи саломатии онҳо, дамгирии маданӣ истифода мегардад.

Геонизомҳоро аз нуқтаи назари рекреатсия тадқиқ намудан асосан аз имкониятҳои рекреатсия ва дар он таъсири фишори рекреатсияро арзёбӣ қардан иборат аст.

Истироҳат ташкилӣ ва ғайриташкилӣ (ихтиёрӣ) шуданаш мумкин аст. Истироҳати ташкилӣ аз ҷониби ташкилотҳои гуногун ташкил қарда мешавад. Истироҳати ғайриташкилӣ (ихтиёрӣ) бошад, мувофиқи хоҳиши одамон аз як нафар то чанд нафар дар ҳудуди интихобгардида ташкил меёбад.

Истироҳат мувофиқи мавсим гуногун шуда метавонад. Намудҳои истироҳати тобигона инҳоро дар бар мегирад: оббозӣ қардан, ваннаҷаҳои офтобӣ гирифтани, пиёда сайр намудан (даво: барқароркунии саломатӣ, экскурсия), варзиши қайқӣ, шикори моҳӣ, чиндани меваҳои гуногун ва занбӯруғ, сайр бо асп, бо алпинизм машғул шудан ва ҳ.к

Зимистон бо ҷунин намудҳои истироҳат шугл варзидан мумкин: варзиши лижаронӣ, шикори моҳии зери ях, шикори варзишӣ, даво, эҳёи саломатӣ, пиёда сайр намудан.

Объектҳои арзёбии рекреатсионӣ – ландшафтҳо ва қисмҳои он шуданаш мумкин. Ҳангоми лоиҳагирии ҷойгирсозии маҷмӯи рекреатсия ландшафтҳо таҳлил намудан самараи хуб мебахшад. Дар ин ҳолат мувофиқи дараҷаи истифодабарӣ ба мақсади рекреатсионӣ аз ландшафтҳои гуногун ландшафти аз ҳама қулай интихоб мегардад. Масалан, водии дарё, пастхамиҳои кӯҳӣ, сохили кӯл ё ки обанбор, ҳамворӣ, сохили уқёнус ё баҳр, чангал ва ҳ.к.

Ҳангоми ба лойиҳагирии маҷмӯҳои алоҳидаи рекреатсионӣ (хонаҳои истироҳат, санаторияҳо, маҷмӯи сайёҳӣ ва ғайра) ягон ҷойи мушаххасро арзёбӣ кардан натиҷаи хуб мебахшад.

Ҳангоми арзёбӣ ба мақсади рекреатсионӣ онҳоро аз нигоҳи эстетикӣ баҳо додан ҳам ҷойи муҳимро ишғол менамояд. Дар ин ҳолат имконияти аз ҷиҳати эстетикӣ завқ бахшидани шароити табиӣ, релеф, растанӣҳо, намуди умумии ландшафт ба эътибор гирифта мешавад. Дар марҳалаи хотимавии арзёбӣ коршоямии биноҳои ҷойгиршудаи рекреатсионии геонизом ва дараҷаи барқарорӣ ба фишори рекреатсионӣ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Арзёбии географӣ, кишоварзӣ, рекреатсия, марҳалаҳои арзёбӣ.

1. Чаро арзёбии географӣ меноманд?
2. Арзёбии географӣ аз кадом марҳалаҳо иборат аст?
3. Кадом усулҳои арзёбии географиро медонед?
4. Марҳалли истиқоматиатон ба кишоварзӣ мусоид аст ё не? Фикратонро асоснок намуда ба дафтартон нависед.

§ 15. Пешгӯии географӣ

Инсон бо фаъолияти хоҷагидорӣ машғул шуда, на танҳо ба ҳолати имрӯзаи шароити табиӣ, балки ба тағйиротҳои гуногун, ки дар оянда рӯй медиҳанд, ҳам мароқ зоҳир менамояд. Бинобар ин тағйироти шароити табииро аз нуқтаи назари манфиати инсон пешгӯӣ кардан ва амиқ тахмин намудан дорои аҳамияти калон аст.

Дар ин фан тағйирёбии ягон ҳодиса ё ки ҳолати ягон объектро пешакӣ дида тавоништан ва гуфтан *прогноз (пешгӯӣ)* номида мешавад.

Пешгӯикунӣ географӣ чараёне барои ривҷёбии муҳити табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва тағйиротҳо маълумот чамъ овардан ва аз нав кор кардан ба ҳисоб меравад.

Пешгӯии географӣ гуфта аз чиҳати илмӣ пешакӣ асоснок кардани самтҳои асосии тағйиротҳои муҳити табиӣ ва маҷмӯи истехсолии худудӣ дар назар дошта мешавад.

Пешгӯии географӣ дар якчанд намунаҳо ба амал бароварда мешавад. Аз онҳо сараввал якчанд беҳтаринаш, сипас яке аз шакли мақбулаш интиҳоб мегардад ва дар асоси намунаи мазкур тамоми қорҳои ҳисоби китоб ба амал бароварда мешавад.

Пешгӯии географӣ ба муддатҳои гуногун тартиб дода мешавад. Барои ҳамин пешгӯиҳо мувофиқи муддаташон ба намудҳои зерин тақсим мегарданд: пешгӯии оперативӣ ба 1 моҳ, пешгӯии кӯтоҳмуҳлат аз 1 моҳ то 1 сол, пешгӯии мӯҳлаташ миёна аз 1 то 5 сол, пешгӯии дарозмуҳлат аз 5 то 15 сол, пешгӯии мӯҳлаташ ниҳоят дароз аз 15 сол зиёдтар қор карда мешавад.

Барои амалӣ гардондани пешгӯии географии табиӣ муайянқунии хосиятҳои пешгӯии компонентҳои геонизомҳо талаб карда мешавад. Релеф, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, об, олами растанӣ ва ҳайвоноти ҷойи маълум дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошад. Маълумотҳо оид ба хусусияти мазкур дар пешгӯии табиӣ географӣ истифода мегардад.

Хосиятҳои кам кардани ифлосшавии муҳити табиӣ компонентҳои геонизомҳо аз инҳо иборат аст:

1. Релеф. Фурӯҳамидаҳо ғунқунандаи маҳсулоти техногенӣ (партовҳо) аст. Баландиҳо бошанд, парокандақуниҳо ҳастанд. Ҷойҳои моили пастхамиҳо, дараҷаи порчашавӣ, зичӣ, ба ҳаракати обҳои зеризаминӣ мусбӣ ва манфӣ таъсир расонданаш мумкин.

2. Ҷинсҳои кӯҳӣ. Ҷинсҳои обгузаронанда ва обнагузаронанда, ғафсии онҳо ба муҳити табиӣ таъсир мерасонад.

3. Обҳо. Миқдори моддаҳои органикии дар он ҳалшуда, миқдори маҷрои солона, суръати маҷро ба аҳамияти муҳим молик аст. Суръати маҷро чӣ қадар баланд бошад, моддаҳои ифлосқунанда ҳамон қадар тез гирифта бурда мешавад. Моддаҳои органикии об ҳалшавии маъданҳои вазнинро суръат мебахшанд.

4. Хокҳо. Шароити оксидшавӣ-бозгашт, кислотавӣ-қорқунанда. Моддаҳои ифлосқунандаи моддаҳои қобилияти худтозақуниро муайян месозанд.

5. Растаниҳо. Намудҳои растаниҳои фурӯбарандаи моддаҳои ифлосқунанда. Дар асоси хосиятҳои мазкур тағйиротҳои муҳити табииро пешакӣ гуфтан мумкин.

Пешгӯиҳои географӣ дар миқёсҳои сайёравӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ бурда мешавад.

Пешгӯиҳои сайёравӣ ба як ҳудуди маълум алоқадор набуда, дар доираи қабати географӣ, ба муаммоҳои ба тамоми инсоният дахлдор бахшида мешавад. Мақсади асосии пешгӯиҳои географии сайёравӣ пешгӯии муаммоҳои ҳаёти ояндаи инсоният ва нигоҳ доштани замин аст. Барои ҳамин ҳам бисёрии мутахассис ва олимони ҳоло бо пешгӯии ҳодисаҳои гуногуни нохуши дар миқёси дунё ба амал оянда шуғл меварзанд. Муаммоҳои ифлосгардии ҳавои атмосфера, ғафсшавии қабати озон, ба вучудоии «самаранокии гармхона», ҷараёни биёбоншавӣ, ифлосгардии гидросфера ва оби софи ошомиданӣ ба ҷумлаи он мебароянд.

Пешгӯиҳои минтақавӣ дар доираи ягон минтақа тағйирёбии ояндаи муаммоҳои ба ҷанд давлат дахлдорро ба пешакӣ асоснок кардан нигаронда мешавад. Дар қисмҳои ба дараҷаи баланд ривҷёфтаи хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ муносибат байни ҷамъият ниҳоят шадид мегардад.

Бар асари он муаммоҳои гуногуни экологӣ ба вучудоянд, дар натиҷа шароитҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ мураккаб мегарданд. Ба минтақаҳои мазкур бахрҳои Миёназамин, Балтика, Шимолӣ, Сиёҳ, Мексика, гулӯгоҳи Форс ва дигар ҷойҳо мебароянд. Дар маҳалҳои мазкур қашондани нафт, ба воситаи дарёҳо овардани моддаҳои гуногуни зарарнок, ба бахрҳо партофтани партовҳои гуногуни саноатӣ боиси ифлосшавӣ мегардад. Оқибат, баҳр ба олами наботот ва ҳайвонот зарари қалон мерасонад, имкониятҳои рекреатсионӣ соҳилҳои бахрҳо маҳдуд мегарданд ва шароити зиндагонӣ аҳоли бад мешавад.

Пешгӯии географии маҳаллӣ. Таъсир ба муҳити табиӣ гурӯҳи иншоотҳо ё иншооти муҳандисиро пешакӣ асоснок карда додан пешгӯии географии маҳаллӣ номида мешавад. Иншоотҳои муҳандисӣ ба табиат таъсир расонанда корхонаи саноат, обанбор, шахтаҳо, роҳҳо, аэродромҳо, шаҳрҳо ва ғайра шуданаш мумкин. Масалан, кони қанданиҳои ғойиданок бо тарзи қушод кофта гирифта шавад, дар ҳудуд ҷойи фуруҳамида ҳосил мегардад, сатҳи обҳои зеризаминӣ паст мефурояд, ҷараёни нохуш (ярҷ, тарма, фуруравиҳо) ривҷ ёфта, об, хок, олами растанӣ ва ҳайвонот дар ҷойҳои маълум батамом нест мешавад, дар баъзе ҷойҳои маълум бошад, тағйиротҳои қалон вомехӯрад.

**Пешғўи тағйиротҳои маҷмўи табиати ҷароғоҳҳои Ўзбекистон дар зери таъсири
фаъолияти инсон**

Ҷадвали 6.

Маҷмўи табиат	Омилҳои таъсиркунанда						
	Чорводорӣ	Буридани дарахт ва буттаҳо	Эрозияи техникӣ, ҳаракати автомобил бил ва дигар механизмҳои низмҳо	Ба вучуд овардани ихотазорҳо, афзунгардондани маҳсулнокии ҷароғоҳҳо	Ҷараёнҳои табиӣи географияи эҳтимоли	Самтҳои асосии тағйиротҳои пешгўишаванда	
1	2	3	4	5	6	7	
Дар ҳокҳои ҳокистариву сиёҳтоби баландиҳои боқимонда ва плато	Бекувват	Бакуват	куваи ҳаракати бетартиб	Ҳоло ба амал бароварда нашудааст	Пурзўр гардидани дефлятсияи роҳҳои автомобил	Дар қисми марказии Устўрт хок ва растанӣ 10-20 % кам шуданаиш мумкин.	
Шўрҳоҳои ҷўкидагиҳо бо галофитҳо, баъзан бо шўр банд аст	Бекувват	Дар маҳалҳо пуркуват	Қамтар		Дефлятсия, дар нагиҷаи пармакунӣ бо ҳаҷми қалон об мебарояд, қўл, боғлок ба вучуд меояд.	Буридани буттаҳо пурзўр мегардад, қўл, қўлмак ва боғлокзори нав таркиб меёбад	
Дар ҳамвориҳои ретнок пахншавии псаммофитҳо	То-рафт пурзўр мегардад	Буридан	Дар ҷараёни ҷустуҷўи қонҳои нав пурзўр мегардад	Сурғаташ ниҳоят паст	Дар атрофи қарияҳои аҳолинишин майдони пармакунӣ васеъ мегардад	Майдони ретзори ҳаракатнок васеъ, маҳсулнокии ҷароғоҳҳо паст мегардад	
Дар ҳоки тақирӣ дельта ва тақирҳои саксовули сиёҳи боялиҷӣ мавҷуд аст	Бекуват	Юлатда Kuchli	Дар маҳалҳо пуркуват мешавад		Ҳаракати бетартиби автомобилҳои дефлятсияро пурзўр мегардонад	Ба дефлятсия дода шудани хок пурзўр мегардад, майдони онҳо ба 15-25 % мерасад	

Дар ҳамвориҳои баҳр рег ва псаммофитҳои шўрхок паҳн шудааст	Дар кўҳҳои паст явшон заминҳои даштро ишгол намулдааст	Дар ҳамвориҳои пролювиали наздиқўҳҳои хоки даштӣ явшонзори шур паҳн шудааст	Дар ҳоки маргзори дельта камшизор, шўрхокҳои боқимонда хар гуна алафҳо, дар тақрир саксовули сисҳ мавҷуд	Дар назди кўҳҳо, теппагиҳо ва кўҳҳои пастҳои даштӣ дашти гуногуни алафин мавҷуд	Дар баландҳои паст ва баландии кўҳҳо алафҳои гуногун мерўяд	Дар пастҳамиҳои хокҳои кўҳҳои баланд ксерофилҳо бо шашир иваз шуда меояд	Боқувват	Дар маҳалҳо Бақувват	Тартибнок	Нихоят паст	Бетартибона молбонӣ қардан, шўдгор қардани заминҳои нишебӣ, бурйдани дарахтон ба вучуд овардани қараёни табииро пурзўр мегардад	Дефлятсияи хок, дода шудан ба эрозия ва дефлятсияи чарогоҳ тезкор	Дар дельтаи Амударё дефлятсия, вайроншавии чарогоҳҳо, хушкшавии тўқайҳо пурзўр мегардад	Дар оянда пурзўр ғардидани ҳақати пармақуни ва автомобилҳо дефлятсия ва эрозияро ба микдори зиёд пурзўр мегардонад	Баробари пурзўр ғардидани қараёни техноген микдори конҳо ва қарерҳо зиёд мегардад	Ба тақрир шўрхокҳо ва шўрҳои боқимонда бо дефлятсия пурзўр мегардад	Корҳои амалӣ оғоз наёфтааст	Қамтар	Ҳаракат ба оянда пурзўр мегардад	Аз рўйи роҳи маълум дар оянда пурзўр мегардад	Дар қойҳо пурзўр мегардад	Қувваи ҳаракати бетартиб	Майдони регзор васеъ, сағхи шўрхокҳо аз намак тоза мегардад, баъдтар бо растани фарогирӣ пурзўр мегардад
Ландшафти техноген ва майдони заминҳои вайроншуда васеъ мегардад	Чуқурии рельеф меафзояд, чарогоҳҳо аз қор мебароянд	Шаклҳои рельефи рег ба вучуд меояд ва маҳсулнокии чарогоҳ паст мегардад	Чуқурии рельеф меафзояд, маҳсулнокии чарогоҳ паст мешавад	Шусташавии хок, эрозияи қар, ярч, сел пурзўр мегардад	Маҷмӯи табиӣ дар ҳолати табиӣ ривоч меёбад																		

Пешгӯии тағйиротҳои маҷмӯи табиати Ўзбекистон. Асосҳои қонунӣ ривож ёфтани ва ташкили маҷмӯи табиати дар Ўзбекистон ташаккулёфта, ҷараёнҳои табиӣи географии дар онҳо ба вуҷудоянда, дар зери таъсири инсон тағйиротхоро барои оянда пешгӯӣ кардан мумкин аст (ҷадвали 6).

Дар Ўзбекистон асосан маҷмӯи табиати ҳамворӣ, наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ паҳн гардида, барои ҳамин қорҳои пешгӯӣ кардан дар ду самт ба иҷро бояд расанд. Дар Ўзбекистон ҳоло аз маҷмӯи табиати ҳамворӣ асосан ба мақсади қорводорӣ ва деҳқонии обёришаванда истифода бурда мешавад. Дар маҳалҳои, ки қанданиҳои фойиданок ёфт шудаанд, дар саноати маъдангудозӣ қор фармуда мешаванд. Маҷмӯи табиат вобаста ба ҳолати ҳамворӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ инсон ба дараҷаи гуногун тағйир ёфтааст. Дар маҷмӯҳои табиати наздикӯҳӣ ва кӯҳӣ фаъолияти хоҷагидорӣ бо гуногун будани фарқ мекунад. Маҷмӯи табиати наздикӯҳӣ пурқувват тағйир ёфтааст, теппагӣҳо ва кӯҳҳои паст қамтар тағйир меёбад ва маҷмӯи табиати бақувват тағйирёбанда ба ҳисоб меравад.

Пешгӯӣ, пешгӯии географӣ, пешгӯикунии географӣ, муддатҳои пешгӯӣҳои географӣ, намудҳои пешгӯӣҳои географӣ.

1. Чаро пешгӯӣҳои географӣ мегӯянд?
2. Пешгӯӣҳои географӣ ба қадом мӯҳлат сохта тайёр қарда мешаванд?
3. Қадом ҳосиятҳои маҷмӯи географӣ ифлосқардии муҳити атрофро қам мекунад?
4. Дар маҳалли истиқоматиатон муҳити табиӣи дар зери таъсири омилҳои тағйир ёфтаниширо ба дафтариатон нависед.

§ 16. Мониторинги муҳити атроф ва асосҳои экспертизаи географӣ-экологӣ

Аз нимаи дуюми асри ХХ эътиборан дар натиҷаи инқилоби фан ва техника таъсири қамъият ба табиат қурзӯр қардишаниширо ба эътибор қирифта, зарурияти ташкили низоми маҳсуси назорати пайдо қардид. Дар натиҷаи назорати маҳсус маълумотҳои қамъқардида барои арзёбии тағйиротҳои руҳдиҳандаи муҳити табиат ва ҳулосаи дарқорӣ бардоштан имқон медиҳад. Барои ҳамин қам таклифҳои оид ба ташкили низоми мониторинг ба миён гузошта шуд. Масъалаи мониторинги ҳолати муҳити атроф дар арафаи қонференсияи

Созмони Милали Муттаҳид, ки соли 1972 дар Стокгольм баргузар шуда, ба муҳофизати муҳити табиӣ бахшида шуда буда, ба вучуд омад. Ба ҳамин муносибат дар фан мафҳуми мониторинги нав (лотинии «монитор» – ба ёд оварда, огоҳсозанда) пайдо гардид.

Мониторинг – ба мақсади оқилона истифода бурдани захираҳои табиӣ, муҳофизаи муҳити атроф, ҳолати шароити табиӣи ягон ҳудуди маълум ба зери назорат гирифта мешавад ва он низоми назоративу идоракунист.

Мақсади асосии мониторинг назорат намудани омӯзиши тағйирот дар зери таъсири фаъолияти инсон, дар асоси маълумоти ба даст омада арзёбӣ кардан ва истифода бурдани тадбирҳои дахлдори идоракуни мебошад.

Дар асоси мониторинг ифлосшавии ҳавои атмосфера, ҳавзаҳои об, обҳои зерзаминӣ, хок, қабати растанӣ бо партовҳои гуногун, моддаҳои кимиёвӣи захрнок, чузӯҳои радиоактив мушоҳида мегардад. Корҳои назоратӣ ба вайроншавии шароити зиндагонии экологии маълуми инсоният нигаронда мешавад.

Аз ҷониби академик И.П.Герасимов мониторинги экологӣ, геоэкологӣ ва марҳалаҳои биофсера ташкил ёфт. Дар марҳалаи мониторинги биоэкологӣ ифлосшавии муҳити атроф аз нуқтаи назари таъсири он ба саломатии инсон мушоҳида мегардад. Дар марҳалаи мазкур беморшавии одамон, фавт, таваллуд, умри дароз дидан ва дигар маълумотҳоро истифода мебаранд. Маълумотҳои мазкур таъсири акси инсон ба тағйироти муҳити атроф ба ҳисоб меравад. Дар марҳалаи мазкур ба маълумотҳои шабакаҳои назорати мониторинг ва хизмати санитарӣ-гигиенӣ така намуда, кор пеш бурда мешавад.

Мониторинги биоэкологӣ назорати партовҳои ба саломатии инсон зараровар ва моддаҳоро ташкил медиҳад. Дар марҳалаи мониторинги геоэкологӣ асосан геонизомҳои табиӣ, табиӣ-антропогенӣ, ҳудудҳои рекреатсионӣ ба назар гирифта назорат карда мешавад. Барои марҳилаи мазкур маълумотҳо оиди миқдори рӯхсатшудаи моддаҳои ифлоскунандаи табиат ва қобилияти худ тозакунии геонизомҳо маълумотҳои муҳим ба ҳисоб мераванд. Мушоҳидаҳо дар статсионарҳои географӣ, минтақаи махсус ё ки полигонҳо пеш бурда мешаванд.

Дар амалӣ гардондани мониторинги геонизом бинобар ҳаво, об, хок, дунёи растанӣ ва ҳайвонот, омилҳои ба саломатии инсон таъсири манфӣ расонанда, манбаъҳои ифлоскунанда назорат ба роҳ монда мешавад.

Вазифаи асосии марҳалаи мониторинги биосфера аз муҳити атрофро дар миқёси дунё назорат кардан иборат аст. Дар ин ҳолат ба бо чанг фарогирии атмосфера, ифлосгардии укёноси дунё ва боз бисёр нишондодҳо эътибор нигаронда мешавад. Мақсади асосии мушоҳида дар миқёси дунё баҳогузории таъсири тағйирёбиҳо ба саломатии инсон ва фаъолияти он мебошад. Ба низоми полигонҳои биосфера мамнӯъгоҳҳо ва минтақаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ аҳоли шомил аст.

Ҳангоми мушоҳидаи атмосфера ба афзудани миқдори гард, ба вучуд омадани «самараи гармхона», дар минтақаи кутби ба ғафшавии қабати озон роҳ нагузоштан эътибори асосӣ нигаронда мешавад.

Амалӣ гардондани мониторинги муҳити атроф дар Ўзбекистон. Дар Ўзбекистон дар давоми 50–60 соли охир дар натиҷаи бо суръати баландривочёфтани хоҷагии деҳот ва об, конҳо, кимиё, маъдангудозӣ ва дигар соҳаҳои саноат дар муҳити атроф тағйиротҳои пурзӯр рӯй дода, муаммоҳо ба миён омаданд. Дар натиҷа зарурати мушоҳидаи мунтазами муҳити атроф, назорат кардан ва кор карда, амалӣ сохтани низоми ягонаи давлатии идоракунӣ ба вучуд омад.

Мониторинги муҳити атроф дар мамлакатамон аз ҷониби якчанд муассиса ва ташкилотҳо ба амал бароварда мешавад. Ифлосшавии ҳавои атмосфера ва ҳавзаҳои об аз ҷониби сарраёсати гидрометеорологияи Ўзбекистон, ифлосгардии обҳои зеризаминӣ, ривоч додани чараёнҳои нохуши табиӣ географӣ аз ҷониби корхонаи корхонаи «Ўзбекгидрогеология»-и мутааллиқи Кумитаи давлатии захираҳои геологӣ ва минералии Ўзбекистон, шӯрхокшавии хокҳо ва меъёри обҳои зеризаминӣ, дараҷаи минералишавии обҳои коллекторӣ аз ҷониби Вазорати кишоварзӣ ва хоҷагии об, ҳолатҳои ҷангалзорҳо аз ҷониби Кумитаи хоҷагии ҷангал, масъалаҳои вобаста ба таъсири муҳити атроф ба саломатии инсон аз ҷониби Вазорати ҳифзи тандурустӣ назорат карда мешавад. Фаъолияти ин ташкилоту муассисаҳо дар соҳаи мониторинг аз ҷониби Кумитаи давлатии экология ва муҳофизати муҳити атроф идора карда мешавад. Кумитаи мазкур аз рӯйи ҳолати муҳити атроф ахбор ва маълумотҳои гуногунро ҷамъ оварда, вазъияти экологии ба вучуд омадаро баҳогузори мекунад. Вазъияти нохуш ба амал омада бошад, ба ташкилотҳои дахлдор хабар мерасонад, барои пешгирии он чораву тадбирҳои дахлдор меандешад ва иҷрои онро назорат мекунад. Маълумотҳои мушоҳида ва назоратҳои дар

давоми сол бинобар мамлакатамон бурдашуда чамъоварӣ гардида, нишондиҳандаҳои миёнаи моҳона муайян карда мешавад.

Асосҳои экспертизаи географӣ-экологӣ. Аз солҳои 60–70-уми асри ХХ эътиборан сохтани корхонаҳои калони хочагӣ ва дигар тадбирҳои лоиҳавӣ аз таҳти назорати ҳамаҷонибаи мутахассисон гузашта, танҳо бо рӯхсати онҳо амалӣ гардонда мешавад. Қараёни мазкур ба маънои умумӣ **экспертиза** номида мешавад.

Экспертиза гуфта аз нигоҳи мутахассисон гузарондани лойиҳаҳои сохтмони иншоотҳои калони муҳандисӣ дар назар дошта мешавад. Калимаи «эксперт» аз лотинӣ гирифта, маънои «соҳибтаҷриба»-ро ифода месозад. Эксперт мутахассисест, ки дар ягон соҳа экспертиза мегузаронад. Масалан, экспертиза оид ба соҳаҳои сохтмон, геология, хочагии деҳот, хочагии об, энергетикаи атом, мошинасозӣ ва ғайра асосан аз рӯйи арзёбии таъсири ба муҳити атроф ба иншоотҳои муҳандисии лоиҳашаванда гузаронда мешавад. Экспертизаҳо ба экспертизаи географӣ ва экологӣ тақсим мегардад.

Экспертизаи географӣ гуфта, ба талабҳои муҳити атрофи иншооти муҳандисии лоиҳашаванда мувофиқ омадан ё наомаданро муайян кардан дар назар дошта мешавад. Экспертизаи экологӣ гуфта арзёбии таъсири қисми биологикӣ фаъолияти инсон ба муҳити атроф (дунёи растанӣ ва ҳайвонот, микроорганизмҳо) фаҳмида мешавад.

Экспертизаи географӣ ва экологӣ ба ҳамдигар аз тамоми ҷиҳатҳо наздик ва яқдигарро тақозо намуданро ба эътибор гирифта, экспертизаи географӣ-экологӣ номида мешавад. Экспертизаи географӣ-экологӣ ҳангоми экспертиза чӣ тавр ба муҳити атроф, саломатии инсон таъсир расондани иншооти муҳандисӣ ба эътибор гирифта мешавад.

Экспертиза дар дараҷаи гуногун амалӣ мегардад: экспертизаи давлатӣ, вазоратӣ, экспертизаи Кумитаи давлатии фанну техника, экспертизаи илмӣ ва ҷамоавӣ ва ғайра. Экспертиза оид ба муҳити атроф аз тарафи Кумитаи давлатии экология ва муҳофизати муҳити атроф муайян мегардад. Дар ташкилоти мазкур раёсати экологӣ-географӣ мавҷуд аст.

Гузарондани экспертизаи географӣ-экологӣ дар Ўзбекистон. Дар Ўзбекистон аз солҳои 90-уми асри гузашта эътиборан лоиҳаҳои иншоот ва объектҳои калон аз экспертизаи географӣ-экологӣ гузаронда мешаванд. Ҳоло дар Ўзбекистон масъалаҳои лоиҳаҳои иншоот ва объектҳои калон ба талабҳои экологӣ мувофиқ, ҷойгиршавӣ, истехсоли маҳсулоти корхонаҳои мавҷуда, партовҳои ба муҳити атроф паҳнқунанда ҳамаҷониба таҳлил гардида,

мукаммалгардони чараёнҳои технологӣ, ба ... қардани ускунаҳои замонавии газ ва қардгиранда, тозақунии онҳо аҳамияти қалон дода мешавад. Қорхонаҳои қалон ва миёнаи дар мамлакатамон сохташаванда дар баробари бо тартибу қоидаи экологӣ, дар асоси меъёрҳои муайянқардида сохта шудан, дар чараёни қор мувофиқи меъёр будани паҳншавии қартовҳои зарарноқи муҳити атроф қаролат дода мешавад. Масалан, дар заводи мошинаҳои сабуққави Асақа, заводи азнавқорқарди нафти Қаровулқозор ва диқар қорқонаҳои експертизаи экологӣ амиқ ва ҳамаҷониба гузаронда шудааст.

Мониторинг, мониторинги биоэкологӣ, мониторинги геоэкологӣ, експертиза, експерт, експертизаи географӣ, експертизаи экологӣ.

1. Моҳияти мафҳуми мониторинг ва мақсади асосии он аз ҷиҳати иборат?
2. Амалӣ қардондани мониторинг дар Ёзбекистон аз тарафи қадом ташкилот идора қарда мешавад?
3. Қарқу монандии експертизаи географӣ ва экологӣ дар қист?
4. Дар маҳалли истиқоматиатон рӯйхати қорқонаҳоеро тартиб диҳед, қи ҳок, об ва ҳаворо ифлос меқардонанд.

БОБИ V. АҲОЛИИ ДУНЁ

§ 17. Аҳолии дунё ва вазъияти демографияи замонавӣ

То асри XIX миқдори аҳолии дунё ба оҳистагӣ зиёд шуда, соли 1820 ба 1 миллиард нафар расид. Чараёни мазқур бо пастии зиёдшавии табиӣ аҳолӣ муайян қардида буд. Чунқи дар марҳалаи гузаштаи таърихӣ нишондиҳандаи ҳама таваллуд, ҳама фавт баланд буда, фарқи байни онҳо он қадар хурд набуд. Леқин барои зиёдшавӣ аз 1 миллиард то 2 миллиард барои инсоният вақти кӯтоҳ, яъне 107 сол зарур шуд (байни солҳои 1820–1927). Солҳои минбаъда миқдори аҳолии дунё ба тезӣ зиёд қардид. Ба соли 1960 омада аҳолии дунё 3 миллиард нафарро ташкил дод. Ба соли 1975 омада ба 4 миллиард нафар, соли 1987 ба 5 миллиард нафар, соли 1999 ба 6 миллиард нафар, соли 2011 ба 7 миллиард нафар рост омад. Мувофиқи ҳолати соли 2017 миқдори аҳолӣ дар атрофи 7,5 миллиард нафар шуда, зиёдшавӣ давом дорад.

Пас, дар нимаи дуоми асри XIX афзоиши аҳоли қатъан зиёд гардид. Чараёни мазкур дар фан таркидани демографӣ номида мешавад. Сабаби асосии ҳодисаи мазкур ба туфайли тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва илму техника дараҷаи зиндагонии аҳоли боло рафт, шароити зист беҳтар гашт, низоми ниғаҳдории тандурустӣ ривоч ёфта, давомияти умргузаронии инсон дароз шуда, дараҷаи фавт коҳиш ёфт. Сараввал таркиши демографӣ дар аввали асри XIX – нимаи якуми асри XX дар Аврупои Ғарбӣ ва Амрикои Шимолӣ рӯй дода бошад, дар нимаи дуоми асри XX нуфуси аҳолии мамлакатҳои мутараққии Осиё, Африқо, Амрикои Лотинӣ ва Океания бо суръати баланди худ акси худро пайдо намуд. Дар айёме, ки аҳолии мамлакатҳои мутараққӣ бо суръати баланд мефзояд, зиёдшавии табиӣи аҳолии давлатҳои Аврупо ва Япония қатъан паст гардид.

Сабабҳои чараёни пастравии таваллудро баъди таркиши демографӣ бо кӯмаки назарияи гузаштани демографӣ эзоҳ додан мумкин аст. Мувофиқи назарияи мазкур дар ҷамъият такроран барпо гардидани аҳоли аз 4 марҳала гузашта тағйир ёфта меистад (расми 4). Дар марҳалаи якуми ибтидоӣ суръати таваллуд ва фавт ниҳоят баланд буда, тавофути байни онҳо, яъне зиёдшавии табиӣи аҳоли ба дараҷаи ҳаддалимкон нигоҳ дошта мешавад. Ин вазъияти демографӣ «бозмондагии анъанавӣ» номида мешавад. Дар давоми марҳалаи минбаъдаи 2 дараҷаи фавт қатъан кам шуда, ҳодисаи таркиши демографии дар боло таърифшуда рӯй медиҳад. Дар марҳалаи сеюми гузариши демографӣ чараёни пастравии фавт ба поён расида, пастравии дараҷаи таваллуд рӯй медиҳад. Пастравии дараҷаи таваллуд дар натиҷаи тағйирёбии тарзи зиндагонӣ (шаҳришавӣ, саноатигардонӣ, боло рафтани ҳосилнокии меҳнат, тағйирёбии мавқеи бонувон дар ҷамъият ва ҳоказо) ба вуҷуд меояд. Дар марҳалаи чоруми хотимаӣ бошад, нишондиҳандаҳои таваллуд ва фавт ниҳоят паст буда, зиёдшавии табиӣи «барқарорӣи замонавӣ» ном вазъияти демографӣ ба вуҷуд меояд.

марҳалаи 1 марҳалаи 2 марҳалаи 3 марҳалаи 4

Расми 7. Марҳилаҳои гузариши демографӣ

Баъзан чараёни гузашти демографӣ бо ин ҳолат маҳдуд нагардида, ба марҳалаи депопулятсия ҳам мегузарад.

Дар мамлакатҳои мухталифи дунё ҳар гуна марҳалаи гузаштани демографиро аз сар мегузаронанд. Мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, Япония, Канада, Австралия, Зеландияи нав барин мамлакатҳои мутараққӣ дар марҳалаи чорум буда, бо паст будани дараҷаи таваллуд ва бо роҳи табиӣ афзудани аҳоли фарқ менамоянд. Дар Осиёи Куриёи Шимолӣ ва Ҷанубӣ, Сингапур, Таиланд ва ҳатто Чине, ки аз ҷиҳати сершумории аҳоли дар дунё сару сарвар аст, ба марҳалаи хотимагии гузашти демографӣ ворид гардид. Дар баъзе мамлакатҳои ривҷёфтаи Амрикои Лотинӣ ҳам вазъияти демографии ба ҳам монанд ба назар мерасад. Нишондиҳандаи аз ҳама пастии таваллуд ва бо роҳи табиӣ афзудани аҳоли дар Венгрия, Булғория, Германия, Руминия, Латвия, Литва, Украина барин давлатҳои иқтисодӣташ гузарандаи Аврупо хос аст.

Аксари мамлакатҳои мутараққӣ марҳалаи сеюми гузашти демографиро аз сар мегузаронанд, дар онҳо нишондиҳандаҳои таваллуд ба оҳистагӣ коҳиш меёбад. Суръати аз ҳама пастии чараёни гузашти демографӣ ба давлатҳои Африқо хос аст. Алалхусус, дар мамлакатҳои Африқои Ғарбӣ, Марказӣ ва Шарқӣ дараҷаи таваллуд ва афзоиши табиӣ аҳоли баланд аст. Аз он ҷумла, мувофиқи ҷамъбасти соли 2016 аз рӯи суръати зиёдшавии табиӣ аҳоли дар байни 10 давлати пешбар 9 тояш дар қитъаи Африқо ҷойгир шуда, дар панҷгонаи аввал бошад, фақат мамлакатҳои Африқо (Малавӣ, Уганда, Бурундӣ, Нигер, Малӣ) ҷой гирифтаанд. Пас, бисёр давлатҳои аз ҳама мутараққии дунё, инчунин давлатҳои иқтисодӣташон гузаранда гузашти демографиро хотима бахшида бошанд ҳам, мамлакатҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ суст ривҷёбанда дар арафаи марҳилаҳои дуюм, сеюми гузариш истодаанд. Ҳоло аҳолии дунё ба ҳисоби миёна соли 70–80 миллион нафар афзояд. 97 фоизи ин зиёдшавӣ ба давлатҳои мутараққии Африқо, Осиё ва Амрикои Лотинӣ рост меояд (ҷадвали 6). Тафовути вазъияти демографии мамлакатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф ниҳода ба дараҷаи ривҷи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, шаҳришавӣ, дараҷаи тарзи зиндагонӣ ва арзишҳои анъанавӣ барин омилҳо вобастагӣ дорад.

Ўадвали 7.

Нишондиҳандаҳои асосии демографии дунё ва минтақаҳои калон (соли 2016).

№	Худудҳо	Таваллуд (нисбати 1000 кас)	Фавт (нисбати 1000 нафар)	Бо роҳи табиӣ афзудани аҳоли	
				Нисбати ҳар 1000 нафар	%
1	Дунё	20	8	12	1,2
2	Мамлакатҳои мутараққӣ	11	10	1	0,1
3	Давлатҳои ривочёбанда	22	7	15	1,5
4	Аврупо	11	11	0	0
5	Осиё	18	7	11	1,1
6	Африко	36	10	26	2,6
7	Амрикои Шимолӣ (ИМА ва Канада)	12	8	4	0,4
8	Амрикои Лотинӣ	17	6	11	1,1
9	Австралия ва Океания	17	7	10	1,0

Ҳифз гардидани бо суръати баланд афзудани аҳоли ё ки ба дараҷаи ниҳоят паст фурумадани он барои иқтисодиёти мамлакат муаммоҳои гуногунро ба вуҷуд меоварад. Дар мамлакатҳои мутараққӣ муаммоҳои мазкур бекорӣ, камбудихо дар соҳаи таълим ва ниғаҳдории тандурустӣ бошад, дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар нарасидани захираҳои меҳнатӣ, беқарорӣ дар соҳаҳои нафақа ва андоз зоҳир мегардад. Баъзе давлатҳо бо мақсади тағйир додани вазъияти демографӣ чораҳои махсуси моддӣ, маъмурий ва тарғиботиро истифода мебаранд. Сиёсати демографӣ асосан ду навъ: ба паст кардани афзоиши табиӣ аҳолии мамлакат ё ки баланд бардоштани он нигаронда мешавад. Таҷрибаҳои сиёсати демографии самти аввал дар Чин, Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Эрон ва дигар давлатҳои мутараққӣ мавҷуд бошад, дуюмӣ дар мамлакатҳои Аврупо ба амал бароварда мешавад.

Теъдоди аҳоли, таваллуд, фавт, афзоиши табиӣ аҳоли, тарқиши демографӣ, гузаштани демографӣ, вазъияти демографӣ, сиёсати демографӣ.

1. Мафҳуми тарқиши демографӣ чиро мефаҳмонад ва бо кадом сабаб рӯй медеҳад?
2. Дар мамлакатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф вазъияти демографӣ чӣ гуна фарқ мекунад?
3. Дар бораи сиёсати демографӣ фикратонро баён созед, ки ба мақсадҳои гуногун нигаронда шудааст.

§ 18. Чихатҳои глобалӣ ва минтақавии ҷараёнҳои урбанизатсия

Маълум аст, ки урбанизатсия (аз лотинии «urb» – шаҳр) – ин ҷараёни афзоиши шаҳр ва аҳолии шаҳр, васеъ пахншавии тарзи зиндагонии шаҳр мебошад. Шаҳрҳо дар давраҳои қадим ба вучуд омадаанд, яқоя бо қишлоқҳо яке аз ду навъи асосии манзилгоҳҳои аҳолиро ташкил додаанд. Шаҳрҳо таърихан дар натиҷаи тақсимои меҳнат пайдо шуда, ривоч ёфтаанд. Дар давлатҳои қадима шаҳрҳо дар заминаи ҳунармандӣ, савдову тиҷорат, идоракунии маъмурӣ, корҳои муҳофизатӣ, ибодатхонаҳои динӣ ва зиёратгоҳҳо ба вучуд омадаанд. Аз таърих маълум аст, ки якҷанд ҳазор сол муқаддам дар рӯи Замин Фива, Бобул (Вавилон), Ур, Афина, Рим, Искандария, Карфаген, Мохенчо-Даро, Самарқанд (Мароқанд) барин шаҳрҳои қалон мавҷуд буданд. Аммо ҷараёни ҳақиқии шаҳришавӣ бо суръати баланд танҳо дар асри XIX сараввал дар Аврупо, баъдтар дар Амрикои Шимолӣ оғоз ёфтааст. Ҳодисаи мазкур дар давлатҳои Ғарб натиҷаи ҳамон вақт дар саноат рӯй додани инқилоб гардид. Дар мамлакатҳои ривочёбандаи дунё бошад, ҷараёни урбанизатсия дар миёнаҳои асри XX ба туфайли тағйиротҳои мусбӣ дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ дар миёнаҳои асри XX оғоз ёфта, ҳоло бо суръати баланд идома дорад.

Дар давоми 200 соли охир саҳми аҳолии шаҳр нисбати аҳолии дунё ба таври мунтазам меафзояд. Соли 1800 тахминан 3 фоизи аҳоли дар шаҳр истиқомат кардааст. Соли 1900 ин рақам 14 фоизро ташкил додааст. Баъди ним аср соли 1950 дараҷаи урбанизатсияи ҷаҳонӣ ба 29 фоиз баробар шуд. Ин нишондиҳанда соли 1990-ум ба 45 фоиз, соли 2001 бошад, ба 47 фоиз расид. Соли 2010 саҳми шаҳриён нисбати таркиби аҳолии дунё аз 50 фоиз афзуд ва ҳоло ба 54 фоиз расид.

Ҷараёни урбанизатсия аз 3 марҳилаи асосӣ иборат аст.

I. Дар марҳалаи ташаккулдиҳии урбанизатсия саҳми аҳоли аз 50 фоиз паст буда, шаҳрҳои нав ба вучуд меояд, баъзе қишлоқҷойҳо ба тоифаи манзилгоҳҳои шаҳр мегузаранд. Алалхусус, шаҳрҳои қалон босуръат афзоиш меёбанд. Дар ин ҳолат шаҳри аз ҳама қалон нисбати дигарон хеле пеш меравад. Афзоиши шаҳрҳои қалон дар баъзе ҳолатҳо бо тарзи урбанизатсияи «сохта», яъне

намуди дар канори шаҳрҳо зич ҷойгиршавии манзилгоҳҳои аҳолии пастдаромади кӯчида омада чилвагар мегардад. Ҳоло дар як қатор мамлакатҳои ривочёбандаи Осиё ва Африко урбанизатсия ана ҳамин марҳаларо аз сар мегузаронад.

II. Марҳалаи урбанизатсияи ривочёфта бо суръати баланд ривоч ёфтани шаҳрҳои «миллионер», инчунин бо дар атрофи шаҳрҳои калон ба вучуд омадани агломератсия тавсиф мегардад. Саҳми ҷамъи аҳолии шаҳр аз 50 фоиз меафзояд, яъне амалан шаҳрҳо ба вучуд намеоянд, шаҳрҳои мавҷуда бошад, алалхусус калонҳояш босуръат ривоч меёбад, сохти манзилгоҳҳои шаҳр ташаккул меёбад. Марҳалаи мазкури урбанизатсия ба мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ, давлатҳои ИДМ, Амрикои Лотинӣ, Африкои Шимолӣ, Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ, Океания хос аст.

III. Марҳилаи урбанизатсияи пешбар. Он дар давлатҳои аз ҳама ривочёбандаи Аврупо, ИМА, Канада, Австралия, Япония, Исроил ба назар мерасад. Дар ин ҳолат аҳоли аз марказҳои шаҳрҳои калон ба оҳистагӣ ба атрофи шаҳр кӯчида меравад. Лекин дар шаҳр кор кардан, хондан, пеш бурдани фаъолияти гуногунро давом медиҳад. Баробари ривочёбии нақлиёт ва технологияи замонавии алоқа дар ин марҳилаи урбанизатсия соҳаҳои иқтисодии шаҳр ва тарзи ҳаёти шаҳр дар деҳот ҳам васеъ паҳн мегардад, дар натиҷа шароити зиндагонии шаҳру деҳот торафт наздик мегардад, яъне кишлоқҷойҳо расман мақоми кишлоқ будани худро нигоҳ доранд ҳам, дар асл ба маънои том шаҳр мешавад. Байни шаҳру кишлоқҷойҳо ҷараёни нест шудани фарқ ва сарҳади иҷтимоиву иқтисодӣ бо истилоҳи урбанизатсия пеш бурда мешавад.

Ҷадвали 9.

Дарачаи урбанизатсияи дунё ва минтақаҳои калон (соли 2016).

№	Ҳудудҳо	Урбанизатсия, %
1	Дунё	54
2	Давлатҳои мутараққӣ	78
3	Давлатҳои ривочёбанда	49
4	Аврупо	74
5	Осиё	48
6	Африко	41
7	Амрикои Шимолӣ (ИМА ва Канада)	81

8	Амрикои Лотинӣ	80
9	Австралия ва Океания	70

Пас, дар мамлакатҳои ҷаҳон ҷараёни урбанизатсия дар марҳалаи гуногун ривоч меёбад ва он дар навбати аввал бо дараҷаи ривочи иҷтимоиву иқтисодӣ муайян мегардад. Дар давлатҳои калон, аз қабили Аврупо, Амрикои Шимолӣ, Амрикои Лотинӣ, Австралия ва Океания нишондиҳандаи урбанизатсия ба ҳисоби миёна аз 70 фоиз зиёд шудааст (ҷадвали 7). Дар ин бора алаҳусус давлатҳои дараҷаи шахришавияшон аз 90 фоиз баланд мисли Исландия, Британияи Кабир, Белгия, Дания, Нидерландия, Австралия, Зеландияи нав, Аргентина, Венесуэла ба назар мерасанд. 60 фоизи аҳолии ҷаҳон ва дар қитъаи Осиё, ки нисфи шахриёни дунё зиндагӣ мекунад, дараҷаи умумии урбанизатсия каме паст аст. Он дар атрофи 50 фоиз буда, афзоишаш давом мекунад. Дар Африқо дараҷаи урбанизатсия аз 40 фоиз каме бисёр аст. Лекин дар ҳар ду қитъа ҳам мамлакатҳои дараҷаи урбанизатсияшон паст мавҷуданд. Аммо солҳои охир миқдори умумии аҳолии шаҳр ва сахми аҳолии дунё аз ҳисоби ҷараёнҳои урбанизатсияи дар давлатҳои Осиё ва Африқо ба амал омада зиёд мегардад. Ба ин ҳиссаи назарраси шаҳрҳои бо суръати баланд ривочёбандаи давлатҳои Чин ва Ҳиндустон тааллуқ доранд.

Дар марҳалаи кунунии урбанизатсияи ҷаҳонӣ аз ҳисоби ривочёбии савдову иқтисодиёти байналхалқӣ ва муносибатҳои бонку молия, васеъшавии доираи фаъолияти корпоратсияҳои трансмиллӣ, ба вучуд омадани нақлиёт ва соҳаҳои замонавии алоқа таъсири доираи баъзе шаҳрҳои калон бо давлати ҷойгиршудаи маҳдуд нагардида, дигар мамлакатҳо ва минтақаҳо, баъзан ҷаҳонро ҳам фаро мегирад. Миқдори аҳолии ин шаҳрҳо ба якчанд миллион нафар баробар буда, қароргоҳҳои корпоратсияҳои трансмиллӣ ва ташкилотҳои байналхалқӣ, бандар, корхонаҳои саноатӣ, бунёди молиявӣ ва биржаҳои аз ҳама калон ҷойгир шуда аз дигар шаҳрҳо фарқ мекунад. Ба ин тоифаи шаҳрҳо нисбатан истилоҳи шаҳрҳои глобалӣ ё ки ҷаҳонӣ истифода мегардад. Ба қатори шаҳрҳои глобалӣ сараввал Нью-Йорк, Лондон, Токио, Шанхай, Гонконг, Париж, Дубай, Сингапур баринҳо шомил мегарданд, ки салоҳияти савдову молия, нақлиётиашон ниҳоят баланд мебошад. Сафи шаҳр-

ҳои глобалӣ торафт васеъ мегардад, доираи таъсири онҳо бошад, тамоми қитъа ва қисмҳои калони онҳоро барои фаро гирифтани мекушад.

Қараёнҳои урбанизатсия қисми таркибии тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва ҳосилаи бевоситаи онҳо буда, як қатор муаммоҳоро ба миён меоварад. Доираи фарогирии муаммоҳои мазкур васеъ гардида, бо ҷиҳатҳои экологӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, тиббӣ, маданӣ, маънавиву ахлоқӣ тавсиф мегардад. Дар ин ҳол фишори истеҳсолот ба муҳити атроф баланд гардида, камбудҳои таъминоти об, боркашонӣ дар нақлиёт аз меъёр зиёд шуданаш, паҳншавии маризиҳои вобастаи тарзи зиндагонии шаҳр, афзоиши ҷинойткорӣ ва дигар муаммоҳо умда ба ҳисоб мераванд.

Урбанизатсия, шаҳр, аҳолии шаҳр, марҳалаҳои урбанизатсия, урбанизатсияи «сохта», субурбанизатсия, рурбанизатсия, шаҳрҳои глобалӣ, муаммоҳои урбанизатсия.

1. Аз чӣ сабаб қараёни урбанизатсия маҳз дар мобайни ду асри охир бо суръати баланд ривож ёфт?
2. Ривожёбии урбанизатсия чӣ гуна марҳалаҳоро тай намуд?
3. Ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфии шаҳрҳои калонро дар шакли ҷадвал ба дафтаратон нависед.

§ 19. Қараёнҳои мигратсияи байналхалқӣ ва муаммоҳои он

Ба таркиби аҳолии мамлакатҳои ҷаҳон ва ҷойгиршавии он мигратсия таъсири калон мерасонад. Мигратсия (лотинии «мигрантио» – кӯчидан) – аз як ҳудуд ба ҳудуди дигар ба муддати доимӣ ё ки муваққатӣ кӯчидан мебошад. Кӯчиш дар дохили манзилгоҳ мигратсия ба ҳисоб намеравад. Мигратсия мувофиқи якҷанд мизонҳо тасниф шуданаш мумкин. Аз ҷиҳати миқёси ҳудудӣ ба мигратсияи беруна ва дохила тақсим мегардад. Мигратсияи беруна гуфта ба дигар давлат кӯчидан аст. Баъзан мигратсияи беруна ба мигратсияи дохили қитъа ва байниқитъавӣ тақсим мегардад. Мигратсияи дохилӣ дар дохили як мамлакат ба ҳудуди дигар кӯчидан аст.

Мигратсия мувофиқи мӯҳлаташ ба намудҳои доимӣ ва муваққатӣ тақсим мешавад. Мигратсияи муваққатӣ мавсимӣ, вахтавӣ, инчунин миношакл (маяшакл) (алвонҷхӯрда) мешавад. Мигратсияи мавсимӣ бештар бо корҳои кишоварзӣ вобаста бошад,

мигрантсияи вахтавӣ асосан дар конҳои канданиҳои фойданоки ҳудудҳои шароити табиаш ноқулай, ё ки бо қор дар объектҳои бинокорӣ алоқаманд мебошад.

Минтақаҳои миношакл бошад, дар шаҳр ва атрофи байни он ба тартиби рӯзона ва ҳафтагӣ мегузарад: ба шаҳр аз атрофи деҳоту шаҳрҳои хурд аҳоли барои қор қардан, хондан ё дигар мақсадҳо, шаҳриён бошанд, ба қанор, асосан барои истироҳат, зиёфат ё ки шугл бо деҳқонӣ тез-тез рафта меоянд.

Ба мигрантсияи аҳоли иқтисодӣ, оилавӣ, этникӣ, динӣ, сиёсӣ, экологӣ (табӣ) сабаб мегарданд. Мигрантсияҳо асосан, бо сабабҳои иқтисодӣ, яъне шароити муайяни зиндагонӣ, ҷустуҷӯи қоргоҳ вобаста аст. Мигрантсияи оилавӣ дар бораи муттаҳидшавии байниҳамдигарии аъзои оилаи дар ҷойҳои гуногун зиндақунанда ба амал меояд. Мигрантсияи этникӣ ва динӣ гуфта ба давлат ё ҳудуди дигар кӯч бастанӣ намояндагонӣ миллат ё дини маълум фаҳмида мешавад. Мигрантсияи сиёсӣ дар натиҷаи ҷангу набард ё ки инқилобҳои сиёсӣ рӯй медиҳад. Мигрантҳои экологӣ ба туфайли вайрон шудани муҳити табиӣ ҳудуди зистро тарқ мекунанд. Ба ғайр аз ин, мигрантсияи аҳоли ба намудҳои ихтиёрӣ ва маҷбурӣ, ташкил шуда ва ташкил нашуда ҳам тақсим мегардад.

Ҳоло мавҷи мигрантсияи қалон аз мамлақатҳои рӯ ба тараққӣ ба мамлақатҳои мутараққӣ равона гардидааст (ҷадвали 9). Дар ин ҳол миқдори зиёди муҳоҷирони хориҷиро ИМА қабул мекунад. Солҳои охир дар ин давлат миқдори иммигрантҳо аз 45 миллион нафар газаштанашро қайд қардан лозим меояд. Ба байни давлатҳои Аврупои Ғарбӣ иммигрантҳои аз ҳама бештар ба Германия, Британияи Кабир, Фаронса омадаанд. Дар ҳар яки ин давлатҳо 7–10 миллион нафар иммигрантҳо зиндагонӣ мекунанд. Дар Аврупои Ғарбӣ қисми асосии иммигрантҳо аз давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ, Ҷанубӣ, Африқои Шимолӣ, инчунин Аврупои Шарқӣ рафтаанд.

Дар байни давлатҳои рӯ ба тараққии қисми аксарияташ ба баланси мигрантсияи манфӣ молик ҳам ҷараёнҳои пурзӯри мигрансионӣ ба вуҷуд омадааст. Аз он ҷумла ба миқдори зиёд мигрантҳои хориҷиро мамлақатҳои араби соҳили гулӯгоҳи Форс, хусусан, Арабистони Саудӣ, АМА, инчунин Корея, Сингапур, Малайзия, барин давлатҳои саноатгардонӣ нав ҷалб мекунанд. Ба ин давлатҳо аз Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Яман, Индо-

Расми 9. Самтҳои асосии миграцияи байналхалқии аҳоли.

незия, Ветнам, Миср барин мамлакатҳои Осиё ва Африқо миллионҳо нафар иммигрантҳо рафта, меҳнат мекунанд.

Дар қитъаҳои Америкаи Лотинӣ, Осиё ва Африқо дар байни давлатҳои ҳамсоя на фақат ба омилҳои иқтисодӣ, балки сиёсӣ, экологӣ, этникӣ вобаста аз ҷиҳати миқдор зиёд, лекин домани ҳудудиаш аз нуқтаи назари доираи ҳудуд ҷараёнҳои миграционии локалӣ (маҳаллӣ) ҳам рӯй медиҳад. Масалан, аз Сурия ба Туркия, аз Афғонистон ба Эрон, аз Уганда ба Кения миллионҳо нафар мекӯчанд. Ҷараёнҳои калони миграция дар ҳудуди ИДМ ҳам мавҷуд буда, бисёр вақт ба Руссия ниғаронда шудааст. Ба миграцияи байналхалқии аҳолии замони кунунӣ як қатор хусусиятҳо ва ҷиҳатҳои муаммовӣ хос аст. Миграцияи берунӣ дар баъзе ҳолатҳо, хусусан дар давлатҳои мутараққӣ ва давраи гузаришро аз сар гузаронда ба зиёдшавии умумии аҳоли нақшӣ калон мебозад. Аммо ҷараёни миграцияи байналхалқӣ, ки ба маркази иммиграция табдил ёфтааст, ба таркибу ҳаракати аҳолии давлатҳо, гуногунхелии этникӣ ва конфессионалии (динӣ) ҷамъиятӣ, муносибатҳои байнимиллӣ ва байнидинӣ ба дараҷаи назаррас таъсир мерасонад.

Баробари ин солҳои охир дар дунё мигратсияи маҷбурии аҳоли пурзӯр мегардад. Ба сифати оташдони ин маҷроҳои мигратсионӣ Сурия, Ироқ, Фаластин, Ливия, Афғонистон ва дигар давлатҳоро ба таври алоҳида чудо кардан мумкин аст, ки вазъияти ҳарбӣ-сиёсӣ душвор ва ба табақаи васеи аҳоли хавфнок ба ҳисоб меравад.

Боз як ҷиҳати муҳими мигратсияи замонавӣ аз ҳамин иборат аст, ки таркиби сифатии мигратсияи байналхалқӣ (масалан, аз нуқтаи назари таълимӣ) тағйир меёбад, ба маҷрои мигратсияи байни давлатҳо иштироқи мутахассисони баландмалака фаълтар мегардад. Вазъияти мазкур барои давлатҳои мутараққие, ки марказҳои иммигрансионӣ ба ҳисоб мраванд, аҳамияти мусбӣ касб менамояд.

Мигратсияи аҳоли, мигратсияи берунӣ ва дохилӣ, сабабҳои мигратсия, маҷроҳои мигратсионӣ, маркази иммигрансия, кӯраи эмигрансия.

1. Мигратсияи аҳоли аз рӯи чӣ гуна мезонҳо ба кадом намудҳо тақсим мегардад?
2. Маҷрои мигратсияи аз ҳама калони байналхалқӣ дар кадом давлатҳо мавҷуданд?
3. Дар кадом ҳолат нисбат ба мигратсияи хориҷии давлатӣ бо мақсади онро ба равиҳои маълум тағйир додан ё ба тартиб овардан ё сиёсати махсусро пеш бурдан лозим гуфта фикр мекунед? Дар ин бора фикрҳои худро баён созед.

БОБИ VI. МАНЗАРАИ ГЕОСИЁСИИ ДУНЁ ВА МУАММОҲОИ ГЛОБАЛӢ

§ 20. Низоми геосиёсии дунё ва шаклҳои он

Мафҳуми «геосиёсат» ба фан бори аввал аз тарафи олими швед Рудолф Челлен дароварда шуда бошад ҳам, дар манбаъҳои оиди фан ба сифати «падар»-и фан номи олими немис Фридрих Ратсел қайд мегардад. Ба ривочи фан география, сиёсатшиносӣ, таърих, этнография, сотсиология барин фанҳо аҳамияти калон доранд. Объекти фан сохти геосиёсии дунё ва мафҳуми тарғиботи дунёвии байналхалқӣ фаҳмида шавад таҳлили ривочи воқеаҳои

дар худ инъикоскунандаи, чараёнҳои иҷтимоӣ-сиёсии дараҷааш гуногуни дар ҷамъият содиршаванда, пайдоиш, ҳаракатнокӣ ва тағйирёбии онҳо предмети онро ташкил медиҳад.

Фанни геосиёсат, асосан дар зери таъсири се самти илмӣ ривоч ёфтааст. Тарафдорони самти сивилizatсионӣ таърихи инсониятро давлатҳо ё ки империяҳои калон не, балки ҷамоаҳои гуногуни маданӣ-динӣ, сивилizatсия (тамаддун) ривоч медиҳад гуфта фикр мекунанд. Н.Й.Данилевский, К.Н.Леонтев, П.Н.Савитский, А.Н.Гумилёв, А.Тёнби, С.Хантингтон баринҳо ба ривочи ғояҳои ин чараён ҳиссаи калон гузоштаанд. Профессори Донишгоҳи Гарвард С.Хантингтон дар китоби худ «Бархӯрди тамаддунҳо», ки соли 1993 чоп кардааст, таъкид мекунад, ки ба сифати маркази бархӯрдҳои мунозираҳои асосии асри XXI иқтисод ё мафкура не, балки ҳудудҳои марзҳои тамаддунашон буридашуда ба ҳисоб мераванд.

Тарафдорони чараёни ҳарбӣ-стратегӣ Н.Макиавелли, Кфон Клаузес, Х.И.Молтке, А.Мехен, Д.А.Милютин баринҳо фикри таърихи давлатҳои соҳили баҳр дар зери таъсири омилҳои мисли мавқеи географӣ, дарозии хатҳои сарҳадии соҳил, намои он, миқдори аҳолии истиқоматкунанда ва хусусиятҳои ба онҳо хос ташаккул ёфтаниро баён сохтаанд. Ғояҳои вакилони чараёни мазкур дар ҳолати умумӣ барои дар саҳнаи сиёсии ҷаҳон ба пешбарӣ расидани давлатҳои назди баҳрӣ нисбат ба давлатҳои континентал (доҳили хушкӣ) аз зарурати амалишавӣ, самти ҳаракатро нишон додан иборат аст.

Детерминизми географӣ дар геосиёсат самти аз ҳама қадимаи мавҷуда ба ҳисоб меравад. Тарафдорони ғояи мазкур муҳити табиӣ (иқлим, хок, дарё, баҳр ва ғайра) ба таърихи ҷаҳон ва инчунин ба тарзи ҳаёти инсон таъсир мерасонад гуфта фикр мекунанд. Фикрҳои мазкур аз тарафи олимони қадимии дунё аз қабилҳои Геродот, Гиппократ, Полибий, Аристотел ташаккул ёфта, баъдтар дар ривочи он Ҷ.Баден, Ш.Монтеске, А. фон Гумболдт баринҳо хизмати калон кардаанд. Дар байни унсурҳои муҳити табиӣ аз тарафи онҳо нишондодашуда маҳз иқлим барои ташаккул ёфтани атвори инсон ва дар давлатҳо ба вучуд омадани хусусиятҳои сиёсати мавҷуда ба сифати омили асосӣ дониста шудааст.

Аз нуқтаи назари геосиёсат таърихи инсоният аз пайдарҳамии катъии даврҳои гуногуни геосиёсӣ иборат аст. Дар ташаккулёбии низоми геосиёсии дунё даврҳои Вестфал, Вена, Версал, Потсдам ва Беловец аҳамияти калон доранд. Соли 1648 ба муносибати ба анҷом расидани ҷанги сисола ба имзо расидани Шартномаи Вестфал дар Аврупо барои дар байни ҳамдигар баҳри дар майдони сиёсии ҷаҳон ба мубориза шурӯъ кардани давлатҳои пуркудрати марказонидашуда мисли Испания, Португалия, Голландия, баъдтар Англия, Шветсия ва Фаронса сабабгор шудааст. Марҳалаи мазкур то оғози асри XIX идома ёфтааст.

Моҳҳои сентябри соли 1814-июни соли 1815 инқилоби Франция рӯй дод ва бо мағлубияти лашкари Наполеон ҳолати сиёсии дар Аврупо ба амал омада дар конгресси Вена омӯхта шудааст ва ҷараёни мазкур ба оғози даври нави геосиёсии Вена сабабгор шудааст. Азбаски мавқеи сиёсии Руссия, Австро-Венгрия, Британия, Германия, Фаронса ва империяи Усмониён афзуда, дар байни онҳо пурзӯр шудани рақобати сиёсӣ оиди тақсим кардани дунё; охири асри XIX бо суръати баланд аз ҷиҳати иқтисодӣ ривҷёбии ИМА ва Германия; дар натиҷаи аз ҷиҳати сиёсӣ якҷояшавии Германия, Австро-Венгрия ва Итолиё ба вучуд омадани Иттиҳоди сегона; ба Иттифоқи Антанта муттаҳидшавии Фаронса, Англия ва Руссия; дар байни ду иттифоқ ба вучуд омадани ҷанги якуми ҷаҳон ва дар он мағлӯб шудани иттифоқи сегона воқеаҳои муҳими геосиёсии ҳамон давр ба ҳисоб меравад. Рӯзи 28 июни соли 1919 дар шаҳри Версали Фаронса ба муносибати ба анҷом расидани Ҷанги якуми ҷаҳон ба имзо расидани шартнома дар геосиёсат даври Версал оғоз ёфт. Мувофиқи шартнома ба империяи континенталӣ табдил ёфтани Фаронса, ба давлати пурқуввати баҳрӣ мубаддалшавии Англия, ба инқироз дучоршавии Германия, Австро-Венгрия, Руссия ва империяи Усмониён; аз моҳи октябри соли 1917 эътиборан пайдошавии иттифоқи республикаҳои дорои аввалин низоми сотсиалистӣ: дар байни давлатҳои ҷаҳон пурзӯр гардидани мавқеи сиёсӣ ва иқтисодии ИМА; соли 1939 оғозёбии Ҷанги дуюми ҷаҳон воқеаҳои таърихии асосии ба ин давр хос ба ҳисоб меравад.

Соли 1945 дар шаҳри Потсдами Германия ба муносибати ба анҷом расидани Ҷанги дуюми ҷаҳон баробари ба имзо расидани

шартномаи Потсдам даври чоруми геосиёсӣ оғоз ёфт. Дар дунё ба вучуд омадани ҳолати биополяр (дуқутби) боиси собиқ иттифоқ ва тарафдорони он ба давлати континентал, ИМА ва тарафдорони он бошад, ба давлатҳои қудратноки баҳрӣ табдил ёфтаниш; байни ду блоки қудратнок хавфи ҷанги сарди ядрой ба вучуд омадан дар даври мазкур ҷараёни асосии сиёсӣ ба ҳисоб меравад. 8 декабри соли 1991 дар мамнӯъгоҳи Беловец Пушчи Белорус ба муносибати расман барҳамхӯрии СССР (ИҶШС) ба имзо расидани шартномаи Беловец дар даври кунунӣ ба оғозёбии марҳалаи геосиёсии охирин сабабгор гардид. Ба ҷойи он пайдошавии 12-то давлати мустақил ва муттаҳидшавии онҳо дар таркиби ИДМ; дар ҷаҳон вожгуншавии соҳти сотсиалистӣ; дар як қатор давлатҳои Аврупо (РФГ, Югославия, Чехославакия) рӯй додани тағйиротҳои сиёсӣ; пурзӯр гардидани мавқеи блоки ҳарбии НАТО баринҳо тағйиротҳои ба худ ҳосил асосии давр ба ҳисоб мераванд. Ҷуноне ки зикр намудем, ин давр ҳанӯз ба поёни худ нарасидааст.

Геосиёсат, муносибати геосиёсӣ, муносибати тамаддунӣ, муносибати ҳарбӣ-стратегӣ, детерминизми географӣ, категорияҳои геосиёсӣ, назо-рат аз болои макон, даврҳои Вестфал, Вена, Потсдам ва Беловец.

1. Фанни геосиёсат бо кадом ҷиҳатҳояш аз дигар фанҳои географӣ фарқ мекунад?
2. Фикри Рудолф Челлен: «Геосиёсат – ин ба сифати организми географӣ давлатҳои мавҷударо меомӯзад»-ро чӣ тавр эзоҳ медиҳед?
3. Аз маълумотҳои мавзӯи истифода бурда, дар даври Беловец дар минтақаи ҷаҳон ба амал омадани тағйиротҳои сиёсиро дар ҷадвали поёни ифода созед.

№	Минтақаҳо	Воқеяҳои асосии геосиёсӣ

§ 21. Вазъияти географии замонавии ҷаҳонӣ. Иттиҳодияи интегратсионии давлатҳо

Тақсимшавии собиқ Иттифоқ, ки дар саҳнаи сиёсии ҷаҳон қудрати давлатҳои континенталиро намоиш дода, барои ба вучуд омадани бисёр тағйиротҳои сиёсӣ сабабгор гардид. Аз даврҳои

кадима боз дар дунёи дукутба, яъне дунёи биполяр дар фурсати кӯтоҳ як қатор марказҳои геосиёсӣ ташаккул ёфта.

Маълум аст, ки Аврупо дар байни минтақаҳои ҷаҳон ҷараёнҳои сиёсӣ ва тағйиротхоро бисёртар аз сар гузарондааст. Шартномаи Потсдам дар даврҳои баъди ҷанг ба аз ҷиҳати сиёсӣ пеш рафтани рушди иқтисоди ба муносибатҳои капиталистӣ асоснокшудаи Аврупои Ғарбӣ бо ёрии давлатҳои ИМА, Британияи Кабир ва Фаронса сабаб гардид. Ривочи сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоии давлатҳои Аврупои Шарқӣ бошад, дар зери таъсири давлати собиқ Иттифоқ ба амал омада, дар ин ҷо сохти сотсиалистӣ ба мафкураи асосӣ табдил ёфтааст.

Баъди баргараф гардидани талафоти ҷанг, давлатҳои асосии ин субминтақа дар ҳамкорӣ бо мақсади ба тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ муваффақ гардидан, дар ҳудудҳои ғарбӣ пешгирии густариши сохти сотсиалистии дар давлатҳои шарқӣ ба вучудомада баъдтар раёсати интегратсионии дар ҷаҳон аз ҳама пуркуват эътирофгардида Иттиҳоди Аврупо ташкил ёфт.

Оқибатҳои манфии инқирози молиявӣ-иқтисодии соли 2008 рӯйдода ба иқтисодиёти давлатҳои Аврупо ҳоло ҳам ҳис карда мешавад. Дар натиҷаи нооромии гуногуни сиёсӣ дар давлатҳои Африқо ва Шарқи Наздик ба ҳудудҳои минтақа ба миқдори зиёд дохил гардидани мигрантҳо барои як қатор муаммоҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодиро ба вучуд овардан сабабгор мешаванд. Баробари тоифаҳои гуногуни мигрантҳо дар Аврупо ғояҳои мухталиф, маданияти гуногун ва урфу одатҳо ҳам ворид мегарданд. Он дар навбати худ дар байни мигрантҳо ва аҳолии таҳҷой зиддиятҳои гуногунро ба вучуд меоварад.

Соли 1776-ум мустамликаи Англия дар Амрико мустақилияти сиёсии худро эълон намуд. Асосан дар ҳудуди ИМА-и замонавӣ, ки штатҳои ғолибикисми шимолӣ-шарқӣ ва шарқиро дар бар мегирад, ба мақсади васеъ гардондани ҳудуд як қисми заминҳо харида (масалан, аз Фаронса Луизиана, аз Руссия Аляска) ва аз штатҳои марказӣ як қисмаш дар натиҷаи набардҳо бо давлатҳои Испания ва Мексика кашида гирифта шудаанд. Аз охири асри XIX эътиборан сараввал бо самти меридионалӣ тамоми қитъаи Амрико, баъдтар бошад, идоракунии ҳудудҳои Аврупо, Осиё, Африқо, Австралия, инчунин Океанияро ба охирагӣ ба даст

овард. Дар даври ҳозира ИМА дар атрофи рақибҳои асосии худ – Россия, Чин, Германия, Эрон, давлатҳои Араб, ки ба дини ислом эътиқод мекунад, нуқтаҳои тақиягии геосиёсии худро ташаккул дода, имконияти ба худудҳои саросари соҳилҳо баромадани онҳоро то қадри имкон барои маҳдуд сохтан ҳаракат мекунад. Ба воситаи он дунёи яққутбаро ташаккул дода, назорати минтақаи саросари дунёро барои ба даст гирифтани мекӯшад.

Порашавии ИҶШС (СССР) дар назди Россия, ки давлати аз ҳама қудратнок ҳисобида мешавад, аз як тараф ҳал кардани масъалаҳои дохилии иҷтимоиву иқтисодӣ, аз тарафи дуюм вазифаи мураккаби барқарор кардани мавқеи сиёсии ҷаҳонро аз нав кӯндаланг гузошт. Россия барои ҳалли муаммоҳои худ баҳри вақти заруриро аз даст надодан, сараввал дар ҳудуди ИДМ аз нигоҳ доштани сулҳу амонӣ манфиатдор аст. Баробари ин давлатҳои ба зерӣ таъсири Ғарб мондаи ИДМ-ро барои дар доираи таъсири худ нигоҳ доштан ҳам ҳаракат менамояд.

Омилҳои дохилии дарои хусусияти иҷтимоиву иқтисодии аз сохти собиқ шӯравӣ боқимонда, ба ҷониби шарқ васеъшавии ҳудуди НАТО, ки барои танг кардани доираи таъсири Россия нигаронда шудааст, ҳаракати гурӯҳҳои террористии байналхалқӣ ва ғайраҳо, ки ба хоҳиш додани мавқеи геосиёсии Россия роҳандозӣ шудааст, ба сифати омилҳои хоричӣ барои ба яке аз марказҳои геосиёсии ҷаҳон табдил ёфтани он монеа мегарданд.

Дар Хитой, ки яке аз марказҳои маданияи қадимии ҷаҳон ба ҳисоб меравад, соли 1910 барҳамёбии низоми монархия дар минтақаи Осиёи Шарқӣ ба тағйирёбии калони минтақа сабабгор мешавад. Соли 1949 ҳизби коммунистии нобасомониҳои сиёсиро бо кӯмаки СССР ҳалқарда дар ин ҷо барои ба роҳ мондани низоми сотсиалистӣ муваффақ шуд. Геосиёсати Чини имрӯза ба ривочи собитқадамонаи иқтисодии давлат, аз иқтисодиёти нақшавии сотсиалистӣ ба муносибатҳои бозаргонии озод гузаштан нигаронда шудааст. Бинобар консепсияи аз тарафи роҳбари Хитой (солҳои 1976–1989) Ден Сяопин кор карда шуда, дар Хитой ислохотҳо оид ба иқтисодиёт ва озодгардонии ҷамъият марҳала ба марҳала ба рӯйи об бароварда мешавад. Дар фурсати кӯтоҳ дар иқтисодиёт натиҷаҳои мусбӣ ба даст омаданд. Онро бинобар нишондаҳандаи умумии МЯМ-и Хитой дар ҷаҳон дар ҷойи аввалро ишғол кардани

он низ дидан мумкин. Мувофиқи маълумотҳои соли 2016 қариб 17,8 фоизи МЯМ умумии ҷаҳон маҳз ба ҳиссаи ин давлат рост меояд. Табиист, ки Чин қудрати иқтисодии худро афзун гардонда, дар ҷаҳон барои доираи таъсири геосиёсии худро васеъ гардондан ҳам мекӯшад. Он дар навбати аввал алоқаҳоро бо ҳамсоҷаҳои наздик, давлатҳои дорой имконияти захираҳои калони табиӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мустаҳкам месозад. Маълум аст, ки давлатҳои Шарқи Наздик ба мавқеи ниҳоят қулайи геосиёсӣ соҳибанд. Минтақае, ки дар ҷорҳои се қитъа – Аврупо, Осиё ва Африқо ҷойгир аст, ба шавқу завқи геосиёсии бисёр давлатҳои калон сабаб мегардад. Солҳои охир дар ин ҷо захираҳои калони ресурсҳои энергия дарёфтшуда, ба боз ҳам ба он афзудани шавқу завқ сабаб мегардад. Баробари ин ҳудуди мазкур яке аз минтақаи ноороми ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

29 ноябри соли 1947 мувофиқи нақшае, ки СММ тақлиф намудааст, дар ҳудуди Фаластин ташкил додани давлатҳои яҳудӣ ва араб ба назар гирифта шуда буд. 14 майи соли 1948 дар ин ҳудуд ташкил ёфтани давлати Исроил, ки ба дини яҳудӣ эътибор менигаронад, боиси норозигии давлатҳои араб гардид.

Ба ғайр аз ин солҳои охир дар минтақаи ҳудуде, ки муталлиқи Сурия аст, ташкил ёфтани намуди давлатдорӣ аз ҷониби гурӯҳҳои радикалии исломӣ ҷойгиршуда, ба муқобили онҳо сараввал лашкари Сурия, баъд Россия, ИМА, як қатор қўшунҳои муттаҳиди давлатҳои Аврупо мубориза бурда, вазъияти геосиёсии минтақавиро боз ҳам бад гардонд. Дар ҳудудҳое, ки амалиётҳои ҳарбӣ мегузаранд, ба манзили зисти худро тарк намудани аҳоли яқсон шудани объектҳои мавҷудаи иқтисодӣ сабабгор гардид.

Иттиҳодияҳои интегратсионӣ давлатҳо. Дар иқтисодиёти ҷаҳон ба вучуд омадани ҷараёнҳои глобалӣ ба ташаккули интегратсияи иқтисодӣ сабабгор шудааст. Маълум аст, ки интегратсияи иқтисодӣ дар асоси сиёсати ризомандии байнидавлатӣ дар байни онҳо ба ривочи муносибатҳои иқтисодии дарозмуҳлат ва барқарор асос гузошт. Микдори давлатҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо (ИА) дар байни гурӯҳҳои минтақавии интегратсионӣ ба дар иқтисодиёти ҷаҳон мавқеи муҳимро ишғол кардани онҳо ҷудо шуда меистад. Ташаккулёбии он соли 1951 бо ташкил ёбии иттиҳодияи истехсолгарони ангишт ва оҳан вобаста аст. Дар иттиҳодияи мазкур давлатҳои Германия, Фаронса, Итолиё, Белгия,

Нидерландия ва Люксембург аъзо мебошанд. Соли 1957 давлатҳои мазкур аз рӯи ҳамкориҳои иқтисодӣ ва энергияи атоми Аврупо бинобар ташкили ҳамҷамъияти Аврупо шартнома имзо карданд. Соли 1967 се ташкилотӣ дар боло номбаршуда якҷоя шуда, ба ташкилқардани Иттиҳоди Аврупо асос гузоштанд. Соли 1973 Британияи Кабир, Дания, Ирландия, соли 1981 Гретсия, соли 1986 Испания, Португалия, соли 1995 Австрия, Шветсия, Финляндия, соли 2004 Полша, Чехия, Венгрия, Словакия, Словения, Литва, Латвия, Эстония, Кипр, Малта, соли 2007 Руминия, Булғория, соли 2013 Хорватия барин давлатҳо ба ташкилоти мазкур аъзо шуданд. Соли 2016 давлати Британияи Кабир мувофиқи натиҷаҳои раёипурсӣ аз таркиби Иттиҳоди Аврупо баромад.

Ба Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) 8 декабри соли 1991 асос гузошта шуда, фаъолияти худро 21 декабри ҳамон сол ба роҳ мондааст. Бинобар низоми иттиҳод давлатҳои аъзои он дар ҳамкорӣ таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, назорат намудани сиёсати берунии давлатҳо, ҳамкориҳои иқтисодӣ, ривоҷи нақлиёт ва низоми алоқа, масъалаҳои иҷтимоӣ ва сиёсати мигратсионӣ, ҳифзи саломати инсон, табиат, мубориза ба муқобили ҷинояткориро муташакилона ҳал карданашон лозим. Ҳоло Республикаҳои Федератсияи Руссия, Беларус, Қазоқистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Молдова, Озарбойҷон, Арманистон аъзои ташкилот ба ҳисоб мераванд. Туркменистон бошад, ба мақоми давлати ассотсияшуда соҳиб аст. Баробари ин Муғулистон, Афғонистон ба сифати назоратчӣ дар ҷамъомадҳои гуногундараҷа иштирок менамоянд.

Ташкилҳои Созмони ҳамкориҳои Шанхай (ТҲШ) бо имзогузориҳои ризомандии Қазоқистон, Қирғизистон, Руссия, РХХ ва Тоҷикистон бинобар ҳамкорӣ дар соҳаи ҳарбӣ, ки 26 апрели соли 1996 дар шаҳри Шанхайи Хитой баргузор шуд, вобастааст. Ташкилоти мазкур, ки

Расми 9. ТҲШ дар харитаи дунё.

аввал «Панчгонаи Шанхай» ном дошт, соли 2001 декларатсияро бо номи ҳозираи расмӣ баъди ба аъзогӣ қабул кардани Ўзбекистон эълон намуд. Соли 2017 Ҳиндустон ва Покистон ба аъзои баробарҳуқуқи ин ташкилот табдил ёфтанд. Баробари ин 6-то давлати ҳамкори мулоқотӣ ва 2-то давлати номзад ҳам иштирок менамояд (расми 6). Дар байни давлатҳо боварӣ, дӯстӣ ва ҳамсоғии хубро таъмин сохтан, дар минтақа нигоҳ доштани сулҳу салоҳ, масъалаҳои беҳавфиро дар ҳамкориҳои байнихамдигарӣ ҳал кардан, ба муқобили терроризм ва экстремизм якҷоя ҳаракат намудан, ба муқобили фуруши силоҳ, воситаҳои нашъамандӣ, ҳамчунин мигратсияи ғайриқонунӣ мубориза бурдан, доир ба масъалаҳои иқтисодӣ ҳамкориҳои байнихамдигариро ривоч додан барин масъалаҳо мақсади ташкилот ба ҳисоб меравад.

Вазъияти геосиёсӣ, низоми сотсиалистӣ, низоми капиталистӣ, давлати буфер, минтақаи ноором, мавқеи геосиёсӣ, шавқу завқи геосиёсӣ, интеграцияи иқтисодӣ.

1. Ўзбекистон дар таркиби кадом иттиҳодияҳои интеграционӣ фаъолият пеш мебарад?
2. Номи иттиҳодияҳои интеграциониро ба дафтаратон нависед, ки дар иқтисодиёти чаҳон дорои аҳамияти калон мебошанд.

§ 22. Муаммоҳои глобалии инсоният

Дар даври инқилоби саноат ва фанну техника ривочи иҷтимоиву иқтисодии инсоният қатъан тағйир ёфт. Дар натиҷаи ин тағйиротҳо як қатор муаммоҳои дорои аҳамияти умда, доираи таъсираш ҳамҷаъмияти чаҳониро фарогиранда, тараққиёти иҷтимоии ояндаи инсониятро муайянқунанда ба вучуд омад. Муаммоҳои мазкур муаммоҳои глобалӣ (умумибашарӣ)-и инсоният номида, шуда, дар роҳи ҳаллу фасли онҳо чамъ шудани имконияту ҳаракатҳои ҳамаи давлатҳо мувофиқи мақсад аст.

Сабабҳои ба вучуд омадани муаммоҳои глобалӣ ва шиддатнок гардидани онҳо аз миқдори аҳолии чаҳон дар фурсати кӯтоҳ якҷанд маротиба тағйир ёфта, бо суръати баланд ривоч ёфтани саноат ва дигар соҳаҳои истеҳсолот, вайроншавии мувозинати муҳити табиӣ дар зери таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ инсон, ба туфайли мустаҳкамшавии алоқаҳои иқтисодии байналхалқӣ дар хоҷагидорӣ чаҳон ба сифати низоми глобалии ягона ташаккул ёфтанд, инқилоби илму техника, оқибатҳои манфии технологияҳои

ахбору коммуникатсионӣ, дар байни давлатҳо ва қувваҳои сиёсӣ пурзӯршавии зиддиятҳо иборат аст. Ба ҷумлаи муаммоҳои глобалӣ, одатан инҳо медароянд: муаммоҳои ниғаҳдории тандурустӣ ва таъмини беҳавфӣи ҷаҳон; муаммои экологӣ; муаммои қафомонӣ ва қашшоқии иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳои ривочёбанда; муаммои демографӣ (бо суръати баланд зиёдшавиву ривочи аҳолии мамлакатҳои ривочёбанда ва инқирози демографӣ дар мамлакатҳои мутараққӣ); муаммои хӯрокворӣ; муаммои энергетика; муаммои захираҳои ашёи хом; муаммои оқилона истифода бурдани укёнуси дунёӣ; муаммои муносибатҳои байнимиллӣ ва байнидинӣ; муаммои мубориза ба муқобили маризиҳои хуну дил, бемориҳои онкологӣ ва СПИД. Ба ғайр аз ин, боз як гурӯҳ муаммоҳо дар адабиётҳо ба тоифаи муаммоҳои глобалӣ дохил карда шудаанд.

Муаммоҳои умумибашарии инсоният ба ҳамдигар узван пайваस्त аст, як муаммо ба шиддатнокшавии дигараш оварда мерасонад. Пас, ба як муаммо эътибор надода, ҳаллу фасли муаммои дигар имкон надорад. Масалан, дар байни муаммоҳои демографӣ ва хӯроквории мамлакатҳои ривочёбанда алоқамандии маълум мавҷуд аст, чунки бо суръати баланд зиёдшавии аҳоли норасоии маҳсулоти озуқавӣ ва гуруснагиरो шиддатнок мегардонад. Муаммоҳои энергетикӣ ва экологӣ ҳам бевосита ба ҳамдигар алоқадор ба ҳисоб мераванд. Чунончӣ, ҷустуҷӯи манбаъҳои нави энергия ва ҷорӣ намудани онҳо ба истехсолот ба сифати муҳити атроф ҳам ба дараҷаи маълум таъсир мерасонад.

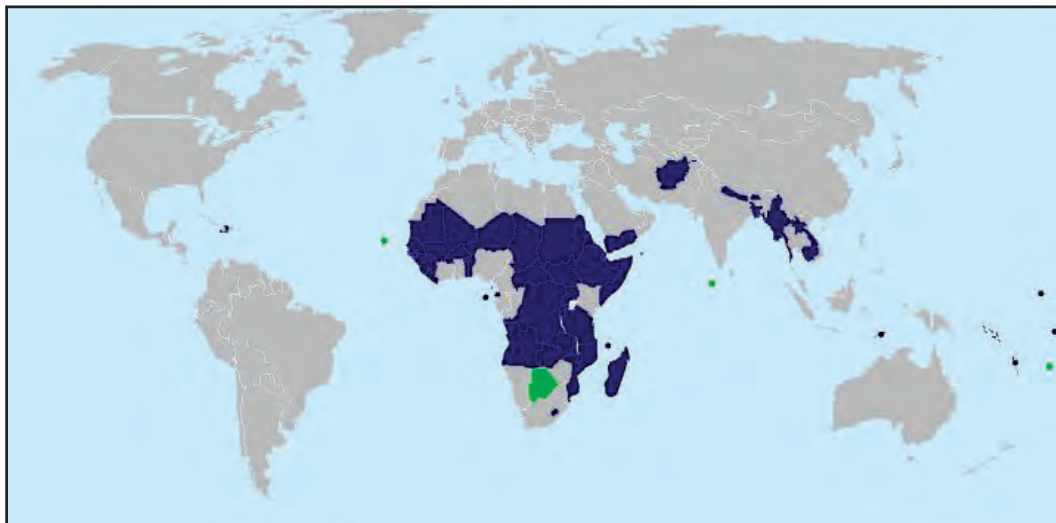
Дар байни муаммоҳои умумибашарӣ муаммои нигоҳ доштани сулҳу салоҳ ва беяроқсозӣ ба аҳамияти ниҳоят калони универсалӣ молик аст. Чунки ин муаммо ҳаллу фасл нагардад, дар рӯи Замин ба аҳволи ночор афтондани ояндаи ҳаёт ва тамаддун муқаррар аст. Дар таърихи инсоният аз рӯи баъзе маълумотҳо чамъ аз 14 ҳазор зиёд ҷангҳо рӯй додааст ва афсӯс, ки мочарои ҳарбӣ ва ихтилофҳо дар ҳудудҳои гуногуни сайёраҳо то ҳол рӯй медиҳанд. Лекин муаммои мазкур дар дараҷаи глобалӣ дар доираи ду ҷанги ҷаҳонӣ, ки дар асри XX шиддатнок гардид, аз 70 миллион нафар зиёд одамонро қурбон кард.

Баъди ҷанг бошад, давлатҳои сохташон капиталистӣ ва сотсиалистӣ алалхусус байни ИМА ва Иттифоқи Шӯравӣ дар шароити

муковимати пурзӯр «мусобиқаи яроқнокшавӣ» шиддатнок гардид. Ҳоло ИМА, Федератсияи Руссия, Британияи Кабир, Франсия, Хитой, Ҳиндустон ва Покистон давлатҳое мебошанд, ки расман соҳиби яроқи ядрой буданашон эътироф гардидааст, инчунин, РХДК ҳам ҳарчанд мақоми соҳиби силоҳи ядрой буданаш расман эътироф нагардида аст, аммо ин гуна силоҳ доштани ба ҳамагон маълум аст.

Дар минтақаҳои гуногуни дунё чанг ва бардхӯрдҳои ҳарбӣ содир мегарданд. Ба тӯфайли ҳаракатҳои ҳарбӣ ва набардҳои шахрвандӣ баъзе давлатҳо ба вазъияти фалокати гуманитарӣ омада расиданд. Ба он Сурия, Ироқ, Ливия, Сомалӣ, Афғонистон, Судани ҷанубӣ ва дигар давлатҳоро мисол овардан мумкин аст.

Инчунин ақибмонӣ ва қашшоқии иҷтимоиву иқтисодии мамлакатҳои сустривочёбанда ҳам муаммои муҳим ба ҳисоб меравад. Ҳоло дар дунё то 1,2 миллиард нафар ба гуруснагӣ дучор меоянд. Умрбинии беш аз 1,7 миллиард нафар аҳоли ба 60 сол намерасад. 1,5 миллиард нафар аҳоли аз имконияти истифобари хизмати тиббӣ маҳрум аст. Аз 1 миллиард нафар зиёд одамон ниҳоят ночор ҳаёт ба сар мебаранд. 200 миллион нафар бача ба таълими мактаб фаро гирифта нашудааст. Дар ҷаҳон беш аз 800 миллион нафар

Расми 10. Аз ҷониби СММ давлатҳои ба рӯихати аз ҳама сустривочёбанда дохилшуда (рангаш кабуд) ва давлатҳои аз ин рӯихат солҳои охир берун баромада (рангаш сабз).

одамон бесаводанд, яъне навишта, хонда наметавонанд. Давлатҳои вазъияташон аз ҷиҳати иқтимоӣ-иқтисодӣ ниҳоят вазнин аз ҷониби СММ ба гурӯҳи мамлакатҳои сусти ривочёбанда (ниҳоят ночор) дохил карда шудааст. Рӯйхати мазкур даставвал соли 1971 тартиб дода, ба он 24 давлат дохил гардида буд. Мувофиқи ҳолати соли 2014 дар он 48-то давлат қайд гардидааст (расми 11).

Аз онҳо 34-тояш дар Африко, 9-тояш дар Осиё, 4-тояш дар Океания ва 1-тояш дар Амрикои Лотинӣ (Гаити) ҷойгир шудааст. Дар ин тоифа мамлакатҳо беш аз 11 фоизи аҳолии ҷаҳон умр ба сар мебаранд. Ҳоло муаммои хӯрокворӣ дар бисёр мамлакатҳои ривочёбанда умда ба ҳисоб меравад. Моҳияти муаммои мазкур аз дар дунё қариб 1,2 миллиард нафар аҳоли ба дараҷаи зарурӣ истеъмол накардани гизо, ё ки бо ин ё ин дараҷа ба гуруснагӣ дучор омадан иборат аст. Муаммои мазкур дар мамлакатҳои Африко, ки аҳолиаш бо суръати баланд меафзояд, ниҳоят шиддатнок рӯй медиҳад. Аз он ҷумла, дар Сомалӣ, Судони ҷанубӣ, Чад ва дигар мамлакатҳо гуруснагӣ ба дараҷаи фалокати умумимиллии гуманитарӣ расид. Инчунин дар Осиёи ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ, дар баъзе мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ якчанд миллион нафар дар шароити гуруснагӣ мезиянд.

Муаммои энергетика ҳам яке аз муаммоҳои умдаи умумибашарӣ буда, моҳияти он бо мувофиқ омаданаи ба манбаи энергия, ки қисми зиёди баланси энергетикаи ҷаҳонӣ ба охир мерасад, тавсиф дода мешавад. Яъне, захираҳои сӯзишвории минералӣ (нефт, гази табиӣ, ангишт, сланес, торф) кам шуда, ё ки бисёр зиёд шудани арзиши аслии истихроҷи он, муаммои вобаста ба тафовути байни эҳтиёҷи аҳоли ва истеҳсолотро нисбати энергия ба вучуд овард. Роҳи ҳалли ин муаммо, ба фикри бисёр мутахассисон, асосан ба ду самти ҳаракатҳо вобаста аст: дар амал васеъ ҷорӣ кардани технологияҳои сарфакуандаи энергия, инчунин ба истифодабарӣ аз энергияи офтоб, шамол, гардишҳо, энергияи геотермалӣ, биосӯзишворӣ барин манбаҳои энергияи ноанъанавӣ (муқобил) зина ба зина гузаштан.

Муаммоҳои умумибашарии инсоният, муаммои нигоҳ доштани сулҳу салоҳ ва пешгирии яроқнокшавӣ, муаммои хӯрокворӣ, муаммои энергетикӣ.

1. Ҷиҳатҳои ба худ хоси муаммоҳои умумибашарӣ аз ҷиҳа иборат аст?
2. Муаммоҳои умумибашарӣ ба кадом гурӯҳҳо тақсим мегардад?

БОБИ VII. СУБМИНТАҚАҲОИ АВ- РУПО ВА АМРИКО

§ 23. Субминтақаҳои Аврупо

Расми 112. Субминтақаи Аврупо (мувофиқи таснифи Иттиҳоди Аврупо).

Аврупои Шимолӣ, Ғарбӣ, Ҷанубӣ ва Шарқӣ (расми 12). **Давлатҳои Аврупои Шимолӣ.** Ба таркиби ин субминтақа Укёнуси яхбастаи шимолӣ, инчунин 8-то давлате мебарояд, ки ба бахрҳои Шимолӣ ва Балтика, укёнуси Анлантика ҳамҷаворанд. Давлатҳои мазкур одатан ба 2 гурӯҳи таърихӣ-географӣ тақсим мегарданд: давлатҳои Скандинавия, Норвегия, Дания, Финляндия, Испания, инчунин давлатҳои соҳили Балтика, Эстония, Латвия ва Литва. Дар байни ин ду гурӯҳи давлатҳо алоқаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва мадания таърихан ташаккулёфта мавҷуд аст. Дания, Шветсия ва Норвегия монархияи конституциявӣ, боқимонда республикаҳои парламентӣ ба ҳисоб мераванд.

Ҷиҳатҳои умумии шароити табиӣ асосан бештар ба мӯътадилии иқлим ва соҳиби характери баҳрӣ будан акси худро меёбад. Фақат ба Исландия, инчунин ҳудудҳои шимолии Норвегия, Шветсия ва Финляндия ба намудҳои иқлими субарктика ва арктика

Аврупо китъаест, ки қисми Ғарбии Авруосиёро ишғол намулдааст. Майдони ҳудуди Аврупо ба 10 млн. км² баробар. Аз он 4,1 млн км² ба қисми Руссияи дар Аврупо ҷойгиршуда рост меояд. Дар хариштаи сиёсии Аврупо 44 давлати мустақил (якҷоя бо Руссия) ҷойгир аст. Ба ғайр аз он давлатҳои Туркия ва Қазоқистон ҳам қисман дар Аврупо ҷойгиранд, аммо дар омили байналхалқӣ ба таркиби китъаи Осиё дохил карда шудаанд. Давлатҳои Аврупо одатан ба 4 субминтақаи калон тақсим мегарданд.

хос. Ба Норвегия ва Исландия ре-
 лефи кӯҳӣ хос бошад, давлатҳои
 боқимонда аз масоҳати замин, асо-
 сан ҳамвориҳо иборатанд. Аз дав-
 латҳои субминтақа танҳо Исландия
 аз ҷиҳати тектонӣ дар минтақаи
 фаъол ҷойгир буда, бо вулкан ва
 гейзерҳояш дар дунё машҳур аст.
 Исландия яке аз давлатҳое ба
 ҳисоб меравад, ки аз захираҳои
 геомертал васеъ ва оқилона истифода
 мебарад. Норвегия ва Дания
 аз қабри баҳри Шимолӣ гази табиӣ ва
 нафтро кофта мегиранд, алахусус
 аз ин ҷиҳат дар Аврупо яке аз со-
 диркунандаи калони нафти ба ҳисоб
 меравад. Дар ин бобат салоҳияти
 Норвегия баланд аст. Энергетикаи
 Эстония ба сланеси даргиранда асос
 мекунад ва дар ин бора мамлақати
 ягона дар дунёст. Дар ин давлат
 беш аз 90 фоизи электроэнергия аз
 ин навъи сӯзишворӣ истифода ме-
 бараду ИЕС-ҳо истихроҷ менамо-
 янд. Дар бисёр давлатҳои субмин-
 тақа соҳаи гидроэнергетика хуб
 ривоч ёфтааст ва дар ин бора
 Норвегия ва Исландия барин мамлақ-
 атҳои кӯҳӣ сару сарваранд. Дар
 Шветсия маъдани оҳани сифаташ
 баланд, Эстония бошад, захираи
 фосфор фаровон мебошад. Инчу-
 нин дар давлатҳои субминтақа
 захираҳои ҷангалзор ҳам мавҷуд-
 анд. Вазъияти демографии мамлақ-
 атҳои Аврупои Шимолӣ аз ҷиҳати
 умумӣ ба паст будани нишондиҳанда-
 ҳои таваллуд ва фавт тавсиф
 мегардад. Вале дар Скандинавия
 ва мамлақатҳои Балтика вазъи
 демографӣ як хел нест. Дар Литва,
 Латвия, Эстония муддати дароз
 камшавии табиӣ аҳоли ва мувоза-
 нати манфии мигратсия ба назар
 мерасад, ки хоси давлатҳои
 Скандинавия нестанд. Яъне
 аҳолии ин се давлат баробари
 сипарӣ шудани вақт кам мегардад.
 Дар Аврупои Шимолӣ, алахусус
 давлатҳои Скандинавия зичии
 аҳоли андаке паст буданаш хос
 мебошад. Урбанизатсия дар
 тамоми давлатҳо аз 70 фоиз
 дараҷа боло бошад, дар Исландия,
 Норвегия, Дания ва Шветсия
 ин нишондиҳанда аз 90 фоиз
 ҳам гузашта меравад. Агромерат-
 сияи аз ҳама калон дар Аврупои
 Шимолӣ дар асоси шаҳрҳои пой-
 тахтӣ ба вучуд омадааст.

Аз ҷиҳати ривочи иҷтимоиву иқтисодӣ давлатҳои Скандинавия

Расми 12. Стокгоlm – пойтахти Шветсия

динавия аз сафи давлатҳои аз ҳама тараққикардаи ҷаҳон ҷойгир аст. Аз рӯйи нишондиҳандаи дараҷаи зиндагӣ мамлакатҳои мазкур дар бисёр рейтингҳои байналхалқӣ сарфҳои аз ҳама баландро ишғол менамоянд. Давлатҳои Балтика бошад, ба сифати мамлакатҳои низоми собиқ сотсиалистӣ давлатҳои дар гузариши иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Лекин дар байни ин давлатҳо Литва, Латвия, алаҳхусус, Эстония аз рӯйи нишондиҳандаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ба пешқадамӣ расида, бо бисёр ҷиҳаташон ба мамлакатҳои мутараққӣ наздик мераванд. Дар тақсимооти байналхалқии меҳнат давлатҳои Аврупои Шимолӣ бо ҷангалу саноати селлюлоза – коғаз, саноати маъдангудозии бештар энергияи барқ талабкунанда, мошинасозии серсоҳа (киштисозӣ, автомобилсозӣ, электроника, электротехника ва ғайра), моҳидорӣ, истеҳсоли маҳсулоти ҷорводорӣ ширу гӯшт, нақлиёти баҳрӣ ва адои хизмати туризм (сайёҳӣ) ғаёлона иштирок мекунанд. Ҳамчунин дар давлатҳои Аврупои Шимолӣ туризми таърихӣ-маданӣ ва экологӣ хуб ривож ёфтааст. Ба Финляндия, махсусан дар арафаи иди Рождество (25 декабр) миллионҳо нафар сайёҳон меоянд. Чунки дар ин давлат «қароргоҳи расмӣ»-и Санта Клаус (яъне Бобои Барфӣ) ҷойгир шудааст.

Давлатҳои Аврупои Ғарбӣ. Дар ин субминтақа се давлати аз нигоҳи иқтисодӣ ниҳоят пурқуввати қитъа – Германия, Фаронса ва Британияи Кабир, инчунин Австрия, Швейтсария, Белгия, Нидерландия, Исландия, ба сафи давлатҳои «хурд» мансуб Лихтенштейн ва Монако барин мамлакатҳо дохил мегарданд. Австрия, Швейтсария ва Лихтенштейн, ки дар кӯҳҳои Алп ҷойгиранд, гурӯҳи мамлакатҳои Алпро ташкил медиҳанд. Дар давлатҳои Белгия, Нидерландия ва Люксембург нисбатан бошад, ҷараёнҳои интегратсияи иқтисодӣ ба дараҷаи баланд асту онро ба ҳисоб гирифта, номи умумии «Бенилюкс» истифода мегардад.

Шароити иқлими мамлакатҳои субминтақа мӯътадил, иқлими ҷануби Фаронса субтропикист. Аз қанданиҳои фойиданок қонҳои нафту гази акваторияи баҳри Шимолӣ (Нидерландия, Британияи Кабир), ангишти дағал ва ангиштсанг (Германия, Франсия, Белгия, Британияи Кабир), маъданҳои оҳан (Франсия, Германия, Люксембург, Белгия) ва намақҳои калий (Германия) сазовори диққату эътибор аст. Мамлакатҳои Алп аз захираҳои гидроэнергия бой аст.

Дар мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ нишондиҳандаҳои таваллуд ва зиёдшавии табиӣ ниҳоят паст, дар Германия бошад, солиёни зиёд чараёни депопулятсия рӯй медиҳад. Лекин баланси мигратсияи беруна барои ба нишондиҳандаи мусбати баланд соҳиб буданаш афзоиши аҳоли дар давлатҳои субминтақа идома дорад. Аврупои Ғарбӣ дар дохили давлатҳои субминтақаи қитъа ҳудуди аҳолиаш аз ҳама зич ҷойгиршуда ба ҳисоб меравад. Нишондиҳандаҳои урбанизатсия, ба ғайр аз Лихтенштейн, дар тамоми давлатҳо баланд буда, дар Британияи Кабир, Белгия, Нидерландия, Люксембург аз 90 фоиз зиёд, дар Монако бошад, ба 100 фоиз баробар. Дар Аврупо ва миқёси ҷаҳон Лондон, Париж, Берлин, Гамбург, Брюссел, Амстердам, Сюрих ба доираи таъсири калон соҳиб аст ва онҳо барин дигар шаҳрҳои калон маҳз дар Аврупои Ғарбӣ ҷойгир шуданаш ҳам хусусияти ба худ хоси субминтақа аст.

Тамоми давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ба сафи давлатҳои му-тараққӣ мансуб буда, дар таркиби ҳудудии хоҷагии ҷаҳон соҳиби ҷойи муҳим аст. Давлатҳои Аврупои Ғарбӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ бо мошинсозии серсоҳа ва саноати кимиё, чорводорӣ ва кишоварзии интенсифӣ, ривочёбии бонку молия ва соҳаҳои туризми ба дараҷаи аҳамияти байналхалқӣ алоҳида ҷудо шуда меистад.

Мамлакатҳои Аврупои Ҷанубӣ. Дар харитаи сиёсии Аврупои Ҷанубӣ Испания, Португалия, Италия, Гретсия (Юнон) инчунин Андорра, Сан-Марино, Малта ва Ватикан барин давлатҳои «хурд» ҷойгиранд. Давлатҳои мазкур бо мақоми иқтисодӣ-географӣ ва ҷиҳати ривочёбии хоҷагӣ дар давоми таърихи дуру дароз аз сабаби бо баҳри Миёназамин вобаста буданашон мамлакатҳои соҳили баҳри Миёназамин гуфта ба забон гирифта мешаванд. Минтақаи мазкур гаҳвораи ҳақиқии тамаддун ва маданияти Аврупо ба ҳисоб мераванд.

Малта давлати хурд буда, дар ҷазираҳои баҳри Миёназамин, давлатҳои боқимонда аз нуқтаи назари мақоми географӣ мамлакатҳои нимаҷазира ба ҳисоб мераванд. Давлатҳои Андорра Сан-Марино, Ватикан дар нимаҷазира ҷойгир бошад ҳам, имконияти ба баҳр баромаданро надоранд. Сан-Марино бо Ватикан давлатҳои анклав ба ҳисоб мераванд. Чунки онҳо танҳо бо як давлат, яъне бо Италия ҳамсарҳад буда, батамом бо ҳудуди он ихота гардидаанд. Аз мамлакатҳои Аврупои Ҷанубӣ Испания ва Андорра аз ҷиҳати

шакли идоравӣ монархияи конституциявӣ, давлати Ватикан дар Аврупо монархияи теократии мутлақ ягона (роҳбари давлат – Папаи Рим, ки сарвари калисои Рим-католик ба ҳисоб меравад), боқимонда бошад, республикаанд.

Давлатҳои Аврупои Ҷанубӣ ба тӯфайли дар минтақаи геосинклиналии баҳри Миёназамин ҷойгиршавиашон аз ҷиҳати сейсмикӣ худди фаъол ба ҳисоб мераванд. Аз қадим вулқонҳои дар олам машҳур Етна, Везувий, Стромболи дар ҳамин қисми Аврупо ҷойгир шудааст. Аз канданиҳои ғойиданок маъданҳои металлҳои ранга ва захираҳои намакҳои минералӣ мавҷуданд. Иқлими шаклан субтропикӣ баҳри Миёназамин (тобистонаш гарм, як қадар хушк, зимистонаш мӯътадил ва серборишот) барои кишоварзӣ ва туризм шароити қулайро фароҳам меоварад.

Ба вазъияти демографияи Аврупои Ҷанубӣ паст будани зиёдшавии табиӣ ва мигратсионӣ хос мебошад. Дар байни онҳо алалхусус аҳолияш торафт камшудаистодаи давлатҳои Испания, Португалия ва Гретсия алоҳида ҷудо шуда меистад. Дар давлатҳои ривочёфтаистода, алахусус, Африқои Шимолӣ бисёр иммигрантҳо кӯчида омаданашон дар айни вақт аз ин ҷо ба мамлакатҳои Аврупои Ҷанубӣ фаъол гардидани чараёни эмигрантсионӣ боқимондаи мигратсияи субминтақаро хеле паст гардонд, дар давлатҳое, ки дар боло номбар кардем, ба нишондиҳандаҳои манфӣ мефурорад. Релефи Аврупои Ҷанубӣ, асосан ба тӯфайли аз

Расми 14. Венетсия – яке аз шаҳрҳои аз ҳама зебои Италия.

кӯҳҳо иборат будан аҳолияш ниҳоят ноҳамвор ҷойгир шуда, асосан дар ҳамвориҳои назди соҳилҳо ва водиҳои дарёҳо маскан пайдо кардаанд.

Мамлакатҳои соҳили баҳри Миёназамин нисбати давлатҳои Аврупои Шимолӣ ва Ҷанубӣ нишондиҳандаҳои ривочи иҷтимоӣ-иқтисодӣ паст аст. Алалхусус, вазъияти инқирозноки иқтисодии Гретсия, Испания ва Португалия дар доираи Иттиҳоди Аврупо ба чашм мерасад. Италия ҳарчанд аъзои гурӯҳи «ҳафтгона» бошад ҳам, ривочи иҷтимоӣ-иқтисодии худудҳои мухталифи мамлакат аз ҳамдигар ҷиддан фарқ мекунанд.

Дар тақсимои байналхалқии меҳнат: мамлакатҳои Аврупои Ҷанубӣ, нахуст субтропикӣ кишоварзӣ (ангур, меваҳои ситрусӣ, чормағз, зайтун ва ҳоказо) ба туризм ихтисосонида шудааст (расми 14). Субминтақаи мазкур ноҳияи калонтарини дунё оиди низоми баҳристон. Байни соҳаҳои ривочдиҳандаи саноатӣ – саноатҳои сабук ва озуқаворӣ аст. Бо тараққиёти автомобилсозӣ ҷудо шуда меистад.

Давлатҳои Аврупои Шарқӣ. Ба ин субминтақа баъзе республикаҳои собиқ Иттифок, инчунин собиқ мамлакатҳои сотсиалистӣ мебароянд, ки дар қитъа ҷойгир шудаанд. Яке аз ҷиҳатҳои муҳими мамлакатҳои мазкур мансуб будан ба блоки давлатҳои иқтисодӣташ дар гузариш аст. Ҳафт давлат Белорус, Чехия, Словакия, Венгрия, Молдова, Сербия, Македония имконияти ба баҳр баромадан надоранд. Булгария, Албания, Македония, Сербия, Босния ва Герсоговина, Хорватия, Черногория барин давлатҳо азбаски дар нимҷазираи Балкан ҷойгиранд, мамлакатҳои Балкан номбар мешаванд.

Дар харитаи сиёсии Аврупои Шарқӣ охири асри гузашта тағйироти ҷиддӣ рӯй дода. Дар натиҷаи пароканда шудани Иттиҳоди Шӯравӣ давлатҳои Руссия, Украина, Белорус ва Молдова созмон ёфтанд. Баъди порчашавии Республикаҳои Федеративии сотсиалистии Югославия паси ҳам Словения, Хорватия, Босния ва Герсоговина, Македония, Черногория, Сербия барин давлатҳо мустақил шуданд. Республикаҳои Чехия ва Словакия аз таркиби давлати Чехословакия ҷудо шудаанд. Тағйироти охириини эътирофгардида соли 2006 парокандашавии федератсияи Сербия ва Черногория аст. Ба истиклол расидани баъзе давлатҳои нимҷазираи Балкан, зиддиятҳои ҳарбӣ, набардҳои байнимиллӣ ва байнидиниро ба вучуд овард. Руссия, инчунин Босния ва Гертсеговина аз ҷиҳати сохти давлати ҳуқуқбунёд федеративӣ, дигар давлатҳо бошад, унитариянд.

Ҳудуди субминтақа асосан аз ҳамвории бузурги Аврупои Шарқӣ иборат бошад ҳам, боз қаторкӯҳҳои калон ҳам мавҷуд аст. Кӯҳҳо ҳудуди калони Чехия, Словакия, Руминия, Албания ва собиқ давлатҳои Югославияро ишғол намудаанд. Аз канданиҳои фойиданок захираҳои нафт ва гази табиӣ (Руссия, Руминия), ангиштсангу ангишти дағал (Украина, Руссия, Полша, Чехия, Словакия, Сербия), маъданҳои оҳан (Руссия, Украина, Полша), маъданҳои ранга (Алба-

Расми 15. Будапешт – пойтахти Венгрия

ния, Сербия, Босния ва Гертсеговина, Руминия), намакҳои калий (Белорус, Россия), торф (Белорус, Россия)-ро алоҳида нишон додан мумкин аст. Дар мамлакатҳои кӯҳсори Аврупои Шарқӣ захираҳои энергияи об бой буда, аз он самаранок истифода мебаранд.

Аҳоли дар водии дарёҳо, сохилҳои баҳр, инчунин ноҳияҳои калони саноатӣ зич ҷойгир шудааст. Дараҷаи урбанизатсия ба ғайр аз Молдова, Босния ва Гертсеговина, инчунин Словакия, аз 50 фоиз зиёд, дар баъзе давлатҳо бошад, аз 70 фоиз ҳам зиёд аст. Лекин ба ҳисоби миёна гирем, нисбати дигар субминтақаҳо дараҷаи шаҳригардии Аврупои Шарқӣ каме пасттар аст. Агромератсияи шаҳри калон дар асоси Москва, Санкт-Петербург, Прага, Киев, Будапешт (расми 15), дар ноҳияҳои саноатии канори Донетск-Днепро ва Силезияи Полша, сохилҳои канори баҳри Сиёҳи Россия ва Булғория ташаккул ёфтаанд. Вазъияти демографии солҳои охир дар давлатҳои Аврупои Шарқӣ ташаккулёфта намуди инкирозӣ дошта, дараҷаи таваллуд аз ҷавт паст буданаш тавсиф меёбад. Барои ҳамин ҳам дар аксар мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ миқдори аҳоли бо суръати баланд паст гардида, ба қатори давлатҳои аҳолиаш торафт пастшаванда шомил аст. Дар таркиби миллии аҳоли халқҳои славян сару сарваранд.

Дараҷаи иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ аз якдигар бештар фарқ мекунад. Гарчи тамоми мамлакатҳои ин ҷо ба сафи давлатҳои иқтисодиёташ гузаранда дароварда шуда бошад ҳам, нишондиҳандаҳои иқтисодии Словения, Чехия, Венгрия, Словакия, Хорватия, Полша барин аксарияти давлатҳо ба зинаи давлатҳои ривожёбандаи Аврупо наздик шуда бошад, нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии Албания, Македония, Молдова як қадар паст буда, бисёр вақт дараҷаи мамлакатҳои рӯ ба инкишофро таҷассум мегардонад.

Ихтисосонидани байналхалқии мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ асосан бо истехсолоти саноати серсоҳа, аз он ҷумла сӯзишвориву энергетика (Россия, Полша, Чехия, Руминия), металлургияи сиёҳ (Россия, Украина, Поша, Сербия, Черногория), металлургияи ранга (Сербия, Черногория, Албания), кимиё (Россия, Украина, Полша), мо-

шинасозӣ (Россия, Украина, Белорус, Полша, Чехия, Словакия), саноати сабук (Россия, Полша, Чехия), хӯрокворӣ (Чехия, Украина, Булғория, Сербия, Руминия, Македония, Молдова) муайян карда мешавад. Баъзе давлатҳо ба содироти маҳсулоти кишоварзӣ ва чорводорӣ ҳам шуғл меварзанд (Венгрия, Полша, Сербия, Булғория). Ба бисёр давлатҳо соҳаи туризм ҳам манбаи муҳими даромад ба ҳисоб меравад.

Субминтақаҳои Аврупо, Аврупои Шимолӣ, давлатҳои Скандинавия, давлатҳои Балтика, Аврупои Ғарбӣ, давлатҳои «хурд», Аврупои Ҷанубӣ, Аврупои Шарқӣ, давлатҳои дар гузариши иқтисодӣ.

1. Одатан мамлакатҳои Аврупо чандтоянд ва ба кадом субминтақаҳо чудо мешаванд?
2. Дар харитаи сиёсии Аврупои Шарқӣ охири асри гузашта чӣ гуна тағйиротҳо ба амал омаданд? Кадом давлатҳо ба истиқлол мушарраф гардида, набардҳои шахрвандиро аз сар гузаронданд?
3. Ба дафтартон давлатҳои субминтақаи Аврупо дар дохили қазира, нимқазира, соҳили баҳр ва хушкӣ ҷойгиршудаи гурӯҳи мамлакатҳоро чудо карда нависед.

§ 24. Амрикои Лотинӣ

Яке аз минтақаҳои бузурги сиёсий-географии дунё Амрикои Лотинӣ дар нимқурраи Ғарбии Замин ҷойгир буда, ба ғайр аз давлатҳои ИМА, Канада ва қазираи Гренландия қитъаи Амрико дигар ҳамаи мамлакатҳоро дар бар мегирад. Қисми зиёди аҳолиаш азбаски дар асоси забони лотинии қадимӣ бо забони испанӣ ва португалӣ гуфтугӯ мекунад, минтақаи мазкур Амрикои Лотинӣ номбар мегардад.

Ҳоло дар харитаи сиёсии Амрикои Лотинӣ 33 давлати мустақил, инчунин як қатор мустамликаҳо мавҷуд аст. Дар ҳудуди он якчанд минтақаҳои хурд ҳам чудо карда мешаванд. Аз он ҷумла, қисми ҷанубии ИМА-и қитъаи Амрикои Шимолӣ ва давлатҳое, ки дар қазираҳои баҳри Кариб ҷойгиранд, минтақаи Амрикои Миёна (Мезоамерика)-ро ташкил медиҳанд. Дар байни минтақаи мазкур бо ҳудуд, аҳоли ва салоҳияти иқтисодӣ Мексика чудо шуда меистад. Ба ғайр аз Мексика дигар давлатҳои Амрикои Миёна аз сабаби бо акваторияи баҳри Кариб, захираҳои табиат ва роҳҳои нақлиётӣ он узван пайваст буданашон давлатҳои ҳавзаи Кариб

хам номида мешаванд. Дар қитъа аз Мексика дар тарафи ҷанубӣ-шарқӣ 7-то давлат (Белиз, Гватемала, Салвадор, Никарагуа, Коста-Рика, Панама) Амрикои Марказӣ номида мешаванд. 13 мамлақати ҷазираи баҳри Кариб дар навбати худ, дар зери унвони Вест-Индия муттаҳид сохта мешавад. Дар қитъаи Амрикаи Ҷанубӣ бошад, 12-то давлати мустақил ва 1-то мустамлика (Гвианаи Фаронса) ҷойгир аст. Дар Амрикои Ҷанубӣ барои ба уқёнуси Амрикои Лотинӣ баромадан 2-то давлати ҷойгиршуда имконият надорад. Онҳо Боливия ва Парагвайанд.

Аз ҷиҳати калонии ҳудуд Бразилия (дар байни мамлақатҳои ҷаҳон ҷойи панҷум), Аргентина (ҷойи ҳаштум), Мексика, Перу, Венесуэла ва Колумбия ҷудо шуда меистанд. Дар Вест-Индия ба сафи давлатҳои «хурд» мансуб якчанд давлат ҷойгир аст. Дар аксари давлатҳои Амрикои Лотинӣ шакли идораи республикаи президентӣ ҷорӣ гардидааст. Давлатҳои бузург аз қабилӣ Бразилия, Аргентина, Мексика, Венесуэла, инчунин мамлақати Сент-Китс ва Невис, ки аз 2 ҷазираи хурди баҳри Карибанд, сохти давлати федеративиро моликанд. Давлатҳои боқимонда бошанд, сохти унитариро доранд.

Дар қисми ғарбии Амрикои Лотинӣ кӯҳҳои Кордильера ва Анд якчанд ҳазор километр тӯл кашидаанд. Ҳудуди давлатҳои Мексика, Амрикои Марказӣ, мамлақатҳои Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Чилиро асосан ана ҳамин кӯҳҳо ишғол намудаанд. Давлатҳои Венесуэла ва Парагвай ҳам қисман бо кӯҳҳои Анд банданд. Инчунин сатҳи замини мамлақатҳои ҷазираи баҳри Кариб бисёр вақт намуди кӯҳистонро мемонанд. Кӯҳҳои Кордильери ва Анд ҷазираҳои баҳри Кариб аз ҷиҳати сейсмикӣ ва вулкан дар рӯйи замин ба қатори минтақаҳои фаъол медароянд. Барои ҳамин дар мамлақатҳои кӯҳсори Амрикои Лотинӣ заминларзаҳои пурзӯр дар вақт-вақташ содир мегарданд. Масалан, соли 2010 дар Чили, соли 2012 дар Гватемала, соли 2010 дар Гаити ба амал омадани заминҷунбӣ зарари ҳалокатнок расонд.

Баъзе давлатҳои Амрикои Лотинӣ аз рӯйи канданиҳои гуногуни фойиданок дар миқёси хоҷагии ҷаҳонӣ дорои захираи аҳамиятнок аст. Аз он ҷумла, аз захираҳои нафту газ Венесуэла, Мексика, маъдани оҳан Бразилия, Куба, Венесуэла, маъдани боксит (алюминий) Ямайка, Бразилия, Венесуэла, Гаяна, Суринам, мис Чили, Перу, никел Куба, қалъагӣ, литий ва намакҳои минералӣ Боливия, селитраи (аммиаки)

табий Чили, сангҳои гаронбаҳо Колумбия бой ба ҳисоб мераванд. Азбаски ҳудудаш асосан дар минтақаҳои гарм ҷойгир шудааст, Амрикои Лотинӣ аз захираҳои агроиклим саршор аст, қорҳои кишоварзӣ дар ин ҷо тамоми сол давом мекунанд. Лекин дар Амрикои Миёна тӯфонҳои тропикӣ тез-тез содир гашта, ба аҳоли ва хоҷагӣ зарари калон мерасонад. Азбаски иқлимаш сернам аст, Амрикои Лотинӣ бо об ва захираҳои энергияи обӣ хуб таъмин гардидааст.

Дар давлатҳои Амрикои Лотинӣ дар ҳолати соли 2017 ҷамъ қариб 650 миллион нафар аҳоли истиқомат мекунанд ва он 8,5 Ҷоизи аҳолии кураи Заминро ташкил медиҳад. Дар асри гузашта афзоиши табиӣ аҳолии Амрикои Лотинӣ зинаи «таркиши демографӣ»-ро аз сар гузаронда, аҳолии минтақа ва ҳиссаи он дар таркиби аҳолии ҷаҳон бо суръати баланд афзоиш ёфтааст. Ҳоло дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ дараҷаи таваллуд баробари ба охирагӣ паस्त рафта, аз рӯи тавсифи гузариши демографӣ марҳилаи 3-юмро аз сар мегузаронад. Куба, Уругвай ва Аргентина бошанд, ҷараёни гузариши демографиро ба анҷом расонда, бо дараҷаи пасти зиёдшавии аҳоли фарқ карда меистанд.

Аз ҷиҳати миқдори аҳоли Бразилия (206 млн, соли 2016, дар ҷаҳон ҷойи 5), Мексика (121 млн, соли 2015, дар ҷаҳон ҷойи 11) пешқадаманд. Инчунин аҳолии Колумбия, Аргентина, Венесуэла ва Перу барин мамлакатҳо аз 20 то 50 миллион нафаранд. Баробари ин дар баъзе давлатҳои «хурди» баҳрии Вест-Индия теъдоди аҳоли ба 0,5 миллион нафар намерасад.

Аксар давлатҳои Амрикои Лотинӣ ба гурӯҳи мамлакатҳои урбанизатсияшон баланд мансубанд. Алалхусус, нишондихандаи шаҳришавӣ дар Аргентина, Венесуэла ва Уругвай аз 90 Ҷоизи, Бразилия ва Чили аз 80 Ҷоизи меафзояд. Дар асоси (поёи) Мехико, Сан-Паули, Рио-да-Жанейро, Лима, Буэнос-Айрес, Санта-фе-де-Богота барин шаҳрҳои аз ҳама калони Амрикои Лотинӣ дар миқёси ҷаҳон агломератсияе ба вучуд омад, ки аз қатори шаҳрҳои аз ҳама бузург ҷой пайдо карданд. Лекин ба ин шаҳрҳои «гигант» миллионҳо нафар одамон аз деҳот омада, майдонҳои ниҳоят калонро ишғол намуда дар мавзёҳои хароб ҳаёт ба сар мебаранд.

Таркиби ирқии ҳозираи аҳолии Амрикои Лотинӣ гуногун буда, асосан дар даври мустамликадорӣ Аврупо ташаккул ёфтааст. Дар ин минтақа авлодони аврупоӣҳо (креолҳо), сиёхпӯстон, хиндуёни

Расми 16. Забонҳои давлатии мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ.

амрикоӣ, инчунин метисҳо, мулат ва самбоҳо барин вакилони омехтаи наждӣ зиндагонӣ мекунанд. Аҳолии тахчоии амрикоӣ ба нажди монголоид мансуб хиндиёни амрикоӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар Амрикои Лотинӣ дар бисёрии давлатҳо ба сифати забони давлатӣ забони испанӣ қабул гардидааст (расми 16). Аз ҷиҳати майдони ҳудуд ва миқдори аҳоли дар субминтақа пешрав Бразилия буда, забони давлатӣ ва дар муомила забони асосӣ – забони португалӣ аст. Дар Гаити, Гвиана ва боз баъзе мамлакатҳои ҷазиравӣ забони давлатӣ франсузӣ, дар Гаянаи Амрикои Ҷанубӣ, Белизи Амрикои Марказӣ, инчунин дар як қатор мамлакатҳои Вест-Индиян ин вазифаро забони англисӣ

ба ҷо меоварад. Инчунин дар давлати Суринами Амрикои Ҷанубӣ ва баъзе мамлакатҳои баҳри Кариб забони нидерландӣ (хўлландӣ) васеъ истифода бурда мешавад. Дар Амрикои Лотинӣ насронӣни калисои Рим-католик аксариятро ташкил медиҳад ва минтақаи мазкур аз ҷиҳати миқдори католикҳо дар дунё пешрав аст. Дар мамлакатҳои забонашон англисӣ протестантӣ, дар мамлакатҳои «се гўшаи Гвиана» бошад, индуизм ва дини ислом васеъ паҳн гардидааст. Амрикои Лотинӣ асосан дар ду хел ҳудуд – укёнуси Атлантика ва ҳамвориҳои канори соҳили баҳри Кариб, инчунин дар ноҳияҳои дохилии кўҳҳои Кордилера-Анд мучассам шудааст. Қисми аксари аҳолии мамлакатҳо, аз қабилҳои Мексика, Перу, Колумбия, Эквадор бо дар ноҳияҳои кўҳҳои баланд зиндагонӣ карданашон фарқ менамоянд. Дар ин бора «рекорди географӣ»-и ба худ хос ба давлати Боливия мансуб аст, ки нисфи аҳолиаш дар 3300–3800 метр баландии мутлақи кўҳҳои байзашакли Алтиплано ҳаёт ба сар мебаранд. Шаҳри Ла-Пас пойтахти дар дунё аз ҳама баландтарин ҷойгиршуда аст. Он дар чунин шароити релеф ташаккул ёфта шаҳри ягонаи «миллионер» ба ҳисоб меравад. Дар Бразилия, Уругвай, Аргентина, Венесуэла ва алаҳусус, дар давлатҳои ҷазиравӣ дар навбати худ аҳоли асосан дар ҳамвориҳои ба укёнус ва баҳр ҳамҷавор мучассам гардидаанд.

Ихтисосонидани байналхалқии мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ, сараввал бо саноати сӯзишворӣ кӯҳканӣ, маъдангудозӣ, инчунин кишоварзии серсоҳа вобаста аст. Холо барои баъзе мамлакатҳо мошинасозӣ ҳам ба соҳаи муҳими истеҳсолот табдил ёфтааст. Дар саноати сӯзишворӣ аҳамияти асосии содирот ба нафт ва саноати азнавкоркарди нафт тааллуқ дошта, ин соҳаи истеҳсолот сараввал дар Венесуэла, Мексика ба дараҷаи баланд ривоч ёфтааст. Инчунин дар давлатҳои Эквадор, Боливия ҳам саноати нафту газ тараққӣ меёбад. Солҳои охир дар таркиби содироти умумии мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ саҳми нафту газ аз 20 фоиз зиёд мебошад. Ҳиссаи мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ қариб 8 фоизи ҳаҷми умумии содироти сӯзишвории ҷаҳонро ташкил медиҳад.

Дар мамлакатҳои минтақа саноати кӯҳканӣ ва маъдангудозӣ хуб тараққӣ ёфтааст. Бразилия дар байни мамлакатҳои ҷаҳон оид ба кофтан ва содироти маъдани оҳан яке аз ҷойҳои фахриро ишғол менамояд. Инчунин, ба истихроҷи марганес, алюминий, мис, маъдани уран ҳам таҳассусонида шудааст. Аз ҳисоби сохтани ИБО (ГЭС) корхонаҳои маъдангудозии Бразилия бо энергияи барқи арзон таъмин мегардад ва ин соҳаи истеҳсолӣ дар мамлакат торафт тараққӣ мекунад. Қисми аз ҳама калони содироти маҳсулоти саноати маъдангудозии Амрикои Лотинӣ ба мис рост меояд. Саноати истихроҷ ва гудозиши маъдани мазкур алалхусус барои Чилӣ ва Перу дорои аҳамияти калони иқтисодист. Куба бошад, дар истеҳсоли маъданҳои никел ва кобалт ба қатори мамлакатҳои пешқадам мебарояд.

Саноати мошинасозӣ асосан дар Бразилия, Мексика ва Аргентина хуб ривоч ёфта, дар миқёси хоҷагии ҷаҳон бисёр вақт ба соҳаҳои автомобилсозӣ, электроника ва электротехникӣ таҳассусонида шудааст. Барои мамлакатҳои мазкур автомобилҳои сабукрав ба маҳсулоти аз ҳама асосии содирот табдил ёфтааст. Дар давлатҳои калони Амрикои Лотинӣ барои хуб ривоч ёфтани мошинасозӣ хуб тараққӣ кардани заминаи маъдангудозӣ, қувваи кори арзону нисбатан малаканок, мавҷуд будани бозори дохилӣ, ҳамкорӣ кардан бо давлатҳои мутараққӣ, дар навбати аввал, корпоратсияҳои калонтарини ИМА муҳим ба ҳисоб меравад. Кишоварзӣ ҳам ихтисосонидани байналхалқии мамлакатҳои Амрикои Лотиниро аз бисёр ҷиҳат муайян месозад. Алалхусус, барои иқтисодиёти Бразилия ва Куба рӯёндани шакарқамиш ва ба содирот баровардани он дорои аҳамияти калон аст. Ду давлати мазкур дар боби содироти

Расми 17. Қахваторҳои Бразилия

шакар дар дунё чойи намоёнро ишғол менамояд.

Аз рӯйи содироти қахва Бразилия дар ҷаҳон сару сарвар аст. Самтҳои Ҷанубӣ-Ғарбии кӯҳҳои байзашакли Бразилияро майдонҳои калони қахватор ишғол менамояд (расми 17). Дар гулӯгоҳи Мексика ва баҳри Кариб рӯбарӯ истодаи худудҳои Мексика, давлатҳои Амрикои Марказӣ ва

назди кӯҳҳои Колумбия (500–1500 м) ҳам ноҳияҳои кишоварзии калони ба рӯёндани қахва тахассусонидашуда ташаккул ёфтааст. Дар ин ҷо навъи қахваи «арабика» рӯёндашуда дар ҷаҳон аз ҳама ҳушсифат ва гаронбаҳо ба ҳисоб меравад.

Банан ба Амрикои Лотинӣ аз Осиё оварда шуда, аввали асри гузашта дар давлатҳои Амрикои Марказӣ ба кишти кишоварзии аз ҳама асосӣ табдил ёфт.

Аз рӯйи рӯёндан ва содироти соя дар байни давлатҳои Амрикои Лотинӣ Бразилия, Парагвай ва Аргентина, қахва Бразилия, Эквадор ва Республикаи Доминикана, пахта бошад, Бразилия, Парагвай, Мексика ва Аргентина бисёр ба содирот бароварда мешавад.

Боз як ноҳияи калони кишоварзии Амрикои Лотинӣ майдонҳои ҳудуди Пампаи Аргентина аст. Релефи ҳамвор, иқлими субтропикии гарм ва намнок, ҳоки сиёҳи серҳосили Пампаи Аргентина барои деҳқонӣ (кишоварзӣ) ва чорводорӣ таъминоти гӯшт шароити қулайро соҳиб аст. Аз ҳисоби хоҷагиҳои фермерии ҳамин ноҳия Аргентина ба яке аз содиркунандаҳои пешқадами гандум, чуворимакка ва гӯшти дунё табдил ёфт.

Канали Панама, ки дар низоми нақлиёти баҳрии байналхалқӣ мақоми алоҳидаро соҳиб аст, ду қитъа, яъне Амрикои Шимоли ва Ҷанубӣ чойгир аст, аз ҳудуди давлати Панама тӯл мекашад. Канали мазкур бо баҳри Кариб, ки ба ҳавзаи укёноси Атлантика тааллуқдор аст, онро бо укёноси Ором пайвастааст ва яке аз роҳҳои калони серҳаракати баҳр ба ҳисоб меравад. Давлати Панама дар навбати худ барои ширкатҳои баҳрӣ андозаҳои дараҷаашон пастро чорӣ карда, дар ҷаҳон ба мамлақати флоти баҳриаш аз ҳама калон табдил ёфт. Ба ин асосан аз ҳисоби ширкатҳои нақлиёти хориҷӣ, ки дар Панама расман номнавис гардидаанд, муваффақ шудааст.

Маълум, ки давлатҳои Амрикои Лотинӣ ба блоки мамлакатҳои рӯ ба инкишоф мансуб аст. Дар натиҷа Бразилия, Мексика ва Аргентина, ки 2/3 қисми маҳсулоти умумии дохили (МУД) рост меояд, ба гурӯҳи давлатҳои ривочёбандаи таъягоҳӣ дохил мешавад. Инчунин, нишондиҳандаҳои ривочи иҷтимоиву иқтисодӣ ва дараҷаи баланди зиндагонии аҳоли дар байни мамлакатҳои минтақа ба Чили, Уругвай, қазираҳои Барбадос ва Багама хос аст.

Мувофиқи ба ҳисоб гирифтани мавқеи иқтисодии географӣ, солохияти иҷтимоиву иқтисодӣ, ихтисосонидани байналхалқӣ, хусусиятҳои таркиби наҷодӣ, этникӣ ва динӣ, инчунин қараёнҳои интегратсияи иқтисодии байналхалқӣ Амрикои Лотинӣ ба 7-то субминтақаи зерин тақсим мегардад:

- Мексика;
- Амрикои Марказӣ (Белиз, Гватемала, Салвадор, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика, Панама);
- Вест-Индия (мамлакатҳои қазираҳои баҳри Кариб);
- мамлакатҳои Анд (Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Чили);
- секунҷаи Гвиана (Гаяна, Суринам, Гвианаи Фаронса);
- Бразилия;
- мамлакатҳои Ла-Плата (Аргентина, Уругвай, Парагвай).

Амрикои Лотинӣ, Амрикои Миёна (Мезоамрико) мамлакатҳои ҳавзаи Кариб, Амрикои Марказӣ, Вест-Индия, Амрикои Ҷанубӣ, секунҷаи Гвиана, ҳиндуҳои амрикоӣ, метисҳо, мулатҳо, самбо, ҳабашҳо, креолҳо, мамлакатҳои ривочёбандаи таъягоҳӣ, мамлакатҳои Анд, мамлакатҳои Ла-Плата.

1. Мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ аз қадом захираҳои табиӣ бой аст? Дар давлатҳои минтақа чӣ гуна қанданиҳои фойиданоки захираи аҳамияташ ҳаҷонӣ мавҷуд аст?
2. Амрикои Лотинӣ ба қадом субминтақа тақсим мегардад ва дар ин ҳол чӣ гуна мезонҳоро ба ҳисоб гирифтаанд?
3. Ба аҳолии Боливия ва Перуи кӯҳи ва давлатҳои Аргентина ва Уругвайи дорои ҳамворӣ аз ҷиҳати наҷодӣ, забон, таркиб ва ҷойгиршавӣ тавсифи қиёсӣ диҳед.

§ 25. Мамлакатҳои қазиравии ҳавзаи Кариб

Дар байни қитъаҳои Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ, гулӯгоҳи Мексика ва қазираҳои дар акваторияи муттаҳидшудаи Атлантика ва баҳри Кариб ҷойгиршуда аз тарафи экспедитсияи якуми Христофор

Колумб соли 1422 аввалин заминҳои кушодашудаи қитъа Амрико ба ҳисоб меравад. Колумб ба он номи Вест-Индия, яъне «Ҳиндустони Ғарбӣ»-ро додааст. Ҳудуди мазкур сонитар як қисми Амрико буданаш маълум гардидааст, ин ном то ҳол васеъ истифода мешавад. Вест-Индия аз се архипелаги калон иборат аст: қазираҳои Антили Калон, ки саросари сарҳади шимолии баҳри Кариб тӯл кашидааст (аз ҳама бузургаш Куба, Гаити, Ямайка, Пиерто-Рико), қазираҳои Антили Хурди канори шарқӣ ва чанубӣ-шарқии баҳри Кариб ва қазираҳои Багамаи дар шимоли қазираи Антили Калон ҷойгиршуда. Майдони умумии Вест-Индия дар атрофи 245 ҳазор км² буда, аз он 216 ҳазор км²-ро қазираи Антили Калон ишғол менамояд. Майдони қазираҳои Антили Хурд ва Багама қариб, ки як хел буда, ба ҳар ду архипелаг 14 ҳазор км² зиёдтар ҳудуд рост меояд.

Дар қазираҳои Вест-Индия чамъ 13-то давлати мустақил ҷойгир шудааст. Дар қазираи Антили Калон давлатҳои Куба, Гаитӣ, Республикаи Доминикана ва Ямайка, қазираи Антили Хурд давлатҳои «хурди» Антигуа, Барбуда, Барбадос, Гренада, Доминика, Сент-Винсент ва Гренадина, Сент-Китс ва Невис, Сент-Люсия, Тринад ва Тобако, дар қазираи Багама бошад, бо ҳамин ном давлат ҷойгир аст. Ба ғайр аз ин, дар харитаи сиёсии Вест-Индия чамъ қариб 15 мустамликаҳои Британияи Кабир, Франция, Нидерландия ва ИМА, ҳудудҳои паси баҳр, инчунин ҳудудҳои худидоракунанда мавҷуданд. Аз ҷиҳати калонии ҳудуд ва миқдори аҳоли дар байни давлатҳои субминтақа Республикаи Куба дар ҷойи аввал меистад. Аз ҷиҳати майдон ва аҳоли аз мамлакатҳои номустақил аз ҳама калонаш «ҳудуди худ идоракунӣ»-и Пуерто-Рико тааллуқи ИМА мебошад. Аз ҷиҳати идоракунӣ 10 давлат республика, 3-гояш шохигарии Иттиҳоди Британия (роҳбари расмӣ давлат маликаи Британияи Кабири монархияи конституциявӣ мустақил) ба ҳисоб меравад.

Азбаски қазираҳои Вест-Индия дар маҳалли бо ҳам бархӯрди сарҳади плитаи литосфераи Кариб ва Амрикои Шимолӣ ҷойгир аст, дар он ҷо дар вақт-вақташ заминларзаҳои саҳт ба амал меоянд. Дар қазираҳои Антили Хурд ҳаракатҳои вулкан бисёр содир мегардад. Ҳамвориҳо танҳо дар Куба майдони бисёреро ишғол намудаанд. Дар бисёр ҷойҳои соҳили қазираҳо барои нигоҳ доштани киштиҳои шароити қулай муҳайёст. Аз канданиҳои фойиданок асосан боксит (Ямайка, Республикаи Доминикана), саноати маъданҳо ва кобальт

(Ку-ба), намаки ошомиданӣ (Республикаи Доминакана) аҳамияти саноатӣ дорад. Нафт бештар дар ҷазираҳои Багама, инчунин давлатҳои Тринидад ва Тобако истихроҷ мегардад. Инчунин, дар ҷазираи Тринидад кӯле мавҷуд аст, ки аз он асфалти табиӣ мегиранд.

Иқлимаш тропикӣ. Дар давоми сол гарм, лекин ба туфайли шамолҳои пассати аз ҷониби уқёнуси Атлантика мудом вазанда мулоим ва нам мебошад. Аз моҳи май то ноябр тобистони ниҳоят гарму сербориш давом мекунад. Зимистони мӯътадилу нисбатан хушк охири моҳи ноябр оғоз ёфта, то моҳи май ба назар мерасад. Маҳз фасли зимистони тропикӣ барои истироҳат мавсими хуб ва форум буда, даври аз ҳама «гармҷӯшон»-и сайёҳӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз ҷиҳатҳои монарии иқлим тез-тез рӯй додани тӯфонҳои пурзӯр аст.

Миқдори умумии аҳолии Вест-Индия ба 43 миллион нафар (дар ҳолати соли 2016), Куба ба 11,2 млн ва Республикаи Доминикана ба 10,6 млн нафар баробар аст.

Дар аксар мамлакатҳои Вест-Индия нишондиҳандаҳои таваллуд ва бо роҳи зиёдшавии табиӣ аҳоли ба дараҷаи миёна ва паст аст. Дар Гаитӣ ва Республикаи Доминикана дараҷаи таваллуд ва бо роҳи табиӣ зиёдшавии аҳоли дар субминтақа аз ҳама баланд буда, теъдоди аҳоли дар ин давлатҳо бо суръати баланд афзун мегардад. Дар бисёр давлатҳо ба афзоиши теъдоди аҳоли ба дараҷаи баланд будани эмигрантсия таъсири манфӣ мерасонад. Ин махсусан ба Пуэрто-Рико ҳолати хос аст, ки аҳолиаш ба таври оммавӣ ба ИМА кӯч мебаранд.

Дараҷаи урбанизатсия дар бисёр давлатҳо баланд (дар субминтақа ҳамагӣ ба ҳисоби миёна 70 фоиз), дар баъзе давлатҳои «хурд» саҳми аҳолии шаҳр паст аст. Масалан, дар давлатҳои Сент-Люсия, Тринидад ва Тобако ба 20 фоиз ҳам намерасад. Шаҳрҳои аз ҳама калони Вест-Индия – пойтахти Куба Гавана, пойтахти Республикаи Доминикана Санто-Доминго, пойтахти Гаитӣ Порт-о-Пренс ва пойтахти Ямайка Кингстон мебошанд.

Дар таркиби наҷодии аҳолии Куба ва Пуэрто-Рико авлодони аврупоӣён (креолҳо), Республикаи Доминиканаи мулатҳо, дар дигар давлатҳо бошад, ҳабашҳо бисёриро ташкил медиҳанд. Забони давлати Куба ва Республикаи Доминикана испанӣ, Республикаи Гаитӣ франсузӣ, дар давлатҳои боқимонда бошад, забони англисӣ мебошад.

Мавқеи географии иқтисодии мамлакатҳои ҷазираи баҳри Кариб дар зери таъсири шароит ва захираҳои табиӣ, захираҳои аҳоли ва

меҳнат дар низоми тақсимои байналхалқии меҳнат, асосан сайёҳӣ, рӯёндани зироати тропикӣ: маъдангудозӣ, саноати сабук ва озукаворӣ, сектори адои хизмати молияву бонк барин соҳаҳои иқтисодӣ таҳассусонида шудааст. Доираи таҳассусонидани хоҷагидорӣ аксар мамлакатҳо танг аст. Масалан, Тринидад ва Тобако асосан барои азнавкоркарди нефт ва истеҳсоли аммиак, Гренада барои рӯёндани чормағзи мускат ва какао, Сент Винсент ва Гренада

Расми 18. Тафовутҳои ривоҷи иҷтимоиву иқтисодии давлатҳои Вест-Индия: шаҳри Нассау – пойтахти қазираи Багама (тарафи чап) ва яке аз мавзёҳои хароби пойтахти Гаитӣ – шаҳри Порт-о-Пренс (тарафи рост).

бошад, барои истеҳсоли крахмал ва анҷомҳои варзишӣ (хусусан ракеткаҳои теннис) таҳассусонида шудааст.

Алоқаҳои савдои беруна асосан бо ИМА, инчунин дигар давлатҳои Амрикои Лотинӣ ба амал бароварда мешавад.

Мувофиқи дараҷаи рушди иҷтимоиву иқтисодӣ мамлакатҳои Вест-Индия ба тоифаи давлатҳои рӯ ба инкишоф мансубанд. Аммо дар боби рушди иқтисодӣ ва дараҷаи зисту зиндагонии аҳоли дар байни мамлакатҳо тафовутҳо мавҷуданд (расми 18). Давлатҳои аз ҳама пешқадами субминтақа қазираҳои Барбадос ва Багама, аз ҳама қафомонда Доминика ва хусусан, Республикаи Гаитӣ ба ҳисоб мераванд.

Баҳри Кариб, Вест-Индия, қазираҳои Антили Калон, қазираҳои Антили Хурд, қазираҳои Багама, давлатҳои «хурд», мустамлика, ҳудуди паси баҳр, ҳудуди худидорақунанда

1. Маънои луғавии номи географии Вест-Индия ва пайдошавиширо фаҳмонед.
2. Вест-Индия аз кадом қазираи хушк иборат аст ва дар харитаи сиёсӣ кадом давлатҳо мавҷуданд?
3. Хусусиятҳои таркиби динӣ, забонӣ ва наҷоди аҳолии мамлақати қазираи баҳри Кариб аз чӣ иборат аст?

БОБИ VIII. СУБМИНТАҚАҲОИ АФРИҚО. ДАВЛАТҲОИ ОКЕАНИЯ

§ 26. Субминтақаҳои Африқо

Африқо ба захираҳои табиӣ бой буданаш нигоҳ накарда, дар натиҷаи мавҷудияти муаммоҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ қитъаи ҷамъ гардидани бисёр давлатҳои дараҷаи тараққиётшон паст низ мебошад. Майдони умумии он аз 30,3 млн км² бештар буда, дар қитъаи мазкур 62 давлат ҷойгир шудааст. Аз онҳо 54-тояш давлати мустақил мебошад. Дар қитъа 10-то ҷазира, 15-тояш дар дохили хушкӣ буда, 37-тояш ба сарҳади баҳрӣ молик аст. Ҳудуди Африқо ба 5-то субминтақа ҷудо мегардад (ҷадвали 9).

Субминтақаҳои Африқои Шимолӣ, Ғарбӣ, Марказӣ, Шарқӣ ва Ҷанубӣ аз якдигар бо хусусиятҳои мавқеи географӣ, дараҷаи таъмин будан бо захираҳои табиӣ, то теъдоди давлатҳои дар майдон ҷойгиршуда барин нишондиҳандаҳо фарқ мекунад (расми 19).

Ҷадвали 10

Маълумоти умумӣ дар бораи субминтақаҳои Африқо

Субминтақаҳо	Майдонаш млн. км ²	Теъдоди аҳоли, млн. нафар	Миқдори давлатҳо
Шимолӣ	8,5	218	7
Ғарбӣ	6,0	341	16
Шарқӣ	6,3	379	17
Марказӣ	6,6	142	9
Ҷанубӣ	2,7	61	5

Африқои Шимолӣ аз сабаби ба баҳрҳои Миёназамин ва Сурх, уқёнуси Атлантика баромадан имкон мавҷуд будан аз қадим бо давлатҳои Аврупо, инчунин Осиёи Ғарбӣ равобитро ба роҳ монда буд. Ба минтақаи субтропикӣ рост омадани қисми калони ҳудуди ба тахассусонидани парвариши пахта, зайтун, ангур, меваҳои ситрусӣ сабаб гардидааст. Ривочи соҳаҳои саноат бошад, дар навбати аввал ба истихроҷи ашёҳои хоми минералӣ (нафт, газ)

Расми 19. Субминтақаҳои Африко.

Азбаски ба таърихи бисёрсола молик аст, барои иқтисодиёти давлатҳои минтақа кишоварзии обёрикунанда, чорводории бодиянишин, хунармандӣ барин соҳаҳое, ки анъанавӣ ба ҳисоб мераванд, бо молики анъанаҳои ба худ хос будан ҷудо шуда меистад.

Африкои Ғарбӣ дар байни гулӯгоҳҳои Саҳрои Кабир ва Гвинея ҷойгир буда, худудаш ба дашти тропикӣ, ба саванна ва минтақаи экваториалии нам рост меояд. Субминтақаи мазкур дар Африка аз ҷиҳати майдон хеле калон будан ва бинобар зиёдии нуфузи аҳоли ҷойи пешро соҳиб мегардад. Таркиби миллии аҳоли ниҳоят мураккаб мебошад.

Қиёфаи замонавии субминтақаро, дар навбати аввал, дар ин ҷо аз қадим ривочёфтааст, таҳассусонӣ ба кишоварзӣ, ки муайян месозад. Давлатҳои субминтақа, ки дар ривочи хоҷагидории плантатсиявӣ соҳиби таҷрибаи калон мебошад, асосан ба рӯёндани зироати техникӣ таҳассусонида шудаанд. Қисми асосии зироати якҷаҳукмроне, ки дар кишоварзӣ рӯёнда мешавад (чормағзи заминӣ, меваҳои гуногун, каучуки табиӣ, какао, қаҳва), ба содирот бароварда мешавад. Саноати кӯҳкани соҳаи асосии ривочёфта ба ҳисоб меравад. Асосан, маъданҳои оҳан ва уран, боксит, қалъагӣ, нафт, алмос, тилло ҳосил карда мешавад. Нигерия нисбати иқтисодиёти Африкои Ғарбӣ ба давлатҳои ривочёфта мисол шуда метавонад. Африкои Марказӣ дар қисми марказии қитъа ҷойгир шуда, дар ҷангалзорҳои нам ва экваториалӣ, инчунин дар

табиӣ, фосфорит, маъдани оҳан) ва азнавкоркард вобаста аст. Ба ғайр аз ин ба азнавкоркарди маҳсулоти кишоварзӣ таҳассусонидани саноати сабук ва хӯрокворӣ ҳам хуб тараққӣ кардааст. Дар ин ҷо нақлиёти баҳрӣ аҳамиятнок ба ҳисоб меравад. Алалхусус, дар ин минтақа ҷойгир будани канали Сувайш барои ба дараҷаи баланд тараққӣ кардани хизмати нақлиёт сабаб шудааст. Ба ғайр аз ин, дар соҳаи адои хизмат умури сайёҳӣ ҳам мавқеи калон дорад. Қисми асосии аҳолиро халқҳои ба забони арабӣ гуфтугӯкунанда ташкил медиҳанд.

минтақаи саванна ҷойгир шудааст. Захираҳои минералии субминтақа гуногун аст, мувофиқи захираҳо на фақат дар Африко, балки дар ҷаҳон ҳам яке аз ҷойҳои пешравро ишғол менамояд. Ба ғайр аз ин, минтақа аз об, захираҳои биологӣ (асосан ҷангал) ҳам саршор бошад ҳам, аз захираҳои табиӣ мавҷуда пурра истифода бурда намешавад. Қисми асосии алмос, мис, кобальт, марганес, қалъагӣ, нафт барин захираҳои минералӣ, ки дар Африкои Марказӣ аз нав кор карда мешавад, ба давлатҳои гуногуни ҷаҳон ба содирот бароварда мешавад. Ба ғайр аз ин, дар содироти субминтақа сахми захираҳои ҷангал ҳам калон аст. Соҳаи асосии саноат саноати кӯҳкани буда, солҳои охир дар шаҳрҳои калон ба охирагӣ соҳаҳои саноати азнавкоркард ҳам тараққӣ меёбад. Асосан, бо аз халқҳои этникии банту ташкил ёфтаниш чудо шуда меистад. Республикаи Демократии Конго дар субминтақа аз ҷиҳати иқтисодӣ давлати аз ҳама ривҷёфта ба ҳисоб меравад.

Барои Африкои Шарқӣ асосан иқлими субэкваториалӣ ва тропикӣ хос аст. Азбаски имконияти ба укёнуси Ҳинд баромаданро дорад, аз қадим бо Ҳиндустон ва мамлакатҳои гуногуни араб алоқаҳои савдори ба роҳ мондааст. Фарқи минтақаи мазкур аз дигар субминтақаҳо дар хароб будани захираҳои минералист. Аз ҳамин сабаб барои ривҷ додани иқтисодиёт баҳри аз дигар захираҳои табиӣ самаранок истифода бурдан ҳаракат мекунад.

Асосан хоҷагии деҳоти тропикӣ ривҷ ёфта, ба бозори ҷаҳон қаҳва, ҷой, палмаи кокос барин маҳсулотҳо, зиравори гуногун мебарорад. Баъзе давлатҳои минтақа маҳсулоти саноати кӯҳканиро (мис) ба содирот мебароранд. Соҳаҳои саноати азнавкоркард

Расми 20. Масканҳои сайёҳии Африко

таракқӣ меёбад. Боғҳои табиӣи ташкилкарда ва мамнӯъгоҳҳо ба рушди низом кӯмак мерасонанд (расми 20). Аҳолии Африқои Шарқӣ аз ҷиҳати этникӣ аз қабила ва авлод, қавм ва миллатҳои гуногун ташкил ёфтааст. Кения аз рӯйи дараҷаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар субминтақа давлати пешқадам ба ҳисоб меравад.

Африқои Ҷанубӣ – аз қитъаҳои Аврупо, Осиё, Амрико ниҳоят дур ҷойгир буда, ба мавқеи қулайи нақлиётӣ-географӣ соҳиб аст. Аз соҳилҳои онҳо самти муҳими роҳи баҳрӣ мегузарад. Субминтақаи дар минтақаи тропикӣ ва субтропикии нимкураи ҷанубӣ ҷойгиршуда аз захираҳои гуногуни табиӣ (алалхусус, захираҳои минералӣ) бой аст. Республикаи Африқои Ҷанубӣ на танҳо дар субминтақа, балки дар қитъа ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ давлати аз ҳама ривожёфта ба ҳисоб меравад, яке аз давлатҳои ба бозори ҷаҳонӣ расондадигандаи захираҳои гуногуни минералӣ мебошад. Дар иқтисодиёти он ба ғайр аз саноати кӯҳкани соҳаҳои азнаворкард ҳам маҳсулоти зарурӣ тайёр мекунад. Ба иқтисодиёти давлатҳои дигари субминтақа кишоварзӣ мавқеи муҳим дорад. Аҳолиаш аз ҷиҳати этникӣ бо рангоранг буданаш фарқ мекунад. Баробари ин дар таркиби миллии аҳолии РҶА ҳиссаи аврупоиён ҳам баланд аст.

Африқо ба миқдори калон ба имкониятҳои захираи иқтисодӣ, табиӣ, иҷтимоӣ молик аст. Лекин паст будани дараҷаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳои минтақа, ба худ хос будани таркиби милли ва динии аҳоли, нишондигандаи пасти дараҷаи зиндагонӣ ва саводнокӣ, дар даври ба истиклолияти сиёсӣ муваффақ шудан хусусиятҳои этникӣ ба ҳисоб гирифта нашуда, амалӣ гардидани сарҳадбандии милли барин ҳолатҳо барои ба миён омадани бисёр муаммоҳои геосиёсӣ сабаб мегарданд. Аз захираҳои табиӣи мавҷуда оқилона истифода набурдан барои ба вучуд омадани муаммоҳои экологӣ (масалан, муаммои биёбоншавӣ) сабаб шудааст.

Субминтақаҳо, давлатҳои Африқои Шимолӣ, давлатҳои Амриқои Ғарбӣ, давлатҳои Африқои Шарқӣ, давлатҳои Африқои Марказӣ, давлатҳои Африқои Ҷанубӣ, муаммоҳои биёбоншавӣ, якҷаҳуқмонӣ.

1. Давлатҳои Африқо аз ҷиҳати таракқиёти иқтисодӣ давлатҳои қафомонда ба ҳисоб мераванд. Ба он кадом омилҳо сабабгоранд?
2. Ба вазъияти демографии ба давлатҳои Африқо хос баҳо диҳед.
3. Ба дафтратон аз давлатҳои дар ҳар як субминтақаи Африқо ҷойгиршуда панҷтоғӣ мисол нависед.

§ 27. Давлатҳои Океания

Океания аз гурӯҳи ҷазираҳои дар қисми ҷанубӣ-ғарбӣ ва марказӣ ҷойгирифтаи уқёнуси Ором ташкил ёфта, майдони умумиаш 1,26 млн. км² аст. Дар минтақаи мазкур аз 11 миллион нафар бештар аҳоли истиқомат мекунад. Дар таркиби он қариб 40 давлат, мамлакат ва ҳудудҳои гуногун мавҷуд буда, аз онҳо 13-тояш давлати мустақил ба ҳисоб меравад. Дар харитаи сиёсии Океания 1 давлати федеративӣ (штатҳои федеративии Микронезия), 1-то давлати монархия (Тонга) ва ҳудудҳои мустамликаҳои давлатҳои гуногун (масалан, Самоаи Амрико, Гуам, рифи Кингмен (ИМА), Питкерн (Британияи Кабир), Норфолк, ҷазираҳои Аштор ва Картје (Австралия), Полинезияи Франсуз, Каледонияи Нав (Франса ва ғайра) мавҷуд аст. Мамлакатҳои Океания аз ҷиҳати таркиб ба минтақаҳои Меланезия, Полинезия ва Микронезия тақсим мегардад (расми 21).

Мувофиқи хусусиятҳои релефӣ, Океания аз ҷазираҳои дорои ба вучуд омадани континенталӣ, марҷон ва вулкан таркиб ёфтааст. Зеландияи Нав, Гвинеяи Нав қисми шарқии ҷазира, ки таркиби Океания медарояд, чун Каледонияи нав ба ҳосияти континенталии

Расми 21. Қисмҳои таркибии Океания

чазираҳои калон молик аст. Онҳо 87 фоизи ҳудуди умумии Океанияро ишғол менамоянд. Соҳиби релефи кӯҳист, майдонаш нисбатан чазираҳои калон, асосан дар қисми чанубӣ-ғарбии минтақа ҷойгир буда, боқимонда чазираҳои хурду майда дар акваторияи уқёнуси Ором дар майдони калон дар равиши пароканда ҷойгир шудаанд. 1/3 қисми акваторияи уқёнуси Оромро чазираҳои Океания ташкил медиҳад.

Асосан дар ҳудуди минтақаҳои экваториалӣ, субэкваториалӣ, тропикӣ, субтропикӣ ва мӯътадил ҷойгир шудааст. Миқдори боришоти 1500–4000 мм, ҳарорати миёна бошад, +24°C, +28°C-ро ташкил медиҳад. Дар чазираҳои калони кӯҳӣ латерити сурх, кӯҳӣ, чарогоҳи кӯҳӣ чинсҳои чигарранги дағал, намудҳои хокаш чигарранг паҳн шудааст. Дар атолҳо бошад, хокҳои ҳосилнокиаш паст, заминҳои ковокшакл, бидуни имконияти дар худ нигоҳ дорӣ мебошад. Бо захираҳои об хуб таъмин гаштааст. Сепик (1126 км), Флай (1050 км), Уаикато (425 км) дарёҳои аз ҳама калони Океания ба ҳисоб мераванд. Дар чазира аз захираҳои минералӣ никел (Каледонияи нав), нафт ва газ (Папуа-Гвинеяи нав), мис (Гвинеяи нав, Фидчи), фосфат (Науру), дар минтақаҳои иқтисодии ҳудуди чазира омехтаҳои оҳану марганес, кобалт баринҳо истихроҷ мегарданд.

Қисми асосии давлатҳои чазираи Океания давлатҳои аҳолиаш кам ба ҳисоб мераванд. Аҳолиаш асосан аз полинез, меланез, микронез ва папуасҳо таркиб ёфтааст, ки мансуби нажоди хурди австралоид мебошад. Дар таркиби миллӣ ҳиссаи вакилони қабила ва авлодони гуногун баланд аст, онҳо ба оилаҳои папуас ва австронез мансубанд. Лекин забонҳои миллӣ амалан истифода намегардад. Дар мулоқот асосан забонҳои англисӣ ва фаронсавӣ истифода мегарданд.

Аз захираҳои табиӣ ночор аст, дар алоқаҳои байничазираӣ душворихо мавҷуданд, миқдори захираҳои минералӣ маҳдуд мебошанд, чараёни истехсоли маҳсулоти содиротбоб дар дасти монополияҳои байналхалқӣ чамъ шуда, ба ривочи иқтисодиёти давлатҳои Океания таъсир мерасонад. Соҳаи асосии фаъолияти аҳоли кишоварзист. Дар он рӯёндани зироати яккаҳукмрони содиротбоб (палмаи, кокос, шакарқамиш, ананас, банан, қаҳва, какао) мавқеи асосиро ишғол менамояд. Давлатҳои Океания дар ҷаҳон 10 фоиз содироти копра (кокоси хушкгардида) 90 фоизи ҳосили ананасро медиҳад. Ҷорводорӣ асосан дар ҳудуди чазираҳои калон ривоч ёфта Зеландия

Майдонҳои кишти ананас.

Чарогоҳҳои Зеландияи нав.

Расми 22. Маҳсулоти асосии кишоварзии Океания.

нав пешқадам аст (расми 22). Дар кишоварзии давлатҳои дорои захираҳои биологӣ бахри соҳаи моҳидорӣ солҳои охир ривоч меёбад. Дар саноаташ асосан ба маҳсулоти кишоварзии содиротбоб корхонаҳои коркарди аввалин додан, чангал ва конкани фаъолият пеш мебаранд. Дар зери таъсири захираҳои рекреатсионӣ туризми байнихалқӣ ривоч меёбад. Алалхусус, ҷазираҳои Фиджи, Соломон худудҳои сайёҳон аз ҳама бештар ташрифоварда ба ҳисоб мераванд. Дар байни давлатҳои Океания Зеландияи нав аз ҷиҳати дараҷаи тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ пешсаф аст. Мувофиқи хусусияти ривочёбӣ давлати мазкур, ки давлати «капитализми кӯчондашуда» ба ҳисоб меравад, аз ду ҷазираи калон (ҷазираҳои Шимолӣ ва Ҷанубӣ) ва беш аз 700 ҷазираҳои хурд ташкил ёфтааст. 75 фоизи худуд дар баландии аз сатҳи баҳр 2000 м. баланд ҷойгир буда, дар худудаш захираҳои минералӣ – тилло, нуқра, нафти табиӣ, ангишт, маъданҳои гуногуни ранга паҳн шудааст. Бо захираҳои об ба қадри кофӣ таъмин гардида, дар ин ҷо аз 40 бештар дарё ва 3280-то кӯлҳо мавҷуд аст. Ба рушди иқтисодиёт дар ин ҷо ҳокҳои сери сиёҳтоб, сиёҳтоби зард, типи кӯҳӣ аҳамияти калон доранд. Қариб 2 миллион гектар худудҳои чангал ҳам мавҷуд аст. Баробари ин имкониятҳои захираи реаксионӣ баланд аст. Дар саноати Зеландияи Нав, ки иқтисодиёташ типии индустриалист, соҳаҳои кӯҳкани, маъдангудозӣ, сӯзишворӣ-энергетикӣ, хӯрокворӣ хуб ривоч ёфтааст. Дар ҷорводорӣ самти ширдиҳанда ва гӯсфандпарварӣ, дар кишоварзӣ бошад, боғдорӣ, тоқпарварӣ соҳаи асосии кишоварзӣ ба ҳисоб мераванд. Дар нақлиёт баробари нақлиёти хушкигард нақлиёти бахри ҳам аҳамияти калон дорад.

Ба ғайр аз муаммоҳои муваффақ шудан ба рушди иҷтимоиву иқтисодӣ дар давлатҳои Океания дар байни аҳоли баланд будани

дараҷаи бекорӣ, ҳолатҳои низоӣ оид ба назоратбарии ҷазираҳои ҳудуди минтақа муаммои асосии он ба ҳисоб меравад.

Океания, Меланезия, Полинезия, Микронезия, атолҳо, наҷоди хурди австролоид, копра, зироати якҷаҳукмрон, типи индустриалӣ, ҳолати низоовар.

1. Ба мақоми географии давлатҳои Океания чӣ гуна баҳо медиҳед?
2. Давлатҳои Океания аз яқдигар бо кадом ҷиҳатҳои фарқ мекунанд?
3. Аз маълумотҳои иловагӣ истифода бурда чадвали поёниро пур кунед.

№	Давлатҳо	Майдонаш млн км ²	Аҳолиаш млн. нафар	Шакли идора	Соҳаи таҳас- сусонидашуда
1	Зеландияи нав				
2	Штатҳои Муттаҳидаи Микронезия				
3	Тонго				
4	Науру				
5	Кирибати				

БОБИ IX. СУБМИНТАҚАҲОИ ОСИЁ

§ 28. Давлатҳои Осиёи ҷанубӣ ғарбӣ ва ҷанубӣ

Осиё дар ҷаҳон қитъаи аз ҳама калон буда, майдони он 43,4 млн км² (масоҳати хушкӣ ҷаҳон 29,2 фоиз), миқдори аҳолиаш қариб 4,4 миллиард нафар (59,5 фоизи аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад) аст. Дар харитаи сиёсии замонавии Осиё 47-то давлати мустақил мавҷуд аст. Аз ин давлатҳо 13-тояш шакли идораи монархиявӣ, 7-тоаш соҳти ҳудудӣ-маъмурии федеративӣ дорад. Ҳудуди қитъа ба 5-то субминтақа Ҷанубӣ-ғарбӣ, Ҷанубӣ, Шарқӣ, Ҷанубӣ-шарқӣ ва Осиёи Марказӣ тақсим мегардад (расми 23). Субминтақаҳои мазкурро ба сифати минтақаи маданӣ-таърихӣ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Барои ҷудокунии онҳо баробари омилҳои таърихӣ, этникӣ, динӣ ба аломатҳои табиӣ ҳам эътибор нигаронда шудааст.

 Осиёи Шарқӣ	 Осиёи Ҷанубӣ
 Осиёи Марказӣ	 Осиёи Ҷанубӣ-шарқӣ
 Осиёи Ҷанубӣ-ғарбӣ	

Расми 23. Субминтакаи Осиё.

Осиёи Ҷанубӣ-ғарбӣ. Мувофиқи миқдори аҳоли давлатҳои Туркия, Эрон, Афғонистон, Ироқ. Арабистони Саъудӣ пешқадам аст. 60 фоизи аҳолии умумӣ дар деҳот истиқомат мекунад.

Дар субминтақа асосан саноатҳои нафт (давлатҳои халиҷи Форс, Туркия, Озарбойҷон, Арманистон), мошинасозӣ (Туркия, Эрон, Гурҷистон, Озарбойҷон, Арманистон) ва маъдангудозӣ (Туркия, Эрон, АМА) ва кимиё (Эрон, Туркия, Озарбойҷон) ривоч меёбанд.

Соҳаи пешбари хоҷагии қишлоқ деҳқонӣ ба ҳисоб меравад. Асосан, кишоварзии обёришаванда тараққӣ карда, барои истеъмол гандум, чуворимакка, чав рӯнда мешавад. Дар давлатҳои соҳили баҳри Миёназамин сабзавоткорӣ, мева, тоқпарварӣ ривоч ёфта, баробари ин рӯндани зайтун мавқеи калон дорад ва маҳз аз рӯи ҳамин соҳа

дар минтақа пешқадамӣ дорад. Дар Туркия пахтакорӣ, парвариши тамоку, меваи ситрус, ғалладона, дар Эрон рӯёндани хурмо, меваҳои ситрус, лаблабуи қанд, пахта, дар Ироқ, Сурия ва Исроил пахта, тамоку, хурмо ривоч ёфтааст. Дар чорводорӣ Туркия ба парвариши бузҳои ангорӣ, давлатҳои нимҷазираи Арабистон ба шутурпарварӣ, Эрон ва Афғонистон ба қароқўлпарварӣ тахассусонида шудаанд. Дар байни соҳаҳои адои хизмат нақлиёт ва туризм мавқеи калон дорад.

Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ. Майдони умумии субминтақаи Осиёи Ҷанубӣ 4,5 млн км²-ро ташкил медиҳад. Дар минтақа қариб 2 миллиард аҳоли истиқомат мекунад. Ба таркиби субминтақаи мазкур нимҷазираи Ҳиндустон, ҳамвориҳои Ҳинд-Ганг, Шри-Ланка, Малдив, Андамани, Никобар, инчунин ҷазираҳои Лаккадив шомил аст. Дар ҳудуди он 7-то давлат ҷойгир аст. Дар байни давлатҳои минтақа якто давлати монархиявии Шохигарии Бутан ва 6-то республика мавҷуд аст. Мувофиқи сохти маъмури-худудӣ Ҳиндустон ва Покистон давлатҳои федеративӣ, боқимонда давлатҳои унитарӣ ба ҳисоб мераванд.

Мавқеи ишғолгардидаи Осиёи Ҷанубӣ дар миқёси дунё ин тавр аст: ин субминтақа 3,1 фоизи майдони хушкӣ кураи Замиро ишғол мекунад; 25,4 фоизи аҳолии минтақаи мазкур аҳолии дунёро ташкил менамояд. Дар дунё 9 фоизи МУМ ба ҳиссаи ана ҳамин субминтақа рост меояд.

Имконияти бевосита ба укёнуси дунё баромадан мавҷуд аст. Ҷавзаи укёнуси Ҳинд дар маркази худудҳои соҳили баҳрӣ ҷойгир буда, дар ҳудуди он мавҷуд будани марказҳои қадими таърихӣ, аз ҷиҳати мавқеи географӣ минтақа ба худ хос ба ҳисоб меравад. Дар шимол Осиёи Ҷанубиро қаторкӯҳҳои Ҳимолой ва Қорақурум ихота намудаанд. Дар шимолу шарқ бо кӯҳҳои Ассам-Бирман бо ҷангалзор фаро гирифта шуда, дар шимолӣ-ғарбӣ бошад, ба воситаи кӯҳсорҳои Ҳиндукуш ва Эрон ҳамҷавор аст. Дар минтақа аз шимол ба ҷануб нигоҳ карда кӯҳи дар дунё аз ҳама баланди Ҳимолой ба сӯи ҷазираи Малдиваи дар экватор ҷойгиршуда паст шуда меравад (расми 24).

Ба минтақаи мазкур иқлими шаклаш муссон хос буда, дар давоми сол қатъан тағйир ёфтани обу ҳаво фарқ мекунад. Дар ин ҷо ду мавсими иқлимӣ дақиқ ифодагардида (ҳам тобистон ва мавсими хушкӣ зимистон) ҷудо мегардад. Ба ривоч ёфтани иқтисодиёти минтақа захираҳои табиӣ, алаҳусус захираҳои минералӣ дорои аҳамияти калон аст. Дар ин ҷо аз захираҳои сӯзишворӣ-энергетикӣ

Расми 23. Тафовут дар сохти релефи давлатҳои субминтақаи Осиёи Ҷанубӣ.

сар карда (ангишт, гази табиӣ, регҳои монатсити дар таркибаш радиоактиву мавҷудаи торий дошта), маъданҳои гаронбаҳо, инчунин сангҳо мавҷуданд (тилло, зумрад, алмос). Субминтақа дар ҷаҳон бо захираҳои маъдани металлӣ сиёҳ (оҳан, марганес, хром) фарқ мекунад. Солҳои охир дар минтақаи шелфи баҳр нафт ва газ ривоч меёбад. Бо захираҳои об нисбатан хуб таъмин гардидааст. Ҳинд, Ганг, Браҳмапутра дарёҳои калон ба ҳисоб мераванд. Дар субминтақа хокҳои аллювиааи ҳосилнокиашон баланд, хокҳои гилии дорои хосияти хоки сиёҳ регурҳои васеъ паҳн гардидааст. Дар тамоми давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ вобаста ба омилҳои тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, миллӣ, динӣ суръати афзоиши табиӣ аҳоли баланд аст. Дар Осиёи Ҷанубӣ беш аз 1 миллион 33-то этнос истиқомат карда, 98 фоизи аҳолии минтақа ба ҳиссаи онҳо рост меояд. Асосан, динҳои индуизм (Ҳиндустон), ислом (Покистон, Бангладеш, Малдив), буддизм (Бутан, Непал, Шри-Ланка) паҳн шудааст.

Маълум аст, ки Осиёи Ҷанубӣ аз қадим ба сифати яке аз марказҳои кишоварзии обёришавандаи дар ҷаҳон аҳолиаш аз ҳама зич ҷойгиршудаи ареалларӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо зичии миёна ба 1 км² аз 355 нафар зиёд буда, аз нишондиҳандаи миёнаи ҷаҳонӣ 6,7 маротиба зиёд аст. Дар ҳудудҳои ҳамвори водихои калони дарёӣ (алалхусус, водии дарёи Ганг), инчунин ҳудудҳои канори баҳрӣ нишондиҳандаи аз ҳама баланди зичии аҳоли қайд шудааст. Осиёи Ҷанубӣ яке аз минтақаҳои дараҷаи урбанизатсияш аз ҳама кам ба ҳисоб меравад (46 %). Ҳолати мазкур сабаби тараққиёти пасти иҷтимоиву иқтисодии давлатҳои минтақа аст. Баробари ин дар бисёр давлатҳои минтақа ҷараёни урбанизатсияи сохта ҳам бо суръати баланд ривоч меёбад.

Дар иқтисодиёти Осиёи Ҷанубӣ дараҷаи ривочёбӣ нисбати дигар субминтақаҳои Осиё нишондиҳандааш паст қайд гардидааст.

Давлатҳои Бутан ва Непал аграрӣ, Малдив аграрӣ-индустиалий, Бангладеш, Покистон, Ҳиндустон, инчунин Шри-Ланка индустриалий-аграрӣ ба ҳисоб мераванд. Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ асосан бо ривочёбии саноати кӯҳканий (Ҳиндустон, Непал, Бутан), маъдани сиёҳу ранга (Покистон, Ҳиндустон, Шри-Ланка) кимиё (Ҳиндустон, Покистон), соҳаҳои сабук ва озуқаворӣ (дар тамоми давлатҳо) фарқ мекунад.

Дар рӯёндани маҳсулоти кишоварзӣ соҳаи деҳқонӣ тақягоҳ асосӣ ба ҳисоб меравад. Осиёи Ҷанубӣ дар рӯёндани зироати ғалладона (алалхусус, шолӣ) дар ҷаҳон ба сифати минтақаи калон шинохта шудааст. Ба ғайр аз ин, дар ин ҷо ҷут (Ҳиндустон, Бангладеш), каучуки табиӣ, кокос (Шри-Ланка), шакарқамиш, пахта, чормағзи заминӣ ҳам рӯёнда мешавад. Ҳиндустон ва Шри-Ланка 40 фоизи тамоми ҳосили ҷойи ҷаҳониро рӯёнда, аз рӯйи содироти он ҷойҳои намоёнро ишғол мекунад. Инчунин субминтақа дар рӯёндани зиравори гуногун ҳам дар ҷаҳон пешқадамӣ мекунад. Дар чорводорӣ парвариши чорвои калони шохдор, гӯсфанд ва буз, моҳидорӣ барин соҳаҳо ривоч ёфтааст. Баробари ин дар давлатҳои минтақа аз соҳаи хизматрасонӣ, туризм, тиббиёт, расондани хизмати нақлиёт мавқеи калонро соҳиб аст.

Субминтақаҳои Осиё, давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ, давлатҳои гулӯгоҳи Форс, канали Сувайш, давлатҳои Кавказ, нимҷазираи Ҳиндустон, хокҳои регур.

1. Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ дар хоҷагии ҷаҳонӣ бо дар кадом соҳаҳо таҳассусонида шудан фарқ мекунанд?
2. Дар байни давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ дар дохили хушкӣ ҷойгиршудаашро аз харита нишон диҳед.
3. Аз харита истифода бурда, чадвали зеринро пур кунед:

Намудҳои мавқеи географии табиӣ	Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ ва Ҷанубӣ
Давлатҳои дорои сарҳадҳои баҳрӣ	
Давлатҳои дар дохили хушкӣ ҷойгиршуда	
Давлатҳои ҷазиравӣ	
Давлатҳои нимҷазира	
Давлатҳои архипелаг	

§ 29. Давлатҳои Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ-Шарқӣ

Давлатҳои Осиёи Шарқӣ. Худудҳои дар қисми шарқии Осиё ҷойгиршуда субминтақаи Осиёи Шарқӣ ба ҳисоб меравад. Аз қисмҳои шимолӣ, ғарбӣ, ҷанубӣ сарҳади хушкӣ минтақа гузашта, шарқиаш бо занҷири баҳрҳои Япон, Зард, Хитойи Шарқӣ, Хитойи Ҷанубӣ ихота гардидааст. Майдони умумии он 11,8 млн.км², миқдори аҳоли аз 1,5 млрд зиёд аст. Минтақаи мазкур 8 фоизи майдони хушкӣ кураи Заминро ташкил мекунад; 22,2 фоизи аҳолии дунёро дар бар мегирад; дар дунё беш аз 1,4 қисми МУМ ба ҳиссаи минтақа рост меояд. Дар ҳудуди субминтақа 5-то давлати мустакил ҷойгир шудааст.

Субминтақаи Осиёи Шарқӣ аз ҷиҳати майдон минтақаи аз ҳама калони Осиё ба ҳисоб меравад. Дар байни давлатҳои он Хитой аз ҷиҳати калонии марз дар ҷаҳон ҷойи дуюм, мувофиқи шумораи аҳоли бошад, ҷойи якумро ишғол менамояд. Республикаи Корея аз ҷиҳати майдон давлати хурд ба ҳисоб меравад. Муғулистон мувофиқи миқдори аҳоли дар гурӯҳ ҷойи охириро ишғол менамояд. Боз як ҷиҳати ба худ хоси давлатҳои субминтақа ҳамин аст, ки ҳар як давлат ба сиёсати худ, мувофиқи ҳолати ривҷёбӣ қариб, ки ба якдигар монанд нестанд. Дар ин ҷо дар як қатор бо Республикаи Халқии Хитой, ки дар асоси сохти сотсиалистӣ ривҷ ёфта, талабҳои иқтисоди бозаргониро дар худ таҷассум гардондааст; Республикаи Халқии Демократии Корея (РХДК), ки давлати аз ҳам ҳарбигардидаи ҷаҳон ба ҳисоб рафта, соҳиби низоми тоталитарӣ аст, яке аз давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ бисёр ривҷёфтаи ҷаҳон, ки дорои низоми дар минтақа ягона мебошад, давлати пастиндустриалии Япония, давлати нави саноатигардида – Республикаи Корея, Муғулистони иқтисодиёташ ниҳоят паст тараққикарда ҷойгир аст.

Дорои имконияти бевосита ба укёнуси Ором бароянда (ба ғайр аз Муғулистон) будан, яке аз маркази қадимаи тамаддуни субминтақа будан ҷиҳати мусбии мавқеи географӣ ҳисобида шавад, қисмҳои ғарбӣ ва шарқӣ аз кӯҳҳои баланд иборат буда, қисми асосиаш дар укёнуси Ороми минтақаи сейсмикӣ ҷойгир шуданаш ҳамчун ҷиҳати манфӣ намоён мегардад.

Хосиятҳои рельефи давлатҳои Осиёи Шарқӣ нисбатан монанданд. Дар тамоми давлатҳо худудҳои рост майдони калонро ташкил медиҳад. Баробари ин Гоби, Такламакон барин биёбонҳо мавҷу-

данд. Водиҳои наздикӯҳӣ, дарё ва ҳудудҳои назди баҳрӣ ҳудудҳои ҳамвори асосии минтақаро ташкил медиҳанд (расми 24).

Давлатҳои Осиёи Шарқӣ асосан дар минтақаҳои мӯътадил,

Биёбони Такламакон

Япония

Кӯҳҳои Тибет

Расми 24. Манзараҳои табиати мамлакатҳои Осиёи Шарқӣ.

субтропики ва субэкваториалӣ ҷойгир аст. Дар иқтисодиёти давлатҳои мазкур захираҳои табиӣ дар ҳудуди онҳо мавҷуда аҳамияти калон дорад. Намудҳои гуногуни захираҳои минералӣ ба ғайр аз Япония ба ҳамаи давлатҳои дигар паҳн шуда бошад, давлатҳои нимҷазираи Япония, Корея бо аз ҷиҳати захираҳои об бой будан фарқ мекунад. Ба ғайр аз ин, захираҳои замин (Хитой), ҷангал (давлатҳои Хитой, нимҷазираи Корея), рекреатсион (Япония, Хитой, Республикаи Корея) ба аҳамияти калони иқтисодӣ молик аст.

Субминтақа яке аз ҳудудҳои аз ҷиҳати миқдор ва зичии аҳоли баланддараҷа ба ҳисоб меравад. Омили тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба дараҷаи афзоиши табиӣ Республикаи Корея таъсири манфӣ мерасонад. Аз сабаби он ки дар онҳо дараҷаи таваллуд паст аст, дар байни аҳоли саҳми калонсолон ва мӯйсафедон меафзояд. Дар Хитой миқдори аҳоли суғурта меафзояд, дар ин ҷо солҳои охир сиёсати демографӣ ба кам гардондани аҳоли нигаронда шудааст. Дар байни давлатҳои минтақа дар РХДК ва Муғулистон ҷараёни афзоиши табиӣ рӯй медиҳад. Дар субминтақа зичии миёнаи аҳоли дар 1 км² ба 136 нафар баробар. Нишондиҳандаҳои зичии аҳоли дар Республикаи Корея аз ҳама баланд (ба 1 км² 510 нафар), дар Муғулистон бошад, аз ҳама паст (2 нафар). Дар субминтақа нишондиҳандаи дараҷаи миёнаи урбанизатсия 58 фоиз, дар байни давлатҳои иқтисодиёташ ривҷоёфта – Япония (93%), Республикаи Корея (82%) баланд. Дар РДХК паст (60%) аст. Тамоми соҳаҳои саноати кӯҳкани (Хитой, Муғулистон, РХДК), сӯзишворӣ-энергетикӣ (Хитой,

Республикаи Корея, Япония), маъдани сиёҳ ва ранга (Хитой, Япония, Республикаи Корея), мошинасозӣ (Хитой, Япония, Республикаи Корея), кимиё (Хитой, Япония, Республикаи Корея, РХДК), ҷангал ва ҷўбкоркунӣ (Хитой, Республикаи Корея), саноати сабук ва хӯрокворӣ (дар тамоми давлатҳои субминтақа) аҳамияти калон дорад. Аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти саноат дар соҳаҳои гуногун давлатҳои Хитой, Япония, Республикаи Корея дар ҷаҳон пешқадаманд. Алалхусус, сахми саноати маъдангудозии сиёҳ, қайиқсозӣ, автомобилсозӣ, электроника ва электротехника, кимиё калон аст.

Дар иқтисодиёти давлатҳои Осиёи Шарқӣ кишоварзӣ аҳамияти калон дорад. Дар кишоварзии Муғулистон ва Япония чорводорӣ, дар давлатҳои боқимонда ҳиссаи кишоварзӣ калон аст. Дар соҳаи деҳқонӣ рӯёндани ғалладона (гандум, шолӣ, ҷуворимакка), зироати техникӣ (пахта, тамоку, чой, картошка, соя), боғдорӣ хуб ривоч ёфтааст. Дар чорводорӣ парвариши чорвои калони шохдор, паррандапарварӣ ва моҳидорӣ мавқеи калон дорад. Дар Муғулистон соҳаҳои парвариши гӯсфанду асп, шугур ва оху ҳам ривоч ёфтааст. Дар нақлиёт нақлиёти хушкигард аҳамияти калон дорад. Дар давлатҳои соҳили баҳр нақлиёти обӣ ҳам ривоч ёфтааст.

Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ. Ба таркиби субминтақаи Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ нимҷазираи Ҳинду Хитой, ҷазираҳои архипелаги Малай, қисми ғарбии Гвинеяи нав дохил мегардад. Майдони он 4,5 млн.км² буда, майдони умумии хушкӣ 3 фоизро ишғол мекунад. Миқдори аҳолиаш ба 630 миллион наздик аст. Яъне, дар ин субминтақа беш аз 8,5 фоизи аҳолии ҷаҳон истиқомат мекунад. Аз ҷиҳати ҷойгиршавии географӣ Ветнам, Камбоджа, Лаос, Мянма, Таиланд ва нимҷазираи Малайзия, Бруней, Индонезия, Сингапур, Филиппин ва Тимори Шарқӣ давлатҳои ҷазиравӣ ба ҳисоб мераванд. Дар ин ҷо 11 давлате ҷойгир аст, ки бо калонии майдон, миқдори аҳоли, мувофиқи дараҷаи тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ аз якдигар фарқ мекунад. Дар байни онҳо танҳо Лаос, ки давлати дар дохили хушкӣ ҷойгир аст, ба баҳр тоб оварда наметавонад.

Аз давлатҳо 4-тояш шакли идораи монархиявиро соҳиб аст. Мувофиқи сохти маъмурӣ – ҳудудӣ давлатҳои Малайзия ва Мянма давлатҳои федеративӣ ба ҳисоб мераванд. Ҷойгиршавӣ байни уқёнусҳои Ҳинд ва Ором, ба ривочи иқтисодиёти давлатҳои минтақа таъсири ду кишвари тамаддуни бузург - Хитой ва Ҳиндустон пурзӯр будан; дар кашфиётҳои бузурги географӣ оғоз ёфтани ривочи савдои

байналхалқӣ ва дар болои роҳҳои баҳрӣ ҷойгиршавӣ ҳосияти асосии мавқеи географии минтақа ба ҳисоб меравад.

Дар релефи субминтақа ҳиссаи ҳудудҳои рост ва ҳамвор қариб, ки баробар аст. Дар минтақа ҳудудҳои калони ҳамворӣ мавҷуд нест. Асосан дар минтақаҳои иқлими субэкваториал ва экваториал ҷойгир шуда, ҳосиятҳои иқлимӣ дар ин ҷо ба мавҷуд будани ҷангалзорҳои тропикии сабз сабабдор аст. Бо захираҳои об хуб таъмин гардидааст 42 фоизи ҳудуди минтақа бо ҷангалзор фаро гирифта шудааст. Дарёҳои Меконг, Иравади, Чао – Прая, Хонгха манбаи асосии оби ошомиданӣ ба ҳисоб мераванд. Дарёҳои бузурги минтақа асосан, аз ҳудудҳои давлати нимҷазира ҷорӣ мегарданд.

Захираҳои биологии уқёнуси дунёвӣ ҳам ба иқтисодиёти давлатҳои аҳамияти калон дорад. Онҳо аз тарафи аҳоли ба истеъмол васеъ истифода бурда мешаванд. Дар баъзе ҷазираҳои архипелаги Малай дурри табиӣ руёнда мешавад.

Дар байни захираҳои табиӣ минтақа захираҳои минералӣ дорои аҳамияти муҳими иқтисодист. Аз сабаби он ки аз ҳудуди Мянма то Индонезия камари қалъагӣ-волфрам тӯл кашидааст, тамоми давлатҳои нимҷазира, инчунин дар ҳудуди Индонезия ба миқдори зиёд маъдани қалъагӣ истихроҷ мегардад. Субминтақа аз рӯйи захираи қалъагӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол менамояд. Аз рӯйи захираи сурма Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ дар қитъа ҷойи аввал, дар ҷаҳон бошад, ҷойи дуумро ишғол менамояд. Ба ғайр аз ин, аз ҳудуди мазкур нефт (Индонезия, Малайзия, Бруней), ангиштсанг (Ветнам, Индонезия), маъдани уран (Индонезия, Филиппин), тилло (Мянма, Ветнам, Филиппин), волфрам (Мянма, Таиланд), боксит (Индонезия, Филиппин, Малайзия) барин захираҳои минералӣ истихроҷ мегарданд.

Амалан дар тамоми давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ дараҷаи афзоиши табиӣ аҳоли баланд аст. Ба он дар навбати аввал омилҳои миллӣ, динӣ таъсири калон мерасонанд. Индонезия, Филиппин, Ветнам давлатҳои аҳолиаш аз ҳама зиёди минтақа ба ҳисоб меравад. Дар ҳудуди Осиёи ҷанубӣ-шарқӣ беш аз 200 халқҳои зиндагонӣ мекунанд. Дар байни онҳо малайӣҳо, лаоҳо, тайӣҳо, ветнамӣҳо, семангҳо, бирмаҷиҳо, филиппинӣҳо, яваҷиҳо, хитойӣҳо саҳм доранд. Минтақа бинобар салоҳияти эътиқодмандони дини ислом дар ҷойи аввал меистад. Дар Таиланд, Лаос, Камбоджа, Мянма, Сингапур ва Ветнам дини буддизм, дар Сингапур ва Ветнам бошад, конфутсионӣ зия паҳн гардидааст. Дар баъзе

давлатҳо ҳиссаи католикҳо калон аст (Филиппин, Тимори Шарқӣ). Дар субминтақа зичии миёна ба 1 км^2 140 нафарро ташкил медиҳад. Дар давлатҳои худудашон хурд ин нишондиҳанда хеле баланд (масалан, дар Сингапур ба ҳисоби миёна зичӣ ба 1 км^2 аз 8000 нафар мегузарад).

Дарачаи урбанизатсия дар атрофи 50 фоиз. Дар худудҳои саноатӣ ин нишондиҳанда баланд аст (дар Сингапур 100 %), дар давлатҳое, ки дар иқтисодиёташон саҳми кишоварзӣ калон аст, паст мебошад (Тимори Шарқӣ, дар атрофи 30 %). Чакарта, Бангкок, Манила шаҳрҳои аз ҳама калон ба ҳисоб мераванд (расми 26).

Дар ривочи таърихии минтақа ҳарчанд таъсири Хитой ва Ҳиндустон калон аст, аксар қисми ин давлатҳо дар муайян кардани роҳи тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ ба модели япон мурочиат намудаанд. Дар натиҷа дар байни давлатҳои Осиёи ҷанубӣ-шарқӣ миқдори Сингапур, Таиланд, Малайзия барин давлатҳои нави саноат гардида (солҳои охир гурӯҳи давлатҳои рӯ ба инкишоф, ки дар нишондодҳои иҷтимоиву иқтисодӣ тағйиротҳои мусбӣ рӯй медиҳанд) сол ба сол меафзояд. Ба ғайр аз ин дар ин ҷо Бруней барин содиркунандаи нефт, Сингапур, Тимор, Лаос барин дарачаи ривочи иқтисодиёташ паст ҳам мавҷуд.

Дар субминтақа соҳаҳои саноати кӯҳканӣ (амалан дар ҳамин давлатҳои минтақа), сӯзишворӣ-энергетика (Индонезия, Малайзия, Бруней ва ғайра), маъдани ранга (Индонезия, Малайзия, Таиланд, Ветнам ва ғ.), мошинасозӣ (Индонезия, Сингапур, Малайзия ва ғ.), кимиё (Индонезия, Малайзия, Сингапур, Ветнам ва ғ.), сабук ва озукаворӣ (қариб дар ҳамаи давлатҳои минтақа) ривоч меёбад. Дар кишоварзӣ деҳқонӣ соҳаи асосӣ буда, шолӣ навъи асосии зироат ба ҳисоб меравад. Ба ғайр аз ин дар давлатҳои минтақа зиравори гуногун, чой, қаҳва, копра, гевея (барои ҳосил кардани каучуки табиӣ) ҳам рӯёнда мешавад. Дар чорводорӣ моҳидорӣ ривоч ёфтааст. Барои давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ намуди асосии нақлиёт нақлиёти баҳрӣ ва автомобилӣ ба ҳисоб меравад.

Расм 26. Яке аз шаҳрҳои замонавии Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ.

Давлатҳои Осиеи Шарқӣ, соҳти тоталитарӣ, депопулятсия, давлатҳои Осиеи ҷанубӣ-шарқӣ, нимҷазираи Ҳинду Хитой, давлатҳои нави саноатигардида, ҳудудҳои ассотиатсияшуда.

1. Саноати вазнини дар иқтисодиёти давлатҳои Осиеи Шарқӣ мавқеи асосӣ доштаро тавсиф намоед.
2. Номи мегашаҳрҳои аҳолиаш аз 10 млн. нафар зиёди Осиеи Шарқиро бо номи давлатҳои ҷойгиршудаашон ба дафтарадон нависед.
3. Мувофиқашро ёбед:

1) Ветнам;	2) Малайзия;	3) Лаос;	4) Таиланд;	5) Мянма
A) Бангкок;	B) Ханой;	V) Куала-Лумпур;	Г) Ветнам;	Д) Янгон.

§ 30. Мамлакатҳои Осиеи Марказӣ

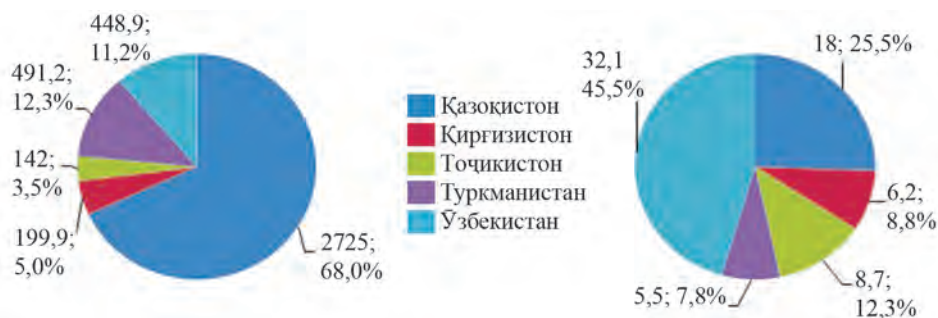
Субминтақаи сиёсӣ-географии Осиеи Марказӣ дар дохили китъаи Евроосие ҷойгир шудааст. Аз соли 1991 боз ба сифати давлатҳои мустақил 5-то собиқ республикаи иттифокӣ – Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонро муттаҳид месозад. Ҷиҳати умумии мавқеи иқтисодӣ-географии давлатҳои номбаршуда аз ҳамин иборат аст, ки ягонтои он имконияти бевосита ба укёнузи дунё баромаданро надорад. Аз он ҷумла, Республикаи Қазоқистон аз ҷиҳати майдон аз 44-то давлати дар ин шакли географӣ ҷойгиршуда аз ҳама калон ба ҳисоб меравад. Дар мобайни субминтақаи Республикаи Ўзбекистон ҷойгир буда. мавқеи ба худ географии хосро дорад, на танҳо худаш, балки ягон давлати ҳамсояш ҳам бо баҳр ҳамҷавор нест. Ин хосияти географӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ба ғайр аз республикаамон ба яке аз давлатҳои «хурд»-и Аврупои Ғарбӣ – князигарии Лихтенштейн ҳам хос, аз давлатҳои худудашон нисбатан калон бошад, ягонтояш ин ҷиҳати ҷойгиршавии географиро молик нест.

Қазоқистон бо Республикаи Туркменистон бо баҳри Каспӣ ҳамҷавор буда, ҳолати мазкур ба мавқеи иқтисодӣ-географӣ, имкониятҳои нақлиётӣ-географӣ салоҳияти табиӣ-захиравии ин ду давлат таъсири мусбӣ мерасонад. Ба ғайр аз ин шароити нақлиётӣ-географии ниҳоят мураккаби Қирғизистон ва Тоҷикистон, ки дар ҳудуди кӯҳҳои баланди Тиёншон ва Помир ҷойгиранд, аз ҷиҳати мавқеи иқтисодӣ-географӣ нисбати дигар давлатҳои дар субминтақа ҷойгиршуда ноқулай ба ҳисоб меравад.

Тарафи мусбии мавқеи иқтисодӣ-географии субминтақаи Осиеи

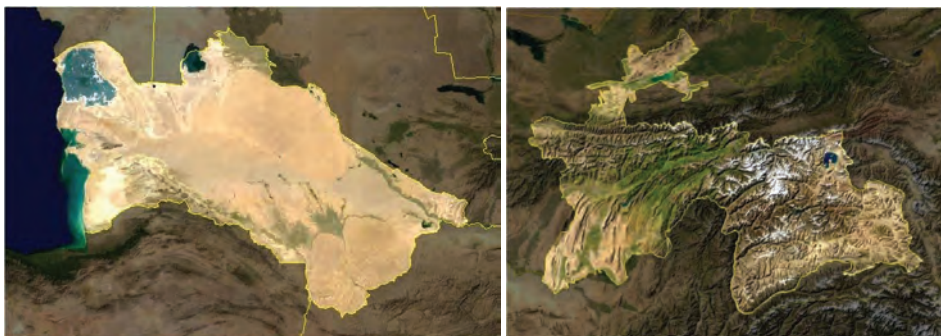
Марказӣ дар транзити он, яъне имкониятҳои қисмҳои гуногуни Аврупо ва Осиёро бо низоми нақлиёти хушкігард пайваст гардондан акси худро меёбад. Ҳолати мазкур таърихан дар роҳи бузурги абрешим аз ҳудуди ҳозираи давлатҳои Осиёи Марказӣ убура карданаш намоён мегардад. Ҳоло ҳам имкониятҳои иқтисодӣ-географии мамлакатҳои субминтақаро аз рӯйи ин ҷиҳат воло арзёбӣ кардан асоснок аст. Мавқеи геосиёсии Осиёи Марказӣ ба худ хос буда, марказҳои асосии пурқуввати геосиёсии ҳамҷавори Авруосиё – Хитой, Россия, Эрон ва ба ғайр аз ин ҳамсояҳои бевосита ба ҳам бархӯрдани манфиатҳои берунаи ИМА, Иттиҳоди Аврупо, Туркия, Арабистони Саудӣ, Ҳиндустон, Покистон барин «бозингарони» геосиёсӣ бо ҷойгиршавиаш тавсиф карда мешавад. Инчунин бо Афғонистоне, ки мочароҳои ҳарбӣ ба анҷом намерасад, ҳамсарҳад будан, ба минтақаҳои воқеиву эҳтимолии зиддияти ҳарбӣ-сиёсӣ наздик ҷойгир шуданаш ҷиҳатҳои манфии мавқеи геосиёсии Осиёи Марказиро муайян месозад.

Майдони умумии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ба 4 млн км², аҳолиаш дар ҳолати 1 январи соли 2017 ҳамагӣ ба 70,5 миллион нафар баробар аст. Давлатҳои субминтақа аз ҷиҳати калонии ҳудуд ва миқдори аҳоли аз якдигар ниҳоят фарқ мекунанд (расми 26). Тафовут дар байни салоҳияти ҳудудӣ ва демографии давлатҳои Осиёи Марказӣ ба шароити табиӣ ва хосиятҳои захираҳои табиӣ мерасонад. Давлатҳои Осиёи Марказӣ дар минтақаи чиндори Алп-Ҳимолой, ки саросари пластаҳои литосфераи Авруосиё ва Ҳинд – Австралияро убура кардааст ҷойгир шудааст. Аз ҳамин сабаб қисми ҷанубӣ-шарқӣ ва марказии минтақа аз ҷиҳати сейсмикӣ хавфнок ба ҳисоб меравад.

Расми 26. Ҳудуди умумии субминтақаи давлатҳои Осиёи Марказӣ (аз тарафи чап ҳазор км² ва бо ҳисоби %), инчунин нуфуси аҳоли (дар тарафи рост, млн. нафар ва бо ҳисоби фоиз, дар ҳолати 1.01.2017).

Алалхусус дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон бештар заминларза ба амал меояд ва хоси ин ҳудуд аст. Қисмҳои ғарбӣ ва шимолии минтақа асосан сохти платформаи тектониро дорад. Мувофиқи сохти рӯйи Замин Республикаҳои Тоҷикистон ва Қирғизистон, ки дар ҷанубӣ-шарқии субминтақа ҷойгиранд, кӯҳсор, Қозоқистон, Ўзбекистон ва Туркменистон бошанд, асосан мамлакатҳои ҳамвори васеъ паҳнгардида ба ҳисоб мераванд (расми 28). Лекин дар ҳудуди ин се давлат ҳам қаторкӯҳҳо ҳастанду 10–20 фоизи майдонҳоро ишғол намулдаст.

Расми 28. Суратҳои аз кайҳи гирифтаи ҳудудҳои Туркменистон (тарафи чап) ва Тоҷикистон (тарафи рост).

Мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ба салоҳияти бузурги захираҳои минералӣ соҳибанд. Аз рӯйи захираи нафт Қазоқистон ва Туркменистон, захираи гази табиӣ Туркменистон, Ўзбекистон ва Қазоқистон ба алоҳидагӣ ҷудо шуда меистад. Аз рӯйи ангиштсанг Қазоқистон, ангишти пармагӣ Ўзбекистон ганӣ аст. Захираҳои нафту газ асосан дар пастхамвории соҳили Каспӣ, даштҳои Қароқуму Қизилқум, платои Устюрт, инчунин дар ҷойҳои фуруҳамидаи байни кӯҳ, захираи аз ҳама калони ангиштсанг дар пастхамиҳои кӯҳии Қазоқистон, ангишти Қарағанда ва Экибастуз ҷойгир аст. Аз оҳан, марганец ва хром барин маъданҳо Қазоқистон бой мебошад. Конҳои калони маъдани рангаи гуногун, аз он ҷумла маъданҳои гаронбаҳо ва нодир бошад ба ғайр аз Туркменистон дар ҳамаи давлатҳои субминтақа мавҷуд. Аз он ҷумла, аз захираҳои тилло, уран, кадмий, мис, молибден Ўзбекистон, уран, волфрам, молибден, кӯрғошим, рух Қазоқистон, тилло, симоб, сурма Қирғизистон, нукра, захираҳои уран Тоҷикистон ба таври алоҳида ҷудо шуда меистанд. Захираҳои калони намакҳои гуногуни минералӣ дар Туркменистон, Ўзбекистон ва Қазоқистон мавҷуд аст.

Хусусияти умумии иқлими давлатҳои Осиёи Маркази мустақил аст ва дар силсилагии ҷиҳатҳои иқлими субтропик, континенталии қатъӣ ва хушкӣ ифодаи худро меёбад. Ба туфайли он ҳудуди давлатҳои Осиёи Марказӣ асосан аз минтақаҳои табиати биёбон, нимбиёбон ва дашт иборат мебошад.

Дар шароити Осиёи Марказӣ ба ривочи кишоварзӣ омили таъсири ҳалқунанда расонанда – захираҳои об, дар ҳудуди субминтақа хеле ноҳамвор тақсим гардидааст. Тамоми дарёҳои бузурги субминтақа – Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Или, Иртиш ва ғайра трансхудудӣ (аз ҳудуди ду ва аз он зиёд давлат гузаранда) буда, аз кӯҳҳои Тиёншон, Алотови Ҷунғория, инчунин Помир, яъне ҳудудҳои Тоҷикистон, Қирғизистон ва Хитой оғоз меёбад. Барои ҳамин ҳам Тоҷикистон бо Қирғизистон аз захираҳои об ва гидроэнергетика бой аст. Қазоқистон, Ўзбекистон ва алалхусус бисёр ҳудудҳои Туркменистон бошад аз он норасо аст.

Аҳолии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ вобаста ба омилҳои захираҳои об ва Замин (соҳаҳои гидрографӣ ва релеф) ноҳамвор ҷойгир шуда, асосан деҳқонии обёришавандаи хуб ривочёфта дар водии дарё ва делтаҳо, фосилаи фуруҳамидаи кӯҳӣ мучассам гардидааст. Азбаски қисми зиёди заминҳо дар ҳудудҳои Ўзбекистон аст, республикаамон аз ҷиҳати миқдори аҳоли дар субминтақа пешқадам аст. Аз рӯйи нишондиҳандаи зичии аҳоли дар Осиёи Марказӣ дар ҳолати 1.01.2017 дар Ўзбекистон (71,5 нафар 11 км²), ва Тоҷикистон (68,3 нафар/км²) пешбар, Қазоқистон бошад (6,6 нафар/км²) буда, ҷойи аз ҳама охирино ишғол менамояд. Дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ҳам ба сафи давлатҳои аҳолиаш аз ҳама кам ҷойгиршуда шумил аст (аз рӯйи зичии аҳоли ба ҳисоби миёна дар дунё ҷойи 184-умро ишғол менамояд). Дар давлатҳои Осиёи Марказӣ дар вазъияти демографӣ нишондиҳандаҳои таваллуд ва афзоиши табиӣ аҳоли ба афзоиши хос молик аст. Нишондиҳандаҳои гуфташуда дар субминтақа дар Қирғизистон ва Тоҷикистон аз ҳама баланд, Қазоқистон ва Туркменистон паст, дар Ўзбекистон бошад, ба дараҷаи миёна аст. Инчунин, дар панҷ республика ҳам салдои манфии мигратсия ба назар мерасад (ҷадвали 10). Дараҷаи урбанизатсия дар Қазоқистон 53%, Ўзбекистон 51% Туркменистон 50%, Қирғизистон 36%, Тоҷикистон бошад, ба 26 фоиз баробар. Маълум мегардад, ки дар байни нишондиҳандаҳои аз ҳама баланду аз ҳама паст тафовут 2 маротиба

баробар аст. Дар Осиёи Марказӣ 2-то шаҳри «миллионер» мавҷуд аст: Тошканд (2,4 млн нафар) ва Олма-Ато (1,7 миллион нафар).

Ҷадвали 10.

**Баъзе нишондиҳандаҳои демографии давлатҳои Осиёи Марказӣ
(соли 2016)**

№	Давлатҳо	Таваллуд (ба ҳар 1000 нафар)	Фавт (ба ҳар як 1000 нафар)	Афзоиши табӣӣ		Дарачаи мигрантсия ба ҳар як 1000 нафар	Афзоиши умумӣ	
				Ба ҳар як 1000 нафар	%		Ба ҳар як 1000 нафар	%
1	Қазоқистон	23	8	15	1,5	-1	14	1,4
2	Қирғизистон	28	6	22	2,2	-1	21	2,1
3	Тоҷикистон	31	6	25	2,5	-3	22	2,2
4	Туркменистон	21	8	13	1,3	-1	12	1,2
5	Ўзбекистон	23	5	18	1,8	-1	17	1,7

Остона, Бишкек, Душанбе, Ашқобод, Шимкент, Намангон, Самарқанд бошад, ба қатори шаҳрҳои калон (аҳолиаш аз 500 ҳазор нафар зиёд) мебарояд.

Аз халқҳои маҳаллӣ ўзбек, қазоқ, қирғиз, туркман, қароқал-поқҳо ба гурӯҳи туркии оилаи забонҳои олтой мансуб буда, тоҷикон ва халқҳои хурди ба онҳо бародар дар Помир (шугнониҳо, ваханҳо, ишқошимҳо ва ғайра) ба таркиби гурӯҳи забонҳои эронии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мебароянд. Вакилони забонҳои номбаршуда на танҳо дар республикаҳои дахлдор, балки дар ҳудуди давлатҳои васеъ ҳам паҳн гардидаанд. Масалан, ўзбекон аз ҷиҳати миқдор дар давлатҳои ба Ўзбекистон ҳамсоя Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон миллати 2-юм, дар Қазоқистон бошад, миллати 3-юм ба ҳисоб меравад. Дар навбати худ дар Ўзбекистон ҳам вакилони тоҷикону қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо бонуфуз аст.

Давлатҳои Осиёи Марказӣ аз нуқтаи назари таснифи мамлакатҳои ҷаҳон, ки аз тарафи СММ қабул гардидааст, ба тоифаи давлатҳои иқтисодӣташ гузаранда мансубанд. Ҳаҷми МДМ-и мамлакатҳои Осиёи Марказӣ мувофиқи натиҷаҳои соли 2016, мувофиқи Бунёди байналхалқии асёр ба 800 млрд доллари ИМА баробар аст.

Дар байни панҷ давлат аз рӯи ҳаҷми МДМ ҷойҳои якум ба Қазоқистон, дуюм ба Ўзбекистон, сеюм Туркменистон, чаҳорум Тоҷикистон ва панҷум Қирғизистон мансуб аст.

Хосияти умумии вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳои субминтақа, то гузаштаи наздик дар макони ягонаи сиёсӣ ва иқтисодӣ ривоч ёфтани онҳоро ба назар гирифта, иқтисодиёташ асосан ба ашёи хом ва захираҳои заминӣ об таъя намуда, саноаташ ривочёбанда, саъю кӯшиши ташкил кардани корхона, марказҳои соҳаҳо ва худудӣ, монанд будани тахассусонидани кишоварзӣ, ба самти умумӣ нигарондани иқтисодиёти беруна, яъне ба ҷидду ҷаҳд амалӣ гардондан бо Хитой, Россия, Республикаи Корея, Туркия, давлатҳои Аврупо акси худро пайдо мекунад. Вале, дар ҳар як хоҷагии давлатҳои Осиёи Марказӣ, албатта ҷиҳатҳои ба худ мос мавҷуд аст. Азбаски аз ҷиҳати аҳамият иқтисодиёти Қазоқистон, Туркменистон ва Ўзбекистон нисбати соҳаҳои кишоварзӣ як қадар бартариро дорад, ин се республика давлати индустриалӣ-аграрӣ ба ҳисоб меравад. Тоҷикистон ва Қирғизистон бошанд, иқтисодиёташ дар самти аграрӣ-индустриалӣ ривоч меёбад.

Маҷмӯи сӯзишвории энергетикӣ дар Қазоқистон, Туркменистон ва Ўзбекистон хуб ривоч ёфтааст. Қазоқистон аз ҷиҳати захираҳои нефт, истихроҷ ва ҳаҷми ба содирот баровардани он пешсаф буда, сола беш аз 100 млн тонна нафтро истихроҷ намуда, қисми зиёдашро ба содирот мебарорад. Барои Туркменистон асоси боигарии иқтисодиёт ва бойигарии милли саноати газ ба ҳисоб меравад. Мамлақати мазкур аз рӯи захираҳои газ дар ҷаҳон дар ҷойи 4-ум, давлатҳои ИДМ ҷойи 2-юм, дар Осиёи Марказӣ бошад, дар ҷойи якум меистад. Аз рӯи ҳаҷми захираҳои гази табиӣ дар дунё мақоми дуюм дошта – қони гази Галқиниш ҳам дар Туркменистон ҷойгир шудааст.

Маъдани сиёҳ дар байни давлатҳои Осиёи Марказӣ дар Қазоқистон аз ҳама хуб ривоч ёфтааст. Корхонаҳои асосии ин соҳа дар Қазоқистон дар пояи қонҳои қалони маъдани кӯҳии вилоятҳои Қарағанда (шаҳри Темиртов) ва Қўстанай (шаҳри Рудний) ҷойгир шудааст. Маъдани ранга ба ғайр аз республикаи Туркменистон, дар иқтисодиёт ва савдои берунии тамоми давлатҳои Осиёи Марказӣ аҳамияти қалонро молик аст. Ў Ўзбекистон дар истихроҷи тилло, уран, мис, кадмий, Қазоқистон уран, кўрғошим, рух, волфрам, молибден, мис, Қирғизистон тилло,

симоб, сурма, Тоҷикистон алюминий ба нишондихандаи баланд молик мебошанд. Саноати кимиё дар Қазоқистон, Ўзбекистон, Туркменистон нисбатан хуб ривоч ёфта, асосан истехсоли нуриҳои минералӣ, кислотаи сулфат, сода, мирабилит ба роҳ монда ба азнавкоркарди нафту гази табиӣ тахассусонида шудааст. Аз рӯйи мошинасозӣ Ўзбекистон, Қазоқистон пешсафанд. Дар ин бора дар Ўзбекистон саноати автомобилсозии торафт ривочёбанда сазовори эътибори алоҳида аст.

Кишоварзӣ дар ҳамаи мамлакатҳои Осиёи Марказӣ хуб ривоч ёфта, ба аҳамияти баланди иқтисодӣ молик аст. Ба таркиби соҳаҳои молии кишоварзии Қазоқистон асосан ғалладона, чорводорӣ медарояд. Дар соҳаҳои кишоварзии Ўзбекистон пахтакорӣ, кирмакпарварӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, сабзавоткорӣ ва қароқўлпарварӣ аҳамияти молӣ дорад. Дар Туркменистон сектори аграрии иқтисодиёт ба пахтакорӣ, ғалладона полиз, қароқўлпарварӣ ва асппарварӣ тахассусонида шудааст. Дар чорводорӣ Туркменистон парвариш кардани аспҳои саросари дунё машҳури Ахалтака аҳамияти алоҳида касб менамояд. Дар Тоҷикистон кишоварзӣ ба пахтакорӣ, боғдорӣ ва кирмакпарварӣ, дар Қирғизистон бошад, ба сабзавоткорӣ, тамоқпарварӣ ва чорводорӣ бисёрсоҳавӣ тахассусонида шудааст.

Истиқболи ривочи иҷтимоиву иқтисодии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ аз бисёр ҷиҳат ба интегратсиякунонии байниҳамдигарии онҳо вобастааст. Интегратсиякунонии байниҳамдигарии давлатҳои субминтақаро ба як қатор омилҳои географии ба ҳамдигар муҳим чудо қардан мумкин аст:

- умумӣ будани мавқеи иқтисодӣ-географӣ;
- ягонагии низоми нақлиётҳои роҳи оҳан ва автомобилӣ, ба ҳам вобаста будан;
- дарёҳои қалон ва транссарҳадии каналҳои обёришаванда;
- захираҳои табиӣ мамлакатҳои кӯҳӣ ва ҳамвор, алалхусус соҳиб будан ба ҳосиятҳои якдигарро пуррагардондаи манбаи энергия;
- бародарии халқҳои субминтақа, ҷиҳатҳои монандии таърихӣ-маданӣ;
- мавҷудияти муаммоҳои экологии умдаи аз рӯйи хушкшавии Арал, биёбоншавӣ, шӯрхокшавии заминҳо, обшавии интенсивии яхҳои кӯҳӣ, ифлосгардии ҳаво ва ҳавзаҳои об бо партовҳои зараровар;
- зарурати дар якҷоягӣ мубориза бурдан ба муқобили заминларза, сел ва обхезиҳо, кӯчидани барф ва дигар офатҳои табиӣ.

Осиёи Марказӣ, мамлакатҳои континентҳои дохилӣ, мавқеи иқтисодӣ-географияи транзит, мавқеи геосиёсӣ, дарёҳои таранссарҳадӣ, давлатҳои иқтисодиётташ гузаранда, иқтисодиёти индустриалӣ-аграрӣ, иқтисодиёти аграрӣ-индустриалӣ, интегратсияи иқтисодӣ.

1. Мавқеи иқтисодӣ-географӣ ва геосиёсии давлатҳои Осиёи Марказӣ бо кадом ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣ тавсиф меёбад?
2. Омилҳои географияи интегратсияи иқтисодии байниҳамдигарии давлатҳои Осиёи Марказиро эзоҳ диҳед.
3. Ба дафтаратон соҳаҳои асосии саноат ва кишоварзии давлатҳои Осиёи Марказиро нависед.

МАЪЛУМОТИ ИЛОВАГӢ ОИД БА МАВЗӢ

Ҳангоми тавсифи субминтақаи Осиёи Марказӣ ин мафҳуми ҷуғрофӣ, вобастагии онро бо истилоҳи «Осиёи Миёна», фарқи байни онҳоро эзоҳ додан ҷоиз аст. Осиёи Миёна – яке аз 14 кишвари табиӣи географӣ буда, аз ғарб бо баҳри Каспӣ, аз шарқ бо кӯҳҳои Тяньшон, аз шимол бо пастхамиҳои кӯҳии Қазоқистон, аз ҷануб бо кӯҳҳои Ҳиндукуш ва Туркман, Хуросон маҳдуд аст, асосан ба ҳавзаҳои пӯшидаи кӯлҳои Арал ва Балхаш рост меояд. Пас кишвари Осиёи Миёна дар асоси хосияти географияи табиӣ ва сарҳадҳои ҷудогардида воҳиди ҳудудӣ ба ҳисоб меравад. Дар доираи сарҳадҳои табиӣи Осиёи Миёна 4 мамлакат, яъне Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркменистон яклухт ҷойгир шудааст. Инчунин қисми марказӣ ва ҷанубӣ-шарқии Республикаи Қазоқистон, бо Афғонистон ва шимолӣ Эрон, қисми шимолӣ-ғарбии канори Хитой ҳам ба ҳудуди Осиёи Миёна рост меояд, субминтақаи сиёсӣ-географияи Осиёи Марказӣ бошад, маҳз аз рӯи сарҳадҳои давлатӣ воҳиди ҳудуди ҷудошаванда ба ҳисоб меравад.

Дар географияи табиӣ ҳам мафҳуми «Осиёи Марказӣ» дар ҳоли мазмун ва моҳияти ба худ хос истифода мегардад. Дар ин ҳол яке аз кишварҳои географияи табиӣи қитъаи Аврусиё, ки аз Осиёи Миёна дар Шарқ ҷойгир шудааст, ҳудуди иборат аз ландшафтҳои кӯҳӣ ва биёбонӣ, ки аз канораҳои шарқии кӯҳҳои Тиёншон ва Олтови Чунғория то ҳудудҳои ғарбии ҳамвории Хитойи Бузург давом ёфтааст, Осиёи Марказӣ номида мешавад. Аз ҷиҳати географӣ-сиёсӣ Осиёи Марказӣ дар давлатҳои Хитой ва Мугулистон ҷойгир шуда, ба субминтақаи Осиёи Шарқӣ мувофиқ меояд.

БОБИ Х. РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

§ 31. Мақоми муносибатҳои географии Ўзбекистон

Ўзбекистон дар иттиҳод ва харитаи сиёсии дунё ба мавқеи ба худ хос соҳиб аст. Вай имрӯзҳо аъзои яке аз 193 давлати Созмони Милали Муттаҳид ба ҳисоб меравад. Республикаи Ўзбекистон ба СММ 2 марти соли 1992 қабул гардидааст. Ўзбекистон дар Маркази Авруосиё ва Осиёи Марказӣ ҷойгир шудааст. Худуди республика аз ғарб ба шарқ 1425 км тӯл кашидааст. Аз шимол то ҷануб масофа 930 км буда, нуқтаи аз ҷама баландаш куллаи Ҳазрати Султон (қаторкӯҳи Ҳисор). Аз сатҳи баҳр 4643 м баландӣ, нуқтаи аз ҷама паст фуруҳамидаи Мингбулок, 12 м.

Дарозии умумии сарҳадҳои давлатӣ 6221 км, аз он 2203 км ё ки 1/3 қисмаш ба Республикаи Қазоқистон, 1721 км ба Туркманистон, 1661 км ба Тоҷикистон, 1069 км ба Қирғизистон ва 137 км ба Республикаи Афғонистон рост меояд.

Мавқеи географии микроиқтисодии Ўзбекистон (мавқеаш нисбати ҳудудҳои давлатҳои ба худаш ҳамсоя) бо хеле қулаиаш характернок аст. Ҳолати мазкур, сараввал ба он ба туфайли дар маркази республикаҳои Осиёи Марказӣ ҷойгиршавиаш ва бо тамоми давлатҳои минтақа бевосита ҳамсарҳад буданаш бармеояд.

Қулаи мавқеи микроиқтисодии географӣ (МИГ)-и Ўзбекистон бо республикаҳои ҳамсоя бо низоми тамоми намудҳои нақлиёти хушкгард (автомобил, роҳи оҳан, кубур) бо нисбатан хуб пайваст буданаш ҳам ифодаи худро меёбад. Ин қабил қулайӣ дар микро МИГ аз даврҳои таърихӣ то ҳозир Ўзбекистонро дар минтақа дар байни давлатҳои минтақа ба кишоварии аҳолиаш зич ҷойгиршуда, аз шахрҳои калон бой, дараҷаи иқтисодӣташ нисбатан ривочёфта оварда расондааст.

Президенти яқуми Республикаи Ўзбекистон И.А.Каримов дар китоби худ «Ўзбекистон дар остонаи асри XXI: таҳдид ба бехатарӣ, шартҳои барқарорӣ ва кафолатҳои тараққиёт» дар ин бора фикри зеринро овардааст: «Хусусиятҳои макони худудии Ўзбекистон, мавқеи географии он ба интиҳоб ва ба амал баровардани сиёсати

дохиливу берунии мо дорой аҳамияти калон аст. Ўзбекистон имрӯзо вазифаи ҳалқаи пайвасткунандаро дар байни давлатҳои ҳамсоя – Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон, Афғонистон ба ҷо меоварад. Ҳамаи онҳо ба иқтисодиёти ҷаҳон интегратсияшавии республика, ҷалб сохтани сармояҳои хориҷӣ кӯмак мерасонанд. Ўзбекистонро ба маркази минтақаи ба худ хоси ҳамкориҳои фойданоки тарафайни байни давлатҳо, транзити мол ва капитал табдил медиҳад».

Ин қабил имкониятҳои қулайи иқтисодиву иҷтимоии Ўзбекистон аз ҷониби ҳар як ҳамсоя дар ҳудудҳои муштарак (контакт) аҳоли зич ҷойшуда (водии Фарғона, минтақаҳои Зарафшон, Амударёи поёни вилояти Сурхондарё) айни замон барои ташкил кардани бисёр маҷмӯи истеҳсолии ҳудудии озоди иқтисодии гуногунтахассуси байниреспубликавӣ, аз корхонаҳои муштарак сар карда то ташкили ҳудуди озоди иқтисодӣ имконияти васеъ фароҳам овард. Ҳал шудани муаммои роҳ ва дарёҳои трансхудудӣ, ки дар минтақаи Осиёи Марказӣ мавҷуд аст, боз ҳам ба созгоршавии мавқеи микрогеографии республика оварда мерасонад.

Давлатҳои дар атрофи наздик ҷойгирифта, Федератсияи Россия Афғонистон, Эрон, республикаҳои Кавказ нисбатан мавқеи географии мезоиктисодии Ўзбекистон (мавқеи нисбати минтақаҳои наздик) соҳиб будан бо қулаҳои миёна тавсиф меёбад. Сабаби ин тавр арзёбии мавқеи географии мезоиктисодӣ (МГМ) аз ҳамин иборат аст, ки Ўзбекистон аз як тараф, республикаҳои Кавказ, хусусан бо Федератсияи Россия асосан бо воситаҳои замонавии нақлиёт самаранок пайваста ва бо ин давлатҳо ба таври аънанавӣ алоқаҳои наздики серҷонибаро пеш мебарад. Мувофиқи ҳаҷми алоқаҳои содиротиву воридотӣ дар байни давлатҳои ҷаҳон Россия сарварӣ карданаҳ исботи он аст. Аз тарафи дигар давлатҳои Эрон ва Афғонистон, ки дар ҷануб ҷойгир буда, ба тоифаи гурӯҳи давлатҳои МГМ дохиланд, бо Ўзбекистон дар тамоми даври таърихии сипаришуда дар алоқаи васеи ҳарҷонибаи иҷтимоӣ шуда бошад ҳам, ҳоло дар пеш бурдани алоқаҳо душворихоии техникӣ ва сиёсӣ монеа мегарданд.

Барои боз ҳам бештар самара додани алоқаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии байнидавлатӣ бо давлатҳои дурдасти ҷаҳонӣ пайваст гардида бо дигар суҳанон гӯем макрофарохиҳо талаб карда мешавад. Аммо дар боби ба роҳ мондани алоқаҳои иқтисодӣ бо мамлакатҳои дунё давлатҳо, ки дар дохили қитъа ҷойгиранд,

нисбати дар соҳили баҳр ҷойгиршуда, як қатор нокулайихо дучор меоянд. Барои он ки Ўзбекистон аз давлатҳои ниҳоят каме дар ҷаҳон аст, ки барои муваффақ шудан барои ба баҳрҳои наздик баромадан камаш ҳудуди ду давлатро убур мекунад, мавқеи географии макроиқтисодиаш (мақомаш нисбати давлатҳои ҷаҳон) нисбатан нокулай мебошад. Солҳои истиқлол дар самтҳои гуногуни лоиҳаи роҳҳои байналхалқӣ фаъолона иштирок намуданаш, ки Ўзбекистонро бо уқёнуси дунё мепайвандад, ҳолати мазкурро то андозае сабук гардонд.

Мавқеи сиёсӣ-географии Республикаи Ўзбекистон аз ҷониби геосиёсатмадорони классикӣ ҷудогардида қисми дохилии континенталии Аврусиё, яъне Heartland (дили дунё), ҳамчунин минтақаи ба баҳр наздики ҷанубӣ-ғарбии Аврусиё Rimland – (хилоли дохилӣ) бо ҷойгиршавияш дар ҳудуди байни ҳам муштарак тавсиф меёбад. Ҳолати мазкур бошад, нисбати республикаамон барои ба вучуд омадани шавқу завқи бисёр давлатҳои сабаб мегардад, ки дар ҷаҳон ба даст овардани пешқадамиро ба нақша гирифтаанд.

Ба ғайр аз он дар мавқеи қулайи нақлиёти географӣ будани Ўзбекистон, захираҳои стратегии давлатамон – нефт, газ, тилло, уран ва дигар бойгариҳои зеризаминӣ ва рӯйизаминӣ, ки захираҳои стратегӣ ба ҳисоб мераванд, қулайии шароити иқлими табиӣ, дар тараққиёти таърихӣ ва тамаддуни ҷаҳонӣ мавқеи бонуфуз доштан, мавҷуд будани салоҳияти (қобилияти) калони демографӣ ба имконияти ба худ хоси геосиёсӣ молик буданашро нишон медиҳад.

Баробари ин ба мавқеи сиёсӣ, географии он омилҳои, ки таъсири манфӣ мерасонанд, низ мавҷуданд. Хавфи терроризми байналхалқӣ, экстремизми динӣ, ҳаракати ҳудуди республика-амонро ба сифати роҳи кашондани моддаҳои нашъамандӣ истифода бурдан, муаммоҳои экологии миқёси глобалӣ, рақобати геосиёсӣ дар байни давлатҳои гуногун, вазъияти сиёсии беқарор дар Афғонистон барои Ўзбекистон дар мавқеи географии мазкур омилҳои манфӣ таъсиркунанда ба ҳисоб мераванд. Ба мақсади бартараф сохтани ҳолатҳои мазкури манфӣ аз тарафи роҳбарони республика дар миқёси калон корҳо ба амал бароварда мешаванд.

Президенти якуми республикаамон И.А.Каримов дар маърузаи худ дар ҷамъомади Ассамблеяи генералии СММ диққатро

дар навбати аввал маҳз ба муаммоҳои Афғонистон ва Арал чалб сохта буд. Фаъолияти Республикаамон барои ҳалли муаммои Афғонистон дар гурӯҳи «6+2», дар давлати ҳамсоя ба роҳ мондани сулҳу амонӣ, ба ривочи иҷтимоиву иқтисодӣ кӯмак расондан нигаронда шудааст. Ҳангоми ташрифи роҳбарони СММ ба республикаамон дар натиҷа ба муаммоҳои баҳри Арал диққату эътибор нигаронда шуда, он аз қатори муаммоҳои экологии байналхалқӣ ҷой гирифт, дар натиҷа диққату эътибори давлатҳои гуногунро барои ба муаммои мазкур чалб сохтан муваффақ гардиданд

Муаммоҳои ба вучуд омада бинобар дарёҳои транссарҳадии байни давлатҳои Осиёи Марказӣ, ҳудуди эксклай байни Ўзбекистон – Қирғизистон заминҳои аз қисми асосии ҳудуди дахлдор бо ҳудуди дигари давлат ҷудошуда ва баъзе ҳудудҳои сарҳадӣ, корҳои делимитатсия ба охир нарасондаи ҳудуди давлат бо Тоҷикистон (хати сарҳадиро муайян карда, мустаҳкам сохтан) муаммои геосиёсии дар навбати аввал ҳал шуданаш лозим ба ҳисоб меравд.

Ўзбекистон, ки давлати ҳудудаш аз яроқи ядрой ҳолӣ, сиёсати ҳамроҳнашавиро дастгирӣ намуданро назди худ мақсад гузоштааст, барои ҳалли муаммоҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба ривочи иқтисодӣ расидан бо як қатор давлатҳо ҳамкориро ба роҳ мондааст. Ба ғайр аз давлатҳои атроф бо давлатҳои Федератсияи Руссия, Хитой равобити наздикро ба роҳ мондааст.

Мавқеи географии Ўзбекистон, мавқеи микроиқтисодӣ-географӣ, мавқеи географии мезоиқтисодӣ, мавқеи географии макроиқтисодӣ.

1. Баъди ба истиқлол расидан Ўзбекистон дар навбати аввал дар кадом соҳаҳо ислохотхоро амалӣ гардонд?
2. Солҳои охир аз рӯйи ҳалли муаммои Арал чӣ гуна тадбирҳо ба рӯйи об бароварда мешаванд?
3. Хусусиятҳои мавқеи географии иқтисодии Ўзбекистонро омӯхта, чадвали поёниро пур кунед:

Намуди мавқеи географии иқтисодӣ (МГМ)	Баъзе омилҳои мусбии ба МГМ таъсиррасонанда	Баъзе омилҳои манфии ба МГМ таъсиррасонанда
Мавқеи микрогеосиёсӣ		
Мавқеи мезогеосиёсӣ		
Мавқеи макрогеосиёсӣ		

§ 32. Ривочи иқтимоӣ-иқтисодии Ўзбекистон

Дар солҳои истиқлол дар ривочи иқтимоӣ-иқтисодии Республикаи Ўзбекистон муваффақиятҳои калон ба даст омад. Ҳатто инқирози молиявӣ иқтисодии дар ҷаҳон рӯйдод, ки солҳои 2008-2009 ба амал омад, иқтисодиёти миллии Ўзбекистон аз рӯйи суръати пешравӣ дар байни мамлакатҳои дунё яке аз пешсафон гардид. Аз соли 2010 боз Ўзбекистон аз рӯйи суръати солонаи МДМ (маҳсулоти дохилии милли) дараҷаи аз 8 фоиз кам набударо қайд мегардад. Аз тарафи қорбасти ҳамаҷамияти ҷаҳонӣ эътироф гардидани ин натиҷаҳои мусбӣ ва дар пояи он салоҳияти бузурги ривочи иқтимоӣ-иқтисодии республикаамон, инчунин дар мамлакатамон дар пояи «моделҳои ўзбек» марҳала ба марҳала гузаштан ба иқтисодиёти бозаргонӣ самтҳои мувофиқи мақсади аниқ амалӣ гардондани ислоҳотҳо меистанд.

Республикаи Ўзбекистон дар доираи Осиёи Марказӣ имкониятҳои транзитиаш ба мавқеи иқтисодӣ-географии қулай соҳиб буда, дар интегратсияи байнихамдигарии давлатҳои субминтақа нақши ниҳоят муҳимро мебозад. Баробари ин республикаамон барои ташаккул ва ривочи иқтисодиёти миллии серсоҳа ба бойгариҳои имкониятҳои бузург фароҳам оваранда молик аст. Сараввал салоҳияти минералӣ-захиравии давлатамон ба эътибор сазовор аст. Дар ҳудуди Ўзбекистон ҳам қариб 120 намуд канданиҳои фойданоки дар 2700 кон мавҷуд аст. Аз он ҷумла, Ўзбекистон дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯйи захираҳои тилло дар ҷойи 4, уран ҷойи 7, молибден ҷойи 8, мис ҷойи 10 меистад. Дар байни захираҳои сӯзишворӣ-энергетика газии табиӣ дорои аҳамияти калон буда, аз рӯйи захираҳои Ўзбекистон дар дунё ҷойи 14-умро ишғол менамояд. Аз рӯйи бойгариҳои канданиҳои ғайримаъданӣ, намакҳои калий ва фосфорит дар дунё ҷойи намоёнро ишғол менамояд. Канданиҳои гуногуни фойданоки дар қонҳои қалони вилоятҳои Навоӣ, Тошканд, Қашқадарё, Бухоро ва Республикаи Қароқалпоқистон бой аст. Пас, захираҳои бузурги ресурсҳои минералӣ дар кишварамон ба ривочи саноати маъдани ранга, сӯзишворӣ, кимё ва масолеҳи бинокорӣ имкониятҳои калонро фароҳам овард.

Барои ривоч додани кишоварзӣ мамлакатамон соҳиби захираҳои агроқлимии шароити қулай фароҳамоваранда мебошад. Ба тӯфайли

давомнокии даври вегетатсия, зиёд будани рӯзҳои гарм ва офтобӣ дар Ўзбекистон пахтакорӣ, ғалладона, тоқпарварӣ, сабзавоткорӣ барин соҳаҳои деҳқонии сердаромад ба таври интенсивӣ ривоч меёбад. Лекин кишоварзӣ асосан бо кӯмаки обёрии сунъӣ ривоч меёбад, кишоварзии республикаамон ба дараҷаи қатъӣ ба захираҳои об вобаста аст. Бо ин навъи бойигарихои табиӣ вилоятҳои Тошканд, Андиҷон, Сурхондарё ва Самарқанд нисбатан ба дараҷаи хуб таъмин гардидаанд. Инчунин дар вилоятҳои Навоӣ, Бухоро, Республикаи Қароқалпоқистон, ки дар ғарби мамлакатамон ҷойгир буда, қисми зиёдашонро биёбонҳо ишғол намудаанд, аз ин ҷиҳат вазъияти ниҳоят мураккаб ташаккул ёфтааст. Аммо дар минтақаамон ба нарасидани захираҳои об нигоҳ накарда. Ўзбекистон дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯйи майдони обёришаванда дар ҷойи 11-ум меистад.

Аҳолии Ўзбекистон ва захираҳои меҳнати он пойдевори ривочи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Аҳолии республикаамон мунтазам зиёд мешавад. Соли 1990 ба 20,2 миллион баробар аҳолии республика ба соли 2017 ба 32,1 миллион нафар расид. Баъди даври соли 2010 Ўзбекистон аз рӯйи нишондиҳандаҳои демографӣ-таваллуд аз рӯйи ҳисоби ҳар 1000 нафар 23–24, ғавт 5–6 афзоиши табиӣ ба он мувофиқ 18, яъне ба 1,8 фоиз рост меояд. Лекин ба тӯфайли бақияи мигратсияи ба дараҷаи ҳаддалимкони манфӣ (–0,1–0,2 фоиз) шудан суръати умумии афзоиши аҳоли ба 1,6–1,7 фоиз баробар аст.

Дар даври кӯтоҳмуддати таърихӣ Ўзбекистон барои ба муносибатҳои байналхалқии савдо-иқтисодӣ дохил шудан, такмил додани сохти таркибии иқтисодиёти миллӣ, ҳалли ривоч додани саноат, таъмини беҳавфӣ хӯрокворӣ, энергетика ва нақлиёт барин вазифаҳои мураккаб марҳала бо марҳала ба муваффақият сазовор гардид.

Динамикаи тағйирёбии МУД-ро ба 3 давр ҷудо кардан мумкин. Якумӣ, солҳои 1991–1996-ро дар бар мегирад, бо пастравии иқтисодӣ тавсиф мегардад. Ҳолати мазкур, асосан дар натиҷаи дар доираи собиқ иттифоқ низоми тақсимои меҳнати ҳудудӣ, кандашавии алоқаҳои кооператсия дар байни шохаҳо ва корхонаҳои иқтисодиёти Ўзбекистон бо хоҷагии республикаҳои дигар ба амал омад. Солҳои 1997–2003 марҳалаи дуҷуми барқарорӣ иқтисодиёти миллӣ ва оғози даври афзоиши МДМ гардид. Марҳалаи

сеюм соли 2004 сар шуда, то ҳол давом мекунад. Дар ин солҳо МДМ Ўзбекистон бо суръати аз 8,0 фоиз паст набуда меафзояд.

Инчунин дар таркиби соҳаи иқтисодиёти миллий ҳам тағйиротҳои муҳим рӯй дод. Сараввал, саҳми саноат дар МДМ афзуданаш ба диққат сазовор аст. Соли 1995 саҳми МДМ дар саноат ба 17,1 фоиз рост омада бошад, соли 2014 ин нишондиҳанда ба 26 фоиз боло рафт. Ҳиссаи кишоварзӣ нисбати иқтисоди миллий аз 28,1 фоиз то 17,6 фоиз паст рафт. Таркиби соҳаҳои саноатӣ ҳам ба дараҷаи назаррас тағйир ёфт. Дар саноати республика мавқеъ ва аҳамияти энергетикаи барқӣ, сӯзишворӣ, кимиё, маъдани ранга, мошинасозӣ ва дигар соҳаҳои саноати вазнин афзуда, ҳиссаи саноати сабук, ки пеш аз истиқлол тахассусонидани республикаро муайян мекард, қариб 3 баробар кам гардид. Аз аввали соли 2000 ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар Ўзбекистон ба таври мунтазам вусъат ёфта, суръати афзоиши соҳаҳои азнавкоркард нисбати саноати рӯёнанда якчанд маротиба баланд гашт. Дар натиҷа мувофиқи ҷамъбасти соли 2016 дар таркиби саноати мамлакатамон бо ҳиссаи 20 фоиза маҳсулоти мошинасозӣ ба мақоми пешсафӣ баромада тавонист.

Солҳои охир дар Ўзбекистон саноати автомобилсозӣ, микроэлектроника, истеҳсоли нуриҳои калий ва сода, дорусозӣ, шакар ва дигар соҳаҳои истеҳсолот бунёд гардиданд. Дар соҳаҳои нафт ва газу кимиё корхонаҳои ниҳоят калон қад кашиданд. Баъди соли 2010 ИБО Тўпаланг, маҷмӯи газу кимиё Устюрт, комбинати маъдани кӯҳии Хондиза, заводи калийи Деҳқонобод, заводи автомобилсозии Хоразм, заводи сementи Зафаробод ва дигар объектҳои муҳими истеҳсоли сохта шуданд (расми 28). Ҳоло дар Ўзбекистон салоҳияти истеҳсоли саноати мустаҳкам ба вучуд омад. Республикамон дар байни мамлакатҳои ИДМ ва миқёси ҷаҳон ба қатори истеҳсолгарони тилло, уран, гази табиӣ, кадмий, молибден, кислотаи сулфат, нуриҳои азотӣ, газворҳо, автомобилҳои сабукрав ва дигар маҳсулот ҷой гирифт.

Расми 28. Корхонаи нави саноатии Ўзбекистон – заводи калийи Деҳқонобод.

Дар таркиби худуди саноати Ўзбекистон ҳам тағйиротҳо рӯй доданд. Масалан, охири соли 1980 ба шаҳри Тошканд ва вилояти Тошканд 50 фоизи маҳсулоти умумии саноатӣ рост омада бошад, ҳоло дар ин худудҳо 30 фоиз нишондод рост меояд. Дар навбати худ аз ҳисоби барпо кардани корхонаҳои нав дар вилоятҳои Андиҷон, Қашқадарё, Навоӣ, Бухоро, Қиззах, Республикаи Қароқалпоқистон дар таркиби саноати мамлакат ҳиссагузори назаррас афзуд. Пас, торафт дар худуди Ўзбекистон миқдори марказҳои саноатӣ меафзояд.

Дар кишоварзии Ўзбекистон ҳам тағйиротҳои калон рӯй доданд. Ислоҳоти аввалине, ки дар кишоварзӣ амалӣ гардонда мешаваду мақсади устувор қарор ёфтааст, аз барҳам задани якҷаҳукмронии пахта, муваффақ шудан ба мустақилияти ғалла, инчунин ривож додани хоҷагиҳои хусусии фермерӣ, хоҷагии деҳқонӣ иборат аст. Аз ҳисоби қатъан кам кардани майдонҳои пахта ғаллазор 1,5 баробар афзуд. Ба туфайли он дар Ўзбекистон ҳосили умумии ғалла 3,5–4 баробар афзуда, дар фурсати кӯтоҳ дар республика ба мустақилияти ғалла муваффақ шудем. Ба ғайр аз ин барои таъмини беҳавфии озукаворӣ аҳамияти калон дода мешавад. Ба рӯндани сабзавот, картошка, ривочи боғдорӣ, тоқпарварӣ, чорводорӣ таъиноти ширу гӯшт барин соҳаҳои кишоварзӣ эътибори калон дода мешавад. Дар натиҷа солҳои истиқлол ҳосили пахта аз 5,5 миллион тонна ба 3,4 миллион кам гардида ҳосили сабзавот 2,5 маротиба, картошка 6 баробар, мева 4 баробар, ангур 2,5 маротиба афзуд, ҳаҷми истеҳсоли гӯшту шир 2 баробар зиёд шуд.

Ҳоло Ўзбекистон аз рӯйи рӯндану ба содирот баровардани ангур, маҳсулоти полизӣ, баъзе меваҳо дар ҷаҳон ба мамлакати пешқадам табдил ёфт. Инчунин, дар хоҷагии кишлоки Ўзбекистон, соҳаҳои анъанавии таҳассусонидашуда – пахтакорӣ, кирмакпарварӣ, қароқулпарварӣ ҳам аҳамияти худро аз даст надодааст. Аз он ҷумла мувофиқи ҳолати соли 2016 республикаамон дар ҷаҳон аз рӯйи ҳосили умумии пахта ҷойи 6, аз рӯйи содирот ҷойи 3, истеҳсоли абрешим ҷойи 6, истеҳсоли пӯсти қароқӯлӣ дар ҷойи 2-юмро ишғол мекунад.

Дар ривочи низоми нақлиёт ҳам ба натиҷаҳои назаррас муваффақ шудем. Аз ҳама аҳамиятнокаш яклухтии низоми нақлиёти роҳи оҳан ба даст омад. Худуди Ўзбекистон аз шимолу шарқ ба ҷанубу шарқ ба ҳазорҳо километр тӯл кашиданиш, инчунин ба шакли ба худ хоси

аз сарҳадҳои давлатӣ ба воситаи қаторкӯҳҳо ва биёбонҳо гузаштани онҳоро ба ҳисоб гирем, аҳамияти умдаи стратегӣ доштани масъалаи мазкур амин мегардем. Сохта шудани роҳи оҳани ҳудуди вилояти Сурхондарё Тошқӯрғон–Бойсун–Қумқӯрғон, вилояти Хоразм ва Республикаи Қароқалпоқистон Учқудуқ – Мискин–Нуқус, водии Фарғона Ангрен–Поп соҳаи роҳи оҳани Ўзбекистон ягона пайваст гардид. Дар натиҷа беҳавфиву мустақилияти нақлиёти мамлакатамон таъмин гардид. Ҳоло барои вилоятҳои Навоӣ ва Бухоро роҳи оҳани Республикаи Қароқалпоқистон бо роҳи нисбатан кӯтоҳ пайваст кардан роҳи оҳани Конимех–Нуқус, инчунин Урганч, ки Марказӣ туризми байналхалқӣ ба ҳисоб меравад, ба сӯйи шаҳри Хева роҳи оҳан сохта мешавад.

Ба ғайр аз ин, дар Ўзбекистон аз рӯйи электронидан ва барпо кардани самтҳои поездҳои тезгард ҳам корҳои калон ба иҷро мерасанд. Аз он ҷумла, ҳаракат аз рӯйи самтҳои Тошканд–Самарқанд «Афросиёб», Тошканд–Қарши «Насаф», Тошканд–Бухоро «Шарк» ном поездҳои тезгард ба роҳ монда шудааст. Корҳо аз рӯйи электронидани Қарши–Тирмиз, Қарши–Китоб ва дигар роҳҳои оҳан оғоз ёфтаанд. Баъди ба анҷом расондани онҳо дар республикаамон географияи самтҳои поезди тезгард боз ҳам васеъ шуданаширо интизор шудан мумкин аст.

Инчунин Республикаи Ўзбекистон дар якҷанд самтҳои бандарҳои баҳрӣ барои соҳибӣ кардани роҳҳои баромадани боваринок бо қисмҳои гуногуни низоми нақлиёти минтақавии Аврусиё ба роҳ мондани алоқа ба мақсади ба рӯйи об баровардани имкониятҳои транзити мавқеи иқтисодӣ-географӣ дар соҳаи нақлиёт бо Туркманистон, Қазоқистон, Федератсияи Руссия, Хитой, Озарбойҷон, Гурҷистон, Эрон, Уммон барин давлатҳо ҳамкориҳои байниҳамдигарии доманфарохро ба роҳ мемонад. Бо кӯмаки мамлакатамон сохтани аввалин роҳи оҳан дар ҳудуди Афғонистон Тирмиз – Мазори Шариф аз Ўзбекистон аз самти ҷанубӣ ба самтҳои бандарҳои укёнуси ҷаҳон ба вучуд омадани нақлиёти аз ҷама кӯтоҳ марҳалаи аввалин гардид.

Дар низоми нақлиёт ба амал баровардани корҳои доманфарох оид ба боз ҳам ривож додани алоқаҳои иқтисодии берунаи мамлакатамон қисми ҷудонопазири ин ҳаракат мегардад. Бо қариб 140 давлати дунё алоқаҳои иқтисодии берунаро ба роҳ монда, дар қатори ҳамкорони муҳими савдои Республикаи Ўзбекистон

Федератсияи Россия, Хитой, Қазоқистон, Республикаи Корея, Туркия ва мамлакатҳои Аврупо дохил мешаванд. Ривочи низоми нақлиёт ба васеъ гардидани фаъолияти иқтисодии берунии республика дар самтҳои нави географӣ имконият фароҳам меорад.

Дар таркиби содироти моли республика солҳои истиқлол тағйиротҳои ниҳоят калон рӯй дод. Ҳангоми ба даст омадани мустақилии дар содироти республика саҳми нахи пахта ба 60 фоиз баробар буд. Солҳои охир ин рақам муттасил паст гардида, соли 2016 ба 5 фоиз фурумад. Дар навбати худ мақоми манбаъҳои энергия (аввало, гази табиӣ), маъданҳои ранга, хӯрокворӣ ва бофандагӣ, маҳсулоти саноати кимиё, истеҳсоли автомобил дар мамлакатамон дар таркиби содирот ба дараҷаи ҳисқунанда афзуд.

Солҳои охир ба мақсади афзун гардондани салоҳияти истеҳсолоти саноатӣ, содирот, ба иқтисодиёти миллиамон бо ҳаҷми бисёр-тар чалб сохтани сармояҳои хориҷӣ бо ташаббуси ҳукумати республикаамон як қатор минтақаҳои озоди иқтисодӣ (МОИ) ташкил ёфт, сараввал МОИ-и «Навой», «Ангрен», «Ҷиззах» (бо филиалаш дар вилояти Сирдарё), баъдтар бошад, дар вилояти Хоразм «Ҳазорасп», вилояти Бухоро «Ғиждувон», вилояти Самарқанд «Ургут», инчунин вилояти Фарғона «Қўқанд» ба вучуд оварда шуд. Ҳоло дар ин ҳудудҳо бо иштироқи сармоягузори дохиливу берунӣ лоиҳаҳои нави истеҳсоли амалӣ мегарданд.

Ривочи иҷтимоиву иқтисодии иқтисодиёти Ўзбекистон бо назардошти имконияти ҳар як ноҳия ва вилояти республикаамон баробари ба эътибор гирифтани манфиатҳои умумидавлатӣ ва ҳудудӣ амалӣ гардондашуда, ба оқилона истифода бурдан вобаста аст.

Ривочи иҷтимоиву иқтисодӣ, суръати пешрафт, ислохотҳо, салоҳияти иқтисодӣ, таркиби соҳавӣ ва ҳудудӣ, хӯрокворӣ, энергетика ва беҳавфӣ нақлиёт, алоқаҳои берунии иқтисодӣ, минтақаҳои озоди иқтисодӣ, ҳудудҳои асосии иқтисодӣ.

1. Дар солҳои истиқлол натиҷаҳои аз ҳама муҳими ривочи иҷтимоиву иқтисодии Республикаи Ўзбекистон аз ҷиҳати иборат аст?
2. Дар республикаамон кадом минтақаҳои озоди иқтисодӣ ташкил гардиданд?
3. Ба дафтаратон тағйиротҳои аз ҳама муҳими дар солҳои истиқлол дар саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва савдои берунаи иқтисодӣ ба амал омадаро нависед.

§ 33. Муаммоҳои геозкології Ўзбекистон

Ба вучуд омадани муаммоҳои геозкологӣ вобаста ба ҷараёни табиӣ ва ғаъолияти инсон ба вучуд омаданаш мумкин. Омил ва ҷараёнҳои табиие, ки муаммоҳои геозкологиро ба вучуд меоваранд: баромадани вулқон, заминларза, ярҷ, тарма, сел, обхезӣ, шамолҳои сахт, боришот ва ғайраҳо. Омилҳои мазкур бо хусусиятҳои табиии ҳар як геонизом бевосита алоқаманд буда, дар он инсон иштирок наменамайд.

Аз ҷиҳати бо таъсири байниҳамдигарии инсон ва муҳити табиӣ ба вучуд омадан муаммои экологӣ ба ҳисоб меравад. Аммо он дар геонизоми маълум дар миқёси гуногун, инчунин аз сабаби қонуниятҳои географии табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ рӯй доданаш муаммои географӣ низ ба ҳисоб меравад. Яъне муаммои геозкологӣ дар геонизоми муайян таркиб ёфта, ҷараёни ташаккулёбӣ, ривочдиҳиро тай менамайд. Аз ин нуқтаи назар муаммои геозкологӣ номида мешавад.

Муаммоҳои геозкологӣ – ҷараён ва омилҳое, ки ба саломатӣ ва ғаъолияти хоҷагии инсон таъсири манфӣ расонда, дар муносибати онҳо бо муҳити табиӣ ва яқлукхтии геонизомҳо номутаносибиро ба вучуд оварда, дар натиҷаи омилҳои табиӣ ва антропогенӣ ба вучуд омадаанд.

Муаммоҳои геозкологӣ одатан ба ҳосиятҳои низомнок соҳиб буда, ҳосиятҳои мазкур ин тавр намоён мегарданд: таъсири байниҳамдигарии ҷараёнҳо ва қонуниятҳои табиӣ, инчунин иҷтимоӣ; география, экология, геология ва интегратсияи талабкунандаи дигар ғанҳо аҳамияти байни ғанҳоро қасб намудан, мавҷуд будани якчанд истифодабарандагони захираҳо ба якчанд мақсадҳо; ҳолати муаммоҳои геонизом ё ки геозкологияро бо як нишондиҳанда тавсиф кардан мумкин набудан.

Намудҳои муаммоҳои геозкологӣ. Муаммои геозкологӣ ҳолати шахшуда ё ки тағйирнаёбанда набуда, балки ба таври мунтазам тағйирёбанда ва ривочёбандаи низоми муаммоҳои оддии бисёрадада аст. Муаммоҳои геозкологиро аз рӯйи бисёр нишондиҳандаҳо (бо соҳаҳои хоҷагӣ вобаста, аз рӯйи ишғоли майдон, оқибатҳо, омилҳои ба вучуд омадан) тасниф кардан мумкин, лекин чуноне ки дар боло зикр намудем, муаммои геозкологӣ дар майдони муайян таркиб ёфта, ташаккул меёбад. Аз ҳамин сабаб муаммоҳои мазкур

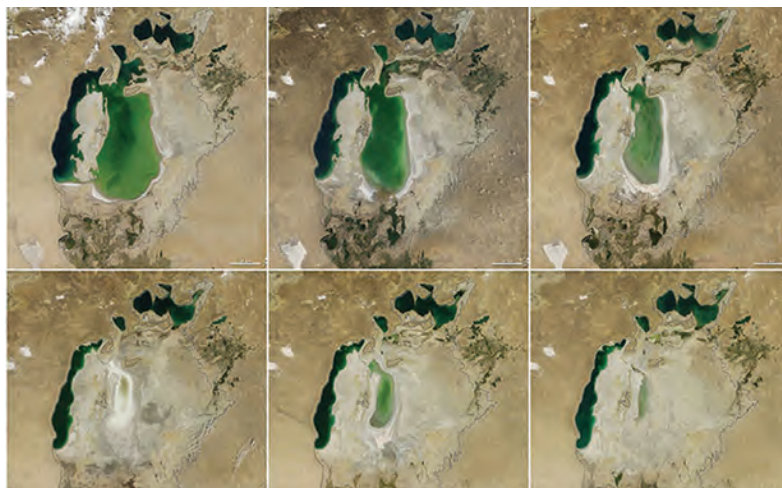
мувофиқи майдони паҳншуда ба гурӯҳҳои сайёравӣ, минтақавӣ, локал, дар баъзе ҳолатҳо ба гурӯҳи миллӣ тақсим мегарданд.

Муаммоҳои геоэкологии сайёравӣ – муаммои мураккаби геоэко-логист, ки дар доираи тамоми қабати географӣ рӯй медиҳад ва ба тамоми қисмҳои рӯйи Замин таъсир мерасонад, дар тамоми мамлакатҳо, ба тамоми инсоният як хел хавф меорад. Ба онҳо «самараи гармхона» ва гармшавии иқлим, сӯрохии озон, баланд шудани сатҳи уқёнуси дунё ва ғайра медарояд. Барои бартараф кардани ин қабил муаммои геоэкологӣ тамоми давлатҳо якҷоя шуда, дар асоси барномаи ягона ҳаракат карданашон лозим. Тамоми мамлакатҳои рӯйи замин баробари ҳалли муаммоҳои локалӣ ва минтақавӣ дар ҳудуди худ муаммоҳои глобалии геоэкологиро бартараф карда метавонанд.

Муаммоҳои геоэкологии минтақавӣ – мувофиқи майдони ишғолгардида аз муаммои геоэкологии глобалии хурдтар буда, бисёр вақт аз комплекси ҳодисаву ҷараёнҳои геоэкологии аз як ё якчанд намудҳо ташкилёфта иборат аст. Муаммоҳои геоэкологии минтақавӣ дар миқёси минтақа геонизомро банд карда, барои тамоми рӯйи Замин хавф наоварданаш мумкин, аммо миқдори онҳо торафт меафзояд. Муаммои мазкур бо ба баъзе минтақаҳо тааллуқ буданаш нигоҳ накарда, оқибатҳои экологӣ ва иҷтимоиву иқтисодияш ниҳоят хавфнок ва вазндор аст, агар онҳо сари вақт пешгирӣ накарда, бартараф нагарданд, дар оянда ба миқёси калон кулфатҳои экологиро ба амал бароварданаш мумкин.

Аз ҷиҳати таркиббӣ муаммоҳои геоэкологии минтақавӣ ба муаммоҳои геоэкологии тоифаи оддӣ ва мураккаб тақсим мегардад. Аз ҳодиса ва ҷараёнҳои якнавъа иборат бошад, тоифаи оддӣ, аз якчанд ҳодиса ва ҷараёнҳои геоэкологӣ иборат бошад, тоифаи мураккаби муаммоҳои геоэкологӣ номида мешавад. Ҳалли ҳодисаҳои геоэкологии мураккаб ҳам мураккаб буда, бисёр вақт талаб мекунад. Вай торафт мураккаб гардида ва дар роҳи ишғоли ҳудудҳои нав ривоч меёбад. Муаммоҳои оддии геоэкологӣ ҳам дар макон ва мобайни вақт дар натиҷаи ниҳоят мураккабшавӣ ба шакли мураккаб табдил ёфтаниш мумкин.

Муаммои Арал ва соҳили Арал муаммои геоэкологии минтақавӣ барои Ўзбекистон ва ҳудуди республикаҳои ҳамсоя аст. Аз ҳамин сабаб барои бартарафкунии муаммои мазкур тамоми республикаҳои ҳамсояи ҳавзаи Арал бо Ўзбекистон ҳамкорӣ карданашон лозим (расм 30).

Расми 30. Солҳои 2000–2016 тағйирёбии баҳри Арал.

Муаммоҳои геозкологии локалӣ (маҳаллӣ) – муаммоҳои нисбати муаммоҳои геозкологии минтақавӣ майдонҳои хурдтарро ишғол намуда, дар доираи геонизомии маълуми ҳудуди як ё ки ду мамлакат ҷойгиршуда ба вучуд омадааст. Ин қабил муаммоҳои геозкологӣ бо фаъолияти хоҷагии инсон вобаста буда, ба туфайли сабабҳои интенсивӣ истифода бурдани захираҳои табиӣ, дар ин чараён ба ҳисоб нагирифтани қонуниятҳои табиат, дар як ҷо зич ҷойгиршавии аҳоли ва ғайра ба вучуд меояд. Баъзе хатогиҳо дар чараёнҳое мисли дар ҳудудҳои намноки рӯйи Замин хушк кардани ботлоқзорҳо, дар минтақаҳои хушк ба роҳ мондани обёрии сунъӣ, сохтани обанборҳо, ривочи чорвои чарогоҳӣ, сохтани корхонаҳои истехсолӣ инчунин баъзе фаъолияти дарҳам-барҳами инсон муаммоҳои геозкологии локалиро ба миён меоварад ва барои дар миқёси васеъ паҳн гардидани он сабабгор мешавад. Муаммоҳои геозкологии локалиро дар Ўзбекистон диданӣ шавем, онҳоро ҳамчониба маҷмӯӣ таҳлил кардан, мувофиқи сабаби баромаданаш ба гурӯҳҳои зерини генетикӣ тақсим кардан мумкин аст: 1) муаммоҳои вобаста ба ифлосгардии ҳаво дар ҳудудҳои шаҳрҳо ва ҳудудҳои саноатигардида; 2) муаммоҳои истифодаи интенсивии об – ғун шудани обҳои захбурҳо дар кӯлҳо, нарасидани обҳои ошомиданӣ, ифлосгардии ҳавзаҳои оби ошомиданӣ ва ғайра; 3) муаммоҳои вобаста ба аз замин интенсивӣ истифода бурдан – эрозия, шӯрхокшавӣ, дучор омадан ба деградатсияи чарогоҳҳо; 4) муаммоҳои ба геонизом ба таъсири техноген вобаста ғун

шуда мондани партовҳо, вайроншавии геонизом, поймол кардани чарогоҳҳо аз тарафи техникаи вазнин ва ҳ.к.; 5) муаммоҳои вобаста ба парвои интенсивии чорво ва буридани буттаву дарахтон; 6) муаммоҳои вобаста ба истифодабарии объектҳои рекреатсия; 7) муаммоҳои вобаста ба ифлосгардии муҳити табиӣ бо моддаҳои кимиёвӣ.

Асосҳои илмии ҳалли муаммоҳои геоэкологӣ. Ҳалли муаммоҳои мазкур ба таҳлили низомнок вобаста аст. Дар натиҷаи таҳлили низомнок хосиятҳои асосии муаммоҳо, масоҳат, марҳилаҳои ривоч-ёбӣ, самтҳо, сабабҳо ва омилҳо, оқибатҳо ва ғайра аён мегардад. Дар тадқиқи муаммоҳои геоэкологӣ асосан усулиятҳои (принсипи) ҳудудӣ, геонизомӣ ва экологӣ истифода мегардад.

Принсипи геонизомнок барои омӯхтани муаммои геоэкологӣ асоси географӣ ба ҳисоб меравад, чунки он баробари аз хусуси сохти ҳу-дуд ахбор додан оиди ҷи гуна будани хосияти табиӣ, дорои кадом захира буданаш барои маълумотҳо гирифтани имкон медиҳад. Принсипи мазкур оиди ҷойгиршавии сарҳадҳои геонизом, нисбати онҳо, нисбати якдигар пасту баланд будан, ҳолати таркибӣ-динамӣ маълумот медиҳад. Принсипи мазкур дар арзёбии хосиятҳои бисёр муаммоҳо, дар пешгӯӣ кардани тағйиротҳои оянда, асосноккунии тадбирҳои гуногун ва барои истифодаи онҳо таҳия кардани тамоми навъҳои харитаҳо асос мегардад.

Истифодаи усулияти экологӣ бо дарназардошти алоқаи байниҳамдигарӣ бо мавҷудоти зинда, аз он ҷумла, алоқа, таъсир ва дар муносибат будани инсон бо муҳити атроф вобаста аст. Маънои мантиқии муаммои экологӣ ҳам дар асл аз вайроншавии алоқа ва муносибатҳои байниҳамдигарӣ дар байни организми зинда ва табиати бечон иборат мебошад. Ҷиддишавии муносибати мазкур дар геонизомии муайян рӯй дода, ба хосияти ҳудудӣ молик аст. Аз ин рӯ, муаммои мазкурро ба сифати муаммои геоэкологӣ тадқиқ кардан зарур.

Бартараф сохтани муаммои геоэкологӣ гуфта, сараввал мувозинати аввалаи табииро аз нав барқарор кардан фаҳмидан лозим. Мувозинати табииро (мувозинати экологиро) аз нав барқарор кардан – байни компонентҳои табиӣ ва геонизом вобастагӣ алоқадорӣ ва ҳаракати байниҳамдигариро ба ҳолати аввала наздик кардан аст. Аммо ба ҳолати аввалааш баргардонда намешавад. Ба тадбирҳои мувозинати табиӣ вайроншударо аз нав барқарор кардан шароити зиндагонии аҳоли ва саломатиашро ҳам ба ҳолати аввалааш овардан лозим. Масалан, Арал ва соҳили Арал муаммои

геоэкологии минтақавии ба ҳамдигар узван вобаста буда, бо тадбирҳои маҷмуъии ба ҳам алоқадорро баробар истифода бурдан ҳал намудан мумкин. Дар ин ҳол дар навбати аввал барои оби аз берун воридшаванда тоза ва микдоран зиёд шуданаш муваффақ шудан лозим. Чунки қувваи суръатфизоии муаммо дар шароити иқлими хушкӣ ҳодисаи биёбоншавист.

Ҳалли муаммои геоэкологии локал муаммои аз ҳама содда буда, дар бартарафсозии он сараввал шароити географии табиӣ ва қонуниятҳои табиӣ ҳудуди дорои муаммои геоэкологӣ чуқур омӯхта шуданаш лозим. Тавассути қорбасти қораву тадбирҳои аз табиат ва соҳаҳои хоҷагии ба ҳар як хусусияти геонизом мувофиқ пеши роҳи ин гуна муаммоҳо гирифта мешавад. Масалан, ҳангоми истифодаи замини обёришаванда ба мақсади деҳқонӣ ҳар як хосияти геонизом омӯхта, сипас намудҳои мувофиқ кишт, ҳиссаву меъёри обёрӣ, тадбирҳои агротехника истифода бурда мешавад, яъне ҳангоми муносибат бо табиат қонунҳои онро вайрон накардан қарор ба натиҷаи интизорӣ расидан аст.

Муаммои геоэкологӣ, муаммоҳои геоэкологии глобалӣ, муаммоҳои геоэкологии минтақавӣ, муаммоҳои геоэкологии локалӣ.

1. Чаро муаммоҳои геоэкологӣ меноманд?
2. Кадом намудҳои муаммоҳои геоэкологиро медедонед?
3. Дар қойи истиқоматиатон муаммоҳои геоэкологии маҳаллӣ ва роҳҳои бартарафқунии онҳоро тавсиф дода нависед.

§ 34. Дарси такрорӣ

Дар асоси китоби дарсӣ ва харитаҳо дониши худро санҷида бинед ва арзёбӣ кунед. Сараввал мафҳумҳои тақияҳои ва истилоҳоти дорои ҳамаи дарсҳо, аз рӯйи қавобатон ба саволҳо ва супоришҳо қорҳои ба иҷро расондаатонро ба хотир оваред ва бори дигар такрор кунед.

Мустақилона оид ба ҳар як мавзӯи тестҳо, саволҳо таҳия намуда, онҳоро ҳал намоед. Тавассути он ба озмоишҳои хотимавии тестҳо ва қорҳои ҳаттӣ тайёрӣ мебинед. Аз рӯйи супоришҳои амалӣ қорҳои ба иҷро расондаатонро аз нав дида бароед. Он ба шумоён оиди иҷрои қорҳои ҳаттӣ супоришҳои амалӣ, ҳалли масъалаҳои географӣ ё ки қор бо харитаҳои бематн қӯмак мерасонад. Умуман, ба воситаи такрор дониши дар давоми сол гирифтаатонро мустақам сохта, баъзе қойҳои нафаҳмидаатонро доништа мегиред.

Луғати эзоҳии мафҳум ва истилоҳот

Арзёбии географӣ – арзёбии шароит ва захираҳои табиӣ ё ки мақсадҳои истифодабарии геонизом.

Агромератсияи шахр – муттаҳидшавии шахрҳои калони гуногун аз рӯйи натиҷаҳои алоқаҳои маъмурий, истеҳсолий, иҷтимоӣ, маданӣ.

Барпои такрорӣ аҳолий – чараёни асосии таъминкунандаи бардавоми чамбият буда, ба сифати чамъи ҳаракатҳои табиӣ, мигратсионӣ ва иҷтимоӣ намоён мегардад.

Барометр – (юнонии батос – чуқурӣ, метрео – чен мекунем) асбобест барои гирифтани намунаи таркиби кимиёвӣ ва ҳарорати ҳавзаҳои об дар чуқуриҳои гуногун.

Ботлокзор – заминҳое, ки дар шароити намӣ мудом ё ки вақти зиёд заминҳои заҳ шуда хобраванда, растаниҳои намдӯст ва қабати торф (30 см ва аз он зиёд) мавҷуданд.

Воҳа – заминҳои об бароварда обёрӣ кардаи биёбон ва нимбиёбон.

Вулкани хомӯшшуда – вулконе, ки дар бораи дар байни даври таърихӣ сар заданаш ҳеч маълумот нест. Мафҳуми вулкон нисбӣ буда, баъзан вулканҳои хомӯшшуда ба ҳаракат даромада, пош хӯрданаш мумкин, вулкони ҳаракат буда гуфта, он ҳеч гоҳ пош нахӯрданаш мумкин.

Геонд – (юнонии ге – маънои Замин, идос – намуд, киёфа, яъне «Киёфаи Замин», «Ба замин монанд»-ро мефаҳмонад). Сатҳи барҷастае, ки хангоми рӯйи сатҳи дар ҳолати ором ва мувозанат истодаи сатҳи оби укёнуси дунё ва аз таги хушкии ин рӯйи мазкур фаразан давом додан ҳосил мешавад. Ин рӯй дар ҳама ҷой ба самти қувваи вазнинӣ перпендикуляр мешавад.

Гейзер (испаниӣ гейзир – пош додан) – чашмаҳои гарми дар вақт-вақташ чун фаввора пошхӯранда. Гейзерҳо асосан дар кишварҳои вулконаш дар ҳаракат буда бисёр вомехӯранд.

Галактика – (юнонии галактикос-ширранг) – низоми ситораҳои бузурге, ки ситораҳо бо қувваҳои гравитатсия вобастаанд. Галактикаҳо бо андоза, миқдор ва шакли ситораҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳоро эллипшшакл, спиралшакл ва намудҳои нодуруст тақсим мекунанд.

Глобалӣ – чараёни интегратсияи иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ дар саросари ҷаҳон.

Давлат – сохтори ҳукмронест, ки дар миқёси мамлакат масъалаҳои чамбиятро пеш бурда, ваколати муайянкунии муносибатҳои берунаро дорад.

Дехқонӣ – соҳаи муҳимест, ки бо рӯёндани зироати кишоварзӣ машғул мегардад.

Истгоҳи барқии атомӣ – барои истихроҷи энергия истифодабарӣ аз сохтори ядрой.

Истгоҳи барқии оташӣ – соҳаи аз ангишт, газ, нефт, инчунин дар асоси боқимондаҳои онҳо ҳосил намудани гармӣ ва барқ.

Кишти техникӣ – зироате, ки ба сифати ашёи хом дар маҳсулоти саноат истифода мегардад.

Ландшафти маданӣ – геонизоме, ки бо назардошти манфиати чамъият, ҳосиятҳояш аз ҷониби инсон дар асоси илмӣ ва оқилона «тағйир ёфтааст».

Мигратсияи доимӣ – аз як ҳудуд ба таври доимӣ кӯч бастанӣ аҳоли.

Мониторинги экологӣ – низомӣ бо мақсади аз захираҳои табиӣ оқилона истифода бурдан, ҳифзи муҳити атроф, ҳолати шароити табиӣ ва ҳудудро мушоҳида назорит ва идора кардан.

Мавқеи географӣ – мавқеи ишғолкардаи ягон объектӣ рӯи Замин нисбати объектӣ дигарӣ ба ҳуди он алоқадор.

Минтақаи фароҳӣ – аз ҳисоби тағйир ёфтани кунҷи нурафкани Офтоб аз экватор ба сӯи қутб мудом тағйир ёфтани компонентҳо ва маҷмӯҳои табиат.

Мигратсияи мавсимӣ – дар даври маълум ба ягон ҳудуд кӯчбандии аҳоли.

Мигратсияи миношакл (мигрантсияи ларзон) – ба мақсади афзоиш, коркардани аҳоли аз як ҷой ба ҷойи дигар амалӣ гардондани ҳаракати якрӯза ё ҳафтаина.

Мигрантсия – аз як ҳудуд ба ҳудуди дигар кӯчбандии доимӣ ё ки муваққати аҳоли.

Мамлакат – ҳудуде, ки аҳоли ба миқёси маълум соҳиби сарҳад буда, мустақил ё ки ба ягон давлат тобеъ аст.

Нақлиёт – (лотини транс – «ба воситаи») ва портроте «кашондан», соҳаи муҳими иқтисодӣ буда, эҳтиёҷи хоҷагии халқ ва аҳолиро ба бор дар вақташ муттасил таъмин месозад.

Орбита – (лотини орбита – пай, роҳ) – роҳи сайёра, ҳамроҳи он, маснӯи сунъӣ, комета, астероид ва дигар ҷирмҳои осмонӣ.

Пешгуии географӣ – самтҳои асосии тағйиротҳои маҷмӯи истехсоли муҳит ва ҳудуди табииро аз ҷиҳати илмӣ пешакӣ асоснок карда додан.

Соҳаҳои адои хизмат ба аҳоли – ба аҳоли хизмат тақлиф кардан ва истехсолот навҳои фаъолияти ташаккулёфта ва маҷмӯи соҳаҳои хоҷагии.

Саноати селлюлоза – коғаз – соҳаи саноати барои истехсоли маҳсулоти селлюлоза, коғаз ва картон таҳассусонидашуда.

Секторӣ – ба сӯйи хушкӣ баробари аз укёнус дур шудан аз ҳисоби тағйирёбии ҳосияти иқлим тағйир ёфтани компонент ва маҷмӯъҳо.

Тӯқай – ҷангалзори иборат аз дарахту бутта, алафи соҳили дарё.

Урбанизатсия – афзоиши шаҳрҳо ва аҳолии шаҳр, ҷараёни тез паҳншавии тарзи зиндагонии шаҳр.

Урочише – Геонизоме, ки аз ҷиҳати пайдоиш ва ривожёбӣ аз фатсияҳои узван вобаста иборат аст. Асосан дар шакли мезон релеф ҷойгир аст.

Геонизомии сохташ аз ҳама оддӣ ва аз ҳама хурде, ки бо якхела будани таркиби литологии ҷинсҳои кӯҳӣ, сохти релеф якхелагии намнокӣ, микроиқлим, ҳоқ, дунёи растанӣ ва ҳайвоноти як хел, яъне бо якхела будани аломатҳои ба компонентҳои онро ҳосилкунанда хос тавсиф карда мешавад.

Ҳатги барф – ҷунин сарҳад дар кӯҳҳо, ки аз он баланд барф тамоми сол об намешавад.

Чорводорӣ – соҳае, ки дар кишоварзӣ бо зиёд кардани молҳои чорво машғул мегардад.

Экспертизаи экологӣ – дар фаъолияти инсон муҳити географии қисми биологӣ (растанӣ, дунёи ҳайвонот ва микроорганизмҳо).

Эндемик (юнони *эдемос* – маҳаллӣ, таҳҷой) – растанӣ ва ҳайвонот он қадар паҳн нашудааст, нисбатан хурд, навъи дар ареали маҳдудгардида зиндагикунанда, авлод, оила ё ки воҳидҳои таксономикӣ.

Чой – геонизоме, ки аз муҷассамшавии урочишеҳои ба ҳам вобаста ва монанд иборат аст.

Ҷазираҳои марҷон – Ҷазираҳое, ки аз ҷамъшавии ҳайвоноти марҷон, обсабзаҳо ва боқимондаҳои дигар организмҳо ба вуҷуд меояд. Ҳоло ҷазираҳои марҷон ба ғайр аз дар кишварҳои экваториалӣ ва тропикӣ дар дигар ҷойҳо вонамехӯранд. Танҳо маҷрои мӯътадили Голфстрим, ки аз қарибиҳои ҷазираи Багама убур мекунад, берун аз тропикҳо вомехӯрад. Ҷазираҳои марҷони ҷойгиршуда мувофиқи мавқеъ ва шакл ба рифҳои соҳил, рифҳои монеа, атоллҳо ҷудо мешаванд.

МАЪЛУМОТҲОИ ИЛОВАҒИ**Давлатҳои Аврупои Шимоли**

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идоравӣ	Пойтахташ
1	Шветсия	450	Монархия	Стокгоlm
2	Норвегия	387	Монархия	Осло
3	Финляндия	338	Республика	Хелсинки
4	Исландия	103	Республика	Рейкявик
5	Дания	43,0	Монархия	Копенгаген
6	Британияи Кабир	244,5	Монархияи	Лондон
7	Ирландия	70,3	Республика	Дублин
8	Эстония	45,1	Республика	Таллин
9	Литва	65,3	Республика	Вилнюс
10	Латвия	64,6	Республика	Рига

Давлатҳои Аврупои Ғарбӣ

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идорақунӣ	Пойтахташ
1	Австрия	83,2	Республика	Вена
2	Белгия	30,5	Монархия	Брюссел
3	Германия	356,9	Республика	Берлин
4	Лихтенштейн	0,16	Монархия	Вадутс
5	Люксембург	2,6	Монархия	Люксембург
8	Нидерландия	41,2	Монархия	Амстердам
7	Франсия	551,6	Республика	Париж
8	Шветсария	41,3	Республика	Берн

Давлатҳои Аврупои Ҷанубӣ

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идорақунӣ	Пойтахташ
1	Италия	301,3	Республика	Рим
2	Испания	504,7	Монархия	Мадрид
3	Португалия	92,3	Республика	Лиссабон

4	Малта	0,3	Республика	Ла-Валетта
5	Гретсия	132	Монархия	Вадутс
6	Андорра	0,45	Монархия	Андорра-ла Веля
7	Ватикан	0,4	Монархия	Ватикан
8	Сан-Марино	0,06	Республика	Сан-Марино
9	Словения	20,3	Республика	Любляна
10	Хорватия	56,6	Республика	Загреб
11	Босния ва Гертсеговина	51,1	Республика	Сараево
12	Сербия	88,3	Республика	Белград
13	Черногория	13,8	Республика	Подгоритса
14	Македония	25,7	Республика	Скоре
15	Албания	28,7	Республика	Тирана
16	Монако	0,002	Монархия	Монако

Давлатҳои Аврупои Шарқӣ

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идорақунӣ	Пойтахташ
1	Россия	17075,5	Республика	Москва
2	Украина	603,7	Республика	Киев
3	Беларус	207,6	Республика	Минск
4	Молдова	33,8	Республика	Кишенив
5	Полша	312,7	Республика	Варшава
6	Чехия	78,9	Республика	Прага
7	Словакия	49,0	Республика	Братислава
8	Венгрия	93,0	Республика	Будапешт
9	Руминия	238,4	Республика	Бухарест
10	Булғория	111,0	Республика	София

Давлатҳои Амрикои Шимолӣ

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идорақунӣ	Пойтахташ
1.	ИМА	9,500	Республика	Вашингтон
2.	Канада	9,976	Монархия	Оттава

Давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идоракунии	Пойтахташ
1	Афғонистон	652,1	Республика	Кобул
2	Баҳрайн	0,7	Монархия	Манама
3	Исроил	14,1	Республика	Тел-Авив
4	Иордания	98,3	Монархия	Аммон
5	Ироқ	435,1	Республика	Бағдод
6	Эрон	1648,0	Республика	Техрон
7	Яман	528,0	Республика	Сана
8	Қатар	11,4	Монархия	Доха
9	Кипр	9,3	Республика	Никосия
10	Қувайт	17,8	Монархия	Ал-Қувайт
11	Ливан	10,4	Республика	Бейрут
12	АМА	83,6	Монархия	Абу-Дабӣ
13	Уммон	212,5	Монархия	Маскат
14	Саъудӣ Арабистони	2150,0	Монархия	Ар-Риёд
15	Сурия	185,2	Республика	Димишк
16	Туркия	780,6	Республика	Анкара
17	Арманистон	29,7	Республика	Ереван
18	Озарбойҷон	86,6	Республика	Боку
19	Гурҷистон	69,7	Республика	Тбилиси

Давлатҳои Меланезия

№	Давлатҳо	Майдонаш ҳазор км ²	Шакли идоракунии	Пойтахташ
1	Вануату	4,8	Республика	Порт-Вила
2	Папуа-Гвинеяи нав	461,7	Монархия	Порт-Морсби
3	Ҷазираҳои Соломон	29,8	Монархия	Хониара
4	Фидҷи	18,3	Республика	Сува

МУНДАРИЧА

БОБИ I. ФАННИ ГЕОРГАФИЯ ВА ТАЪРИХИ ОН

- § 1. Мафхум дар бораи низоми фанҳои география 3
 § 2. Таърихи фанни география ва ривочёбӣ дар даври ҳозира 6

БОБИ II. ТАБИАТИ ЗАМИН

- § 3. Омилҳои фазовии ривочёбии табиати рӯи Замин 12
 § 4. Низоми дохилии Замин ва ҷараёнҳои тектонӣ 17
 § 5. Таърихи ривочёбии табиати рӯи Замин 20
 § 6. Қабати географӣ ва қонуниятҳои умумии он 24
 § 7. Минтақа ва сектори фароҳии қабати географӣ 29
 § 8. Қонуниятҳои минтақагардонии баландӣ 33
 § 9. Геонизомҳо ва зинагардонии онҳо 36

БОБИ III. ҶАМЪИЯТ ВА ТАБИАТ

- § 10. Муносибат байни ҷамъият ва табиат 40
 § 11. Ландшафтҳои антропогенӣ 45
 § 12. Асосҳои географии муҳофизати табиат 50

БОБИ IV. ТАДҚИҚОТҲОИ ГЕОГРАФИИ АМАЛӢ

- § 13. Ҷараёнҳои географии табиӣ ... .54
 § 14. Арзёбии географӣ 59
 § 15. Пешгӯии географӣ 63
 § 16. Мониторинги муҳити атроф ва асосҳои экспертизаи географӣ-экологӣ 68

БОБИ V. АҲОЛИИ ДУНӢ

- § 17. Аҳолии дунё ва вазъияти замонавии демографӣ 72
 § 18. Ҷиҳатҳои глобалӣ ва минтақавии ҷараёнҳои урбанизатсия...76
 § 19. Ҷараёнҳо ва муаммоҳои мигратсияи байналхалқӣ 79

БОБИ VI. МАНЗАРАИ ГЕОСИЁСИИ ДУНЁ ВА МУАММОҲОИ ГЛОБАЛӢ

§ 20. Низоми геосиёсии дунё ва ташаккулёбии он	82
§ 21. Вазъияти геосиёсии замонавии ҷаҳон ва иттиҳодияи интегратсионии давлатҳо	85
§ 22. Муаммоҳои глобалии инсоният	90

БОБИ VII. СУБМИНТАҚАҲОИ АВРУПО ВА АМРИКО

§ 23. Субминтақаи Аврупо	94
§ 24. Амрикои Лотинӣ	101
§ 25. Мамлакатҳои ҷазираи Ҳавзаи Кариб	107

БОБИ VIII. СУБМИНТАҚАҲОИ АФРИҚО

§ 26. Субминтақаи Африқо	111
§ 27. Давлатҳои Океания	115

БОБИ IX. СУБМИНТАҚАҲОИ ОСИЁ

§ 28. Давлатҳои Ҷанубӣ-Ғарбӣ ва Ҷанубии Осие	118
§ 29. Давлатҳои Шарқӣ ва Ҷанубӣ-Шарқии Осие	123
§ 30. Мамлакатҳои Осиеи Марказӣ	128

БОБИ X. РЕСПУБЛИКАИ ЁЗБЕКИСТОН

§ 31. Мавқеъ ва муносибатҳои геосиёсии Ёзбекистон	136
§ 32. Ривочи иҷтимоӣ-иқтисодии Ёзбекистон	140
§ 33. Муаммои геоекологии Ёзбекистон	146
§ 34. Дарси такрор	150
Луғати эзоҳии мафҳум ва истилоҳот	151
Машғулияти иловагӣ	154

Шарипов, Шавкат Муҳаммадҷонович

География: Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои таълими миёна. (Ш.М.Шарипов ва дигарон) – Наҳри якум. – Т.: Наҳриёти давлатии илмии «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2017. — 160 с.

О‘қув нашри

**Shavkat Muxamajanovich Sharipov, Viktor Nikolayevich Fedorko,
Nasiba Irankulovna Safarova, Vahob Asomovich Rafiqov**

Geografiya

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi uchun darslik

(Tojik tilida)

Birinchi nashri

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent–2017

Мудири таҳририят: Анвар Зулпиқоров

Тарҷумон: Ш. Турдиқулов

Муҳаррир: Х. Ҳамидов

Муҳаррири бадеӣ: Асқар Ёқубҷонов

Саҳифабанд-дизайнер: Х. Шарипова

Мусахҳах: М.Қиронова

Муҳаррири махсус

Е.Назарматова – сарметодисти фанни географияи шӯъбаи
фанҳои табиӣ ва дақиқи МТР.

Литсензияи наҳриёт АИ № 160, 14.08.2009.

Ба чопаш 29.11.2017 руҳсат дода шуд. Андозаи 70x90 $\frac{1}{16}$.

Гарнитураш «Times New Roman Tj» кегли 12,5. Бо усули офсет дар
коғази офсет чоп шудааст. Чузби шартии чопӣ 10,0. Чузби наҳриву ҳисобӣ 10,10.
Адади наҳр 7648. Супориши 17–608

Наҳриёти давлатии илмии «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

100011, ш. Тошканд, кӯчаи Навоӣ, 30.

Дар ХЭТН «O‘zbekiston»-и Агентии матбуот ва ахбори Ўзбекистон чоп шудааст
100011, ш. Тошканд, кӯчаи Навоӣ, 30.

Чадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба ичора додашуда

№	Ному насаби донишомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Чадвали болой ҳангоми ба ичора дода шудан ва дар охири соли хониш баргардонида гирифтани китоб аз тарафи раҳбари синф аз рӯйи меъёрҳои зерин баҳо гузошта мешавад:

Нав	Ҳолати китоб ҳангоми бори аввал супоридан
Хуб	Муқовааш бутун, аз қисми асосии китоб чудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, чудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якҷанд хатҳо қашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ чудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои чудошудааш аз нав таъмир гаштааст, дар баъзе саҳифаҳо хат қашида шудаанд.
Ғайри-қаноатбахш	Муқова хат қашида шудааст, даридоаст, аз қисми асосӣ чудо гаштааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Китобро барқарор кардан аз имкон берун аст.